

جانِ جانِ خودِ مظہر اللہ شد
(رومیؒ)

جانِ اولِ مظہرِ درگاہِ شد

لوپچ خانقاہ مظہر

۱۹۷۲ء

یعنی

مکتوباتِ مدائسِ دیر

۱۳۹۲ھ

(مخزنہ خانقاہ اخوند شیم الموسوم بہ خانقاہ نور محل، اوپچ، دیر)

مترتب

ڈاکٹر غلام مصطفیٰ خان

سندھ یونیورسٹی

فضائل صحابہ و اہل بیت

مع مکتوبات عزیزے

از شاہ عبدالعزیز دہلوی

حضرت شاہ ولی اللہ دہلوی اور ان کے نامور فرزند شاہ عبدالعزیز دہلوی وغیرہ نے مغل آخریں کے زمانے میں ملت اسلامیہ کی بڑی گراں قدر خدمات انجام دی ہیں۔ شاہ عبدالعزیز کی تصانیف میں سترہ اثناعشریہ اور تفسیر غزنی اور بستان المحدثین وغیرہ مشہور و معروف ہیں۔ شاہ عبدالعزیز دہلوی نے فضائل صحابہ و اہل بیت پر چند رسالے عزیز الاقتباس فضائل اخیار الناس، سیر الجلیل اور احسن النجات تحریر فرمائے ہیں۔ ہم نے ان رسالوں کو ملک کے نامور اہل قلم سے ترجمہ کرا کے "فضائل صحابہ و اہل بیت" کے نام سے یکجا کر دیا ہے اور آخریں شاہ عبدالعزیز دہلوی کے مکتوبات بھی شامل کر دیئے ہیں۔ شاہ صاحب کے مکتوبات مختلف کتابوں اور بیاضوں سے نہایت محنت سے تلاش کئے گئے ہیں۔ اس پر پروفیسر محمد الیوب قادری نے ایک جامع اور مبسوط مقدمہ لکھا ہے، جس میں پروفیسر صاحب نے روہیاکنڈ میں شیعیت کے فروغ کے اسباب تاریخی حقائق کی روشنی میں تحریر کئے ہیں۔ قیمت دس روپے۔

جنگ آزادی ۱۸۵۷ء میں لاکھوں ہندو پاکستانیوں نے اپنی جانیں قربان کیں اور آزادی کے لئے آخر وقت تک انگریزوں سے لڑتے رہے۔ ان ہی میں مولانا فیض احمد بدایونی بھی شامل تھے۔ پروفیسر محمد الیوب قادری نے مولانا فیض احمد بدایونی کے مفصل حالات تحقیق اور محنت سے تحریر کئے ہیں جو پڑھنے سے تعلق رکھتے ہیں۔۔۔۔۔ قیمت دو روپے۔

ملنے کا پتہ: پاک ایڈمی، ۱/۱۲۱۔ وحید آباد، کراچی ۱۸

اظہارِ تشکر

اللہ بخشنے حکیم حافظ ذوقی الہ آبادی (م ۱۳۹۳ھ) کو، وہ میری اکثر کتابوں کی کتابت کر دیا کرتے تھے۔ ان کے بعد حیدرآباد میں اب ایسا کوئی کاتب نہیں جو عربی اور فارسی سے بھی بخوبی واقف ہو۔ اسی مجبوری کی وجہ سے یہ کام القوار میں پڑ گیا تھا۔ آخر کار عزیز گرامی ڈاکٹر نجم الاسلام صاحب نے (جنہوں نے کتاب کی ترتیب میں بھی پوری مدد فرمائی ہے) اکثر صفحات کی کتابت خود ہی فرمائی۔ اسی طرح ڈاکٹر مولانا سید محمد نعیم ندوی صاحب نے بھی کرم فرمایا۔ پھر عزیز ڈاکٹر سید سخی احمد ہاشمی صاحب (حال صدر شعبہ اردو) اور ڈاکٹر مولانا ابوالفتح محمد صغیر الدین صاحب، نیز بیٹی رابعہ اقبال سلیمان نے بھی چند کلمات تبرعاً کتابت فرمائے۔ سندھ یونیورسٹی کے یہ تمام اساتذہ میرے لیے بہت عزیز ہیں۔ اللہ پاک ان کو خوش و خرم رکھے اور دونوں جہانوں میں سرفراز و سر بلند فرمائے۔ آمین۔

ز شوقِ دوستِ پیر اور ارقِ دفترِ گلہا (سعد اللہ گلشن)
بہارِ ناملہ نوشتہ ز اشکِ بلبلہا

عزیز گرامی ڈاکٹر نجم الاسلام صاحب نے کتاب کے آخر میں اشاریہ بھی شامل فرما دیا ہے اور میرے عزیز ڈاکٹر ابوالفتح صغیر الدین صاحب اور عزیز پروفیسر ایاز الدین سلمہ کی رفاقت میں اس مجموعے کی تمام و کمال تصحیح بھی فرمادی ہے۔ ان سب حضرات کا شکریہ ادا کرنے کے لیے الفاظ تو نہیں ہیں لیکن دل شکر گزار اور دعا گزار ہے۔

سلسلہ منظریہ کے دو سو مکتوبات کا مجموعہ
مشمول بر دو ابواب

- (۱) باب منظرہ
(۲) باب نسیم
(۱۶۲ مکتوبات)
(۲۸ مکتوبات)

طبع اول

سنہ ترتیب ۱۹۴۲ء

سنہ طباعت ۱۹۴۵ء

قیمت

پندرہ روپے

مجلد ۱۸ - حصہ ۲

مطبوعہ: آفریشیا پرنٹنگ پریس، ناظم آباد کراچی نمبر ۱۸

فہرست مندرجات

از مرتب

مقدمہ

(۱)

باب مظہر

۱- مکتوبات حضرت مظہر:

بنام قاضی ثناء اللہ پانی پتی

» اخوند ملا محمد نسیم

» میر عبدالہادی

» شیخ صاحب

۲- بنام حضرت مظہر:

مکتوبات قاضی ثناء اللہ پانی پتی

» محمد احسان امجدی

» نواب ارشاد خان

» ظفر علی

» غلام عسکری خان

» مولوی ثناء اللہ سنہیلی

» میر محمد متین

» میر علی اصغر عرف میر مکتوم

مکتوب شیخ محمد مراد

مکتوبات محمد (برادر نامدار خان)

۲۹

۳۰

۳۰

۳۴

۴۶

۵۷

۶۲

۷۵

۷۹

۸۴

۸۶

۹۲

۹۸

۱۰۰

۱۰۱	مکتوب غلام حسن
۱۰۳	» نعیم اللہ
۱۰۶	مکتوبات شاہ علی
۱۱۰	مکتوب اہلیہ حضرت منظر
۱۱۰	مکتوبات محمد حسن خان خانزادہ
۱۱۴	مکتوب رحیم خان خانزادہ (۱)
۱۱۷	مکتوبات عبدالعزیز خان
۱۱۹	مکتوب محمد کلیم
۱۲۱	مکتوبات فتح خان
۱۲۴	مکتوب والدہ عبدالرحیم
۱۲۵	» حمزہ خان
۱۲۶	» غلام نبی
۱۲۹	» جان عالم خان
۱۳۰	» امانی بیگم
۱۳۲	مکتوبات محمد خان (بمشرزادہ دوندے خان)
۱۳۵	» ضیاء الدین حسین
۱۳۸	مکتوب منصب خان
۱۳۹	» محمد وجیہ الدین
۱۴۱	» اسد خان
۱۴۱	» برادر خواجہ فتح اللہ
۱۴۳	» امان اللہ و ہمشیرہ فتح محمد
۱۴۴	» افضل
۱۴۵	» ناد علی پسر شیخ غلام محمد

مکتوبات والد محمد لطفی خان

۱۴۶

مکتوب ہمشیرہ خزام بادشاہ نقشبندی

۱۴۷

چنورام

۱۵۰

جیون

۱۵۰

والد لیبان و نلال بیدار

۱۵۱

مکتوبات چھترمل

۱۵۲

نانک چند

۱۵۳

مڑنی دھر

۱۵۵

نامعلوم

۱۵۹

۳۔ مکتوبات متوسلین حضرت مظہرؒ فیما بینہم:

۲۱۲

حافظ شاہ محمد و حافظ نامدار بنام میر صاحب جیو

۲۱۳

نامعلوم

۲۱۴

نعمت اللہ

۲۱۵

نامعلوم

۲۱۵

غلام حسن

۲۱۸

لھاکاں (۱)

۲۱۹

عبداللہ خان

۲۲۰

شاہ علی

۲۲۱

ابوسعید

۲۲۲

قاسم بیگ

۲۲۲

نامعلوم

۲۲۳

عبدالعزیز خان

۲۲۴

نامعلوم

۲۲۴	بنام میرزا قبا و اخوند محمد سلیم	پہمیت (خان)
۲۲۵	میر صاحب	حاجی امان
۲۲۶	دادا جی صاحب	محمد عجب
۲۲۷	مکتوب سفارش برائے شاہ نور اللہ درویش	
۲۲۸	بنام حافظ فوز جیو	رکن الدین
۲۲۹	عبداللہ خان جیو	کمال خان
۲۳۰	قطب الدین جیو	نور الدین
۲۳۱	ملا محمد فاروق	حاجی عبدالخالق

(۲)

باب نسیم

۲۳۴	۱۔ مکتوبات قاضی ثناء اللہ یانی پتی
۲۳۱	۲۔ مکتوب اہلبہ حضرت مظہر
۲۳۲	۳۔ مکتوب والدہ ماجدہ حضرت نسیم
	۴۔ مکتوبات احباب و مریدین
۲۳۳	مکتوب سید غلام
۲۳۵	عبدالقدوس
۲۳۷	حب اللہ
۲۳۸	مکتوبات حب اللہ و عبدالقدوس
۲۵۲	مکتوب میر محمدی
۲۵۳	مکتوبات نامعلوم

۲۵۶	مکتوب محمد
۲۵۷	مکتوب سیف الدین احمدی
۲۵۸	مکتوبات غلام حسن
۲۶۳	» عبداللہ
۲۶۵	مکتوب لبشارت اللہ
۲۶۶	» حاتم
۲۶۷	» محمد نصیر
۲۶۹	» محمد غلام
۲۶۹	» نامعلوم
۲۷۰	» دوندیا خان پسر دینی محمد

ضمیمہ:
 مکتوب عاجز زادہ حکیم محمد میراغا جان بنام مرتب ۲۷۱

مقدمہ

محترم ڈاکٹر خلیق انجم نے مختلف مجموعوں کے مطالعے سے حضرت مرزا مظہر جان جاناں رحمۃ اللہ علیہ (م ۱۱۹۵ھ) کے مکتوبات اور نثری تحریروں کو مرتب کر کے ان کا اردو ترجمہ ۱۹۶۲ء میں دہلی سے "مرزا مظہر جان جاناں کے خطوط" کے نام سے شائع کیا تھا۔

پھر محترم عبدالرزاق قریشی نے حضرت مظہرؒ کے نادر اور غیر مطبوعہ فارسی مکتوبات کا ایک مجموعہ "مکاتیب میرزا مظہر" کے نام سے ۱۹۶۶ء میں بمبئی سے شائع کیا، جس میں علاوہ تین مطبوعہ مکتوبات کے، ۱۴۴ غیر مطبوعہ مکتوبات تھے جو مرتب کو حضرت مولانا ابوالحسن زید صاحب فاروقی 'سجادہ نشین درگاہ شاہ ابوالخیر' (چٹلی قبر، دہلی) سے ملے تھے اور مولانا موصوف کو حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پتی کے مکان واقع محلہ قاضیان، پانی پت سے حاصل ہوئے تھے۔ قاضی صاحب کو حضرت مظہرؒ سے کیسی شیفتگی اور عقیدت تھی اور ان کے مکتوبات کو کیسی حفاظت سے رکھا گیا!

اس دوران میں حسن اتفاق سے راقم الحروف کو حضرت مولانا حنیف صدیقی سے شرف نیاز حاصل ہوا، جو گھٹ (ضلع خیرپور، سندھ) میں عربی کے معلم ہیں اور ریاست دیر (مالاکنڈ ایجنسی) کے مقام اوچ کے رہنے والے ہیں اوچ میں اُس وقت اُن کے بڑے بھائی محترم حکیم صاحبزادہ محمد میر آغا جان صاحب خانقاہ اخوند ملا محمد نسیم الموسوم بہ خانقاہ نور محل میں مسند نشین تھے۔ حضرت اخوند ملا محمد نسیم حضرت مظہرؒ کے تہا ز خلفاء میں سے تھے اور بیروں حضرت

منظرؒ کی خدمت میں حاضر رہے تھے۔ ان کی حضرت منظرؒ سے عقیدت و شیعیتگی بہت غیر معمولی اور بے مثل تھی جس کا ذکر مقامات مطری میں خاص طور سے کیا گیا ہے اور مراحت کی گئی ہے کہ حضرت منظرؒ سے اخلاص و متابعت کلذیہ یہاں تک راسخ تھا کہ کوئی کام آپ کی اجازت کے بغیر نہیں کرتے تھے۔ اسی اخلاص و عقیدت کے سبب سے حضرت منظرؒ کی کئی یادگاریں اور ایک بڑی تعداد میں سلسلہ منظریہ کے مکتوبات ان کے پاس محفوظ رہے اور ان کے بعد ان کے اخلاف کی توجہات کے نتیجے میں آج تک خانقاہ نور محل اوج، دیر میں محفوظ ہیں۔

راقم الحروف نے حضرت نسیمؒ کے جمع کردہ نادر اور غیر مطبوعہ مکتوبات تک رسائی حاصل کرنے کے لیے اوج کا سفر اختیار کیا۔ خانقاہ میں حضرت منظرؒ کے دس مکتوبات، اور ان کے خلیفہ حضرت قاضی شہداء اللہ پانی پتیؒ (م ۱۲۲۵ھ) کے نو مکتوبات موجود ہیں۔ حضرت منظرؒ کے نام ان کے احباب اور مریدین و متوسلین کے کچھ ہوتے مکتوبات بھی ایک بڑی تعداد میں موجود ہیں۔ ان کی تعداد ۱۳۷ ہے۔ علاوہ ازیں ۴۴ مکتوبات ایسے ہیں جو حضرت منظرؒ کے احباب اور مریدین و متوسلین نے آپس میں ایک دوسرے کو تحریر کیے ہیں، یا

۱۔ ملا نسیمؒ کی خانقاہ میں حضرت منظرؒ کی شہادت کے وقت کے خون اکودہ کیرٹ بھی محفوظ ہیں۔ شہادت چونکہ ۶ جنوری ۱۷۸۱ء (۱۰ محرم ۱۱۹۵ھ) کو ہوئی تھی یعنی سخت سردی کے دن تھے اس لیے حضرت میرزا صاحبؒ رومیؒ کا فعل اپنے ہونے سے بائیں طرف دل کے قریب، وہ فعل طبع کی ضرب سے خون اکودہ ہے اور اس وقت کا ہندوئی ہے جس کے ساتھ کے صف میں دو سوراخ چھوٹے چھوٹے ہیں اور پچھلے صف میں بڑے بڑے سوراخ چھوٹے اور خون اکودہ ہیں۔ وہیں ایک پوٹلی میں وہ دھجیاں بھی ہیں جن سے حضرت منظرؒ کا خون پونچھا گیا تھا۔ یہ سب چیزیں خانقاہ نور محل میں موجود ہیں۔ حضور اللہ علیہ وسلم کے مومے مبارک بھی ہیں۔ حضرت مجدد الف ثانی قدس سرہ کا سبز کلاہ اور حد ملا نسیمؒ کے کرتے اور ٹوپیاں بھی موجود ہیں۔ حضرت منظرؒ کا فعل راقم الحروف نے اپنی گردن بٹھا تھا جس سے اندازہ ہوا کہ ان کا جسم مبارک راقم الحروف کے بدن کی طرح تھا۔

حضرت نسیم کے مؤسسلین نے تحریر کیے ہیں۔ اس موقع پر حضرت نسیم کے
اخلاف مذکورہ کی عنایت سے نہ صرف ان غیر مطبوعہ مکتوبات میں سے بعض
کی نقل حاصل ہوئی بلکہ چند کے عکس تیار کرانے کا موقع بھی ملا۔

راقم الحروف نے اس ذخیرہ مکتوبات کو علمی حلقوں سے روشناس کرانے
کی سعادت حاصل کی۔ رسالہ اردو کراچی میں اس سلسلے کی دو قسطیں چھپنے
جولائی ۱۹۶۷ء کے شمارے میں حضرت فطرنہ کے چند غیر مطبوعہ مکتوبات پیش کیے
گئے اور ان مکتوبات شریف تک رسائی کی کیفیت بھی درج کر دی گئی۔ پھر رسالہ
اردو کی دوسری اشاعت بابت اکتوبر ۱۹۶۷ء میں حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پٹی
کے مکتوبات پیش کیے گئے۔

ان مکتوبات کے پہلی بار چھپنے کے بعد، قبلہ حکیم صاحبزادہ محمد میر آغا جان
صاحب سجادہ نشین خانقاہ نور محل نے یہ کرم فرمایا کہ ۱۹۶۹ء میں خود
اپنے دست مبارک سے باقی جملہ مکتوبات نقل کر کے روانہ فرمائے۔ افسوس کہ
قبلہ حکیم صاحب نے پنج شنبہ ۲ رمضان ۱۳۹۲ھ (۱۲ اکتوبر ۱۹۷۲ء)
کو انتقال فرمایا اور وہ یہ مطبوعہ مجموعہ نہ دیکھ سکے۔

ان مکتوبات کو از سر نو ترتیب دے کر پیش کیا جا رہا ہے۔ بعض
مکتوبات کے لکھنے والوں کا نام بھراحت مکتوبات میں موجود نہیں ہے۔ قرآن

۱۲ قطعہ تاریخ وفات حکیم محمد میر آغا جان صاحب مرحوم، از مرتبہ:-
گذشت افسوس ازین دنیا
شہ طبع صفا نودہ
مطبع دین حق چون او
طیب ظاہر و باطن
حکیم و عالم و حافظ
نہ لودش هیچ در عالم
سرو پائے ہوا برید
جناب مرشدی شان
محمد میر آغا جان
کجا پیدا کنڈیزدان
یقیناً رہبر عرفان
حبیب حق و انس و جان
ہوا و عرض عالمان
محمد میر آغا جان
۱۳۹۲ = ۱ ۳ ۹ ۸ + ۵
۱۹۷۲ = ۱ ۳ ۹ ۸ - ۱۴۵

اور شواہد کی بنا پر ان کے لکھنے والوں کے نام کی تعیین کی گئی ہے۔ بہت سے مکتوبات نگار حضرت منظرؒ کے سلسلے کے معروف و ممتاز افراد ہیں جن کا ذکر اس سلسلے کی کتابوں میں جگہ جگہ آتا ہے۔ علاوہ ازیں اس مجموعے کے متعدد مکتوبات سے بھی ان حضرات کے مزید حالات پر روشنی پڑتی ہے۔ قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ، محمد احسان احمدیؒ، نواب ارشاد خاں اور ان کے صاحبزادے طفعلیؒ، غلام سکری خاں، مولوی ثناء اللہ سنہلیؒ، میر محمد بینؒ، میر علی اصغر عرف میر بکھو، محمد مراد، غلام حسن، نعیم اللہ، محمد کلیم اور اخوند محمد نسیم۔ یہ وہ حضرات ہیں جن کا ذکر حضرت منظرؒ کے مکتوبات میں جگہ جگہ ہے اور ان کے نام مکتوبات بھی ہیں۔ نیز مقامات منظری میں ان میں سے اکثر کا بیان حضرت کے خلفاء کے ذیل میں آیا ہے۔ ان سب ماخوذوں سے حالات اخذ کر کے مکتوبات سے قبل درج کر دیے گئے ہیں تاکہ اس مجموعے کے مکتوبات کو سمجھنے میں سہولت ہو اور جہاں جہاں ممکن ہوا، تعیین سنین کی بھی کوشش کی گئی ہے۔

اس مجموعے میں حضرت منظرؒ کے نام لکھے ہوئے ایسے مکتوبات بھی ہیں جو حضرت منظرؒ کے بعض مکتوبات کے جواب میں ہیں اور اس طرح کلمات طیبات اور محترم خلیق انجم و محترم عبدالرزاق قریشی کے مجموعوں میں شامل شدہ بعض مکتوبات کو سمجھنے میں وہ معاون ثابت ہوں گے۔ حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ کے نام کلمات طیبات اور محترم خلیق انجم کے مجموعے میں حضرت منظرؒ کے سات مکتوبات ہیں۔ محترم عبدالرزاق قریشی کے مجموعے میں یہ تعداد ۱۳۰ تک پہنچ گئی ہے۔ کلمات طیبات کے مکتوبات ۷۷ کے بارے میں جو قاضی صاحب کے نام لکھے ہوئے مکتوبات میں سے ہیں، محترم عبدالرزاق قریشی نے مراحت کی ہے کہ یہ حضرت منظرؒ کے اصل مکتوبات کے انتخابات کی شکل میں ہیں۔ بہر کیف

ان کو نظر انداز کر دیا جائے تو بھی قاضی صاحب کے نام، حضرت منظر کے
 کے کوئی ۱۳۵ مکتوبات ہوتے ہیں جو مطبوعہ مجموعوں میں شامل ہیں۔
 مگر قاضی صاحب کا کوئی ایسا مکتوب جو حضرت منظر کے نام لکھا گیا ہو،
 دستیاب نہیں تھا۔ اب اس مجموعے (لوائح خالقہ منظریہ) میں
 قاضی صاحب کے پانچ مکتوبات بنام حضرت منظر شامل ہیں۔ اسی
 طرح اور بھی کئی ایسے حضرات کے لکھے ہوئے مکتوبات اس مجموعے میں شامل
 جن کے نام حضرت منظر کے مکتوبات کلمات طیبات میں اور محترم عبدالرزاق
 قریشی کے مجموعوں میں ہیں اور اس مجموعے کی بدولت حضرت منظر اور ان کے
 احباب کے مابین خط و کتابت کا وہ سلسلہ دو طرفہ ہو رہا ہے جو مطبوعہ مجموعوں
 میں اب تک یک طرفہ ہی رہا ہے۔ اس طرح حضرت منظر اور ان کے احباب
 اور مریدین کے مابین تعلقات و مراسم کی تصویر زیادہ واضح طور سے ابھرتی
 ہے۔

بعض مکتوبات میں تاریخی واقعات کی طرف اشارات ملتے ہیں
 خصوصیت کے ساتھ شاہ ابدالی اور نواب قاسم علی خاں سے متعلق اشارات
 قابلِ لحاظ ہیں۔ قاضی ثناء اللہ بانی پتی اور ٹرنلی دھر کے مکتوبات میں
 احمد شاہ ابدالی کی آمد آمد کی خبروں کا ذکر ہے۔ نواب قاسم علی خاں
 سے متعلق مکتوبات کی تاریخی افادیت اور زیادہ واضح ہے۔ حضرت منظر
 کا روہیلہ سرداروں پر گرا اثر تھا۔ ان کے سلسلے کے کئی حضرات، نواب
 عماد الملک، نواب نجیب الدولہ، نواب افضل خاں برادر نجیب الدولہ
 اور نواب مجد الدولہ کی سرکاروں سے وابستہ تھے۔ ملا رحم داد روہیلہ
 خود حضرت منظر کا عقیدت مند تھا اور اس کے لشکر میں حضرت کے
 متعدد مرید تھے جب کہ وہ سکھوں پر لشکر کشی میں مشغول تھا۔ اور روہیلہ
 کے سرداروں میں، حافظ رحمت خاں، دونندہ خاں، اس کا بیٹا صاحب اللہ

خان اور ہمیشہ زیادہ محمد خاں وغیرہ حضرت منظرؒ سے تعلق رکھتے تھے۔ نواب قاسم علی خاں جب بکسر کی لڑائی میں شکست کے بعد شمالی ہند آیا اور دوبارہ فوج اکٹھی کرنے کا منصوبہ اس نے بنایا تو حضرت منظرؒ کے متوسلین نے بھی اس مہم میں دل چسپی لی، جیسا کہ اس مجموعے کے متعدد مکتوبات سے ظاہر ہے۔ عربی زبان میں ہوا ایک مکتوب تمام تر اسی نوعیت کا ہے، اور بہت اہم معلوم ہوتا ہے اس میں ایک عقیدت مند سردار کی جانب سے، حضرت منظرؒ کے توسط کو کام میں لاتے ہوئے سوار اور پیادے اور گھوڑے مہیا کرنے کی پیش کش کی گئی ہے۔ حضرت منظرؒ کے ایک مکتوب بنام میر عبدالمباری میں نواب قاسم علی خاں کی ان کوششوں کا تفصیلاً ذکر ملتا ہے اور اسی میں مکتوب الیہ کی اس فرمائش پر کہ نواب قاسم علی خاں سے ان کے لیے بھی سفارش کی جائے، حضرت منظرؒ نے ان مواقع کا بھی ذکر کر دیا ہے جو نواب قاسم علی خاں کو جانباز روہیلوں کا تازہ دم شکر بھرتی کرنے میں پیش آئے۔ روہیلہ سرداروں نے روہیلہ سپاہیوں کی بھرتی کی اجازت اولاً تو دے دی، لیکن جب دیکھا کہ نواب قاسم علی خاں کے علوفہ بیش قرار مقرر کرنے کے سبب سے جامعہ دارسب اس کی رفاقت میں کھینچے چلے جاتے ہیں تو ازراہ دوزاندیشی وہ سردار مانع آئے اور ناچار نواب قاسم علی خاں برہی جا کر بیٹھ گئے۔

نواب افضل الدولہ (برادر نجیب الدولہ) کے لشکر کے رسالداروں میں سے رحیم خاں خانزادہ اور محمد حسن خاں خانزادہ بھی حضرت منظرؒ کے عقیدت مندوں میں شامل تھے جو حضرت منظرؒ کے ارشادات کی تعمیل میں کوشاں رہتے تھے جیسا کہ ان حضرات کے لکھے ہوئے مکتوبات (بنام حضرت منظرؒ) سے ظاہر ہوتا ہے۔ غلام عسکری خاں اور نواب ارشاد خان (اور ان کے صاحبزادے ظفر علی خاں) بخٹاور خاں، محمد خاں آفریدی، میرزا محمد علی بیگ، خواجہ عبید اللہ یہ سب اصحاب سیف تھے جو حضرت منظرؒ کے عقیدت مندوں میں سے تھے۔ ابراہ

رسالداروں، جماعہ داروں اور دیگر فوجی خدمات انجام دینے والوں کی اس کثیر تعداد میں حضرت منظرؒ سے عقیدت مندی کے نتیجے میں، حضرت منظرؒ کے سیاسی اثرات بھی خاصے نمایاں تھے۔ نجف خان کے دور وزارت میں جو حضرتؒ کی شہادت کا واقعہ پیش آیا، واقعات و حالات کو دیکھتے ہوئے کوئی اتفاقی نوعیت کا نہ تھا، بلکہ سیاسی مخالفین کی منصوبہ بندی کے نتیجے میں عمل میں آنے والا سیاسی قتل تھا۔ ہر کیف، اس مجموعے کے متعدد مکتوبات سے اربابِ سیف و علم سے حضرت منظرؒ کے تعلقات پر روشنی پڑتی ہے۔

حضرت منظرؒ کے جو مکتوبات اس مجموعے میں شامل ہیں ان کا اسلوب سابقہ مجموعوں کے مکتوبات جیسا ہے۔ پُر تکلف اور رسمی القاب و آداب ان مکتوبات میں بھی نہیں ہیں۔ قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ کے نام مکتوبیوں شروع ہوتا ہے: "بعد حمد و صلوة از فقیر جان جاناں، برادر باکمال فضیلت پناہ مولوی سناء اللہ صاحب مطالعہ نمایند۔" حضرت منظرؒ نے ثناء اللہ کو سناء اللہ لکھا ہے۔

ملا نسیمؒ کے نام مکتوبات میں بھی، حمد و صلوة اور اپنے نام کی مراد کے بعد کچھ ایسے ہی انداز میں مکتوب الیہ کو مخاطب کیا ہے یعنی "فرزند سعادت مولوی محمد نسیم جیو سلمہ الرحمن مطالعہ نمایند" یا "فرزند عزیز از جان اخوندزادہ محمد نسیم، اوصلہ اللہ الکریم الی مقام عظیم، مطالعہ نمایند" یا "فضائل پناہ کالات دستگاہ اخوندزادہ ملا محمد نسیم جیو البقا الرحمن مطالعہ نمایند"۔ میر عبدالمادی کے نام جو مکتوب ہے اس کا آغاز یوں ہوتا ہے "بعد حمد و صلوة از فقیر جان جاناں میر عبدالمادی صاحب مطالعہ نمایند"۔ اور ایک مکتوب ایسا بھی ہے جس میں مکتوب الیہ کا پورا نام تک نثار ہے، صرف "شیخ صاحب مطالعہ نمایند" لکھ دیا گیا ہے۔

عبارت کا انداز بھی وہی سادہ و بے تکلف ہے اور چھوٹے چھوٹے جملوں پر
 مبنی، جو حضرت مظہرؒ کے مکتوبات کے سابقہ مجموعوں میں ملتا ہے۔ حضرت
 مظہرؒ دن، تاریخ اور مہینا تو اپنے مکتوبات میں لکھ دیتے ہیں مگر سنہ سو گئے
 ایک مکتوب (بنام سید موسیٰ خان دہسبیری، مشمولہ مجموعہ عبدالرزاق قرظی)
 کے اور کہیں لکھا ہوا نہیں ملتا۔ یہی صورت حضرتؒ کے ان مکتوبات کی بھی ہے
 جو اس مجموعے میں شامل ہیں۔

حضرت مظہرؒ کے نام مریدین و متوسلین کے جو مکتوبات ہیں، ان
 میں حضرتؒ کے لیے اتقاب و آداب کا ایک مخصوص و منفرد انداز گویا اکثر
 نے اپنے لیے جدا جدا معزز کر لیا ہے اور اس سبب سے بعض نامعلوم الاسم مکتوبات
 کے لکھنے والوں کے نام معلوم کرنے میں مرتب کو مدد بھی ملی ہے۔ قاضی ثناء اللہ
 پانی پتیؒ حضرت مظہرؒ کے نام اپنے مکتوبات کو یوں شروع کرتے ہیں: "بسم اللہ
 الرحمن الرحیم الحمد للہ رب العالمین و صلی اللہ علیٰ خیر خلقہ محمد و آلہ و اصحابہ اجمعین۔
 عرضی کترین غلامان محمد ثناء اللہ بوقف عرض میر ساند۔ احوال غلام مستوب
 حمد الہی و شکر تو جہات قبلہ گاہیت ادام اللہ برکاتہ و صحت ذات اقدس مقدس
 مدام مطلوبہ۔ ملا نسیم کے نام مکتوب قاضی صاحب نے لکھے ہیں ان میں بھی ایک
 مؤثرہ انداز ملتا ہے۔ وہ یوں شروع کرتے ہیں: "الحمد للہ رب العالمین و صلی اللہ
 علیٰ خیر خلقہ محمد و آلہ و اصحابہ اجمعین۔ مولوی صاحب مشفق مہربان اخوند ملا
 محمد نسیم صاحب سلمہ اللہ تعالیٰ سلامت فقیر فقیر محمد ثناء اللہ پانی پتی بعد از سلام
 سنت الاسلام و نیاز مندیریا و اشتیاق بجات آیات مطالعہ فرماید۔"
 قاضی صاحب کے جو مکتوبات کلمات طیبات میں بنام شاہ غلام علی و شیخ محمد
 قاضی کرانہ و نعیم اللہ ہر اپنی شامل ان کا انداز بھی کچھ یہی ہے۔ حضرت مظہرؒ کے
 مریدین و متوسلین میں سے محمد احسان احمدی اکثر "خداوند خدایگان مدظلہ العالی"
 یا "خداوند نعمت مدظلہ العالی سلامت" پر اکتفا کرتے ہیں۔ نواب ارشاد خاں

کے صاحب زادے ظفر علی نے احرام کا یہ طریقہ اپنایا ہے کہ مکتوب کے انداز میں نہیں بلکہ عرضی کے انداز میں عرض مدعا کرتے ہیں اور یوں شروع کرتے ہیں "معرض مبارک کہ " اور خاتمہ "عرض ظفر علی" لکھ کر کرتے ہیں۔ یا کبھی شروع میں حضرت قبلہ و کعبہ مدظلہ العالی بھی لکھتے ہیں۔ حضرت منظرؒ کی پیروی میں، ظفر علی نے بھی اپنے ہم وطن اور استاد مولوی ثناء اللہ سنہلی کو حضرت منظرؒ کے نام اپنے مکتوب میں "س" سے "ثناء اللہ لکھا ہے۔ غلام عسکری خان "حضرت قبلہ و کعبہ دو جہان مدظلہ العالی" اور مولوی ثناء اللہ سنہلی "جناب عالی حضرت پیر دستگیر مدظلہ العالی میرساند" لکھتے ہیں۔ میر محمد حسین کا انداز مخاطب بھی انہی سے مخصوص ہے۔ وہ "عرض مبارک مقدس قبلہ عالم و عالمیان قطب ربانی قیوم زمان پیر دستگیر حضرت ایشان مدظلہ العالی میرساند" لکھ کر مکتوب شروع کرتے ہیں۔ مگر ان سبھوں میں سب سے عمدہ اور معنی خیز انداز نواب ارشاد خاں کا ہے کہ اپنا نام، بصراحت، مکتوبات میں نہیں لاتے مگر القاب و آداب میں اس کی رعایت ملحوظ رکھتے ہیں اور حضرت منظرؒ کو یوں مخاطب کرتے ہیں "حضرت پیر و مرشد قبلہ ارشاد مدظلہ العالی"۔

مقامات منظری میں حضرت منظرؒ کے ۷ ام خلفاء کے حالات دیے گئے ہیں۔ ان میں سے جن کے لکھے ہوئے مکتوبات اس مجموعے (لوائح خاتما) منظریہ یعنی مکتوبات مدرسہ دیر) میں شامل ہیں، ان کے نام یہ ہیں:

(۱) قاضی ثناء اللہ پانی پتی

(۲) شیخ محمد احسان احمدی

(۳) نواب ارشاد خاں سنہلی

(۴) مولوی ثناء اللہ سنہلی

(۵) میر محمد حسین

(۶) میر علی اصغر عرف میر مکھو

(۷) شیخ محمد مراد

(۸) شیخ غلام حسن

(۹) نعیم اللہ

(۱۰) محمد کلیم ، اور

(۱۱) اخوند محمد نسیم -

یہ سب حضرات حضرت منظرؒ کے ممتاز خلفاء میں سے ہیں۔ مگر ان کے مکتوبات میں طلب رشد و ہدایت یا طلب نصیحت پر مشتمل کوئی چیز نہیں ملتی۔ حضرت منظرؒ کے لکھے ہوئے مکتوبات میں بھی یہی صورت ہے، اور یہی صورت محترم عبدالرزاق قریشی کے مجموعے کے مکتوبات میں بھی ہے کہ ان میں وعظ و تذکیر اور دعوت و اصلاح کا انداز نہیں ہے۔ دعوت و اصلاح اور رشد و ہدایت کے مضامین پر مبنی مکتوبات کلمات طیبات ہی میں ملتے ہیں۔ بہر کیف، ان مکتوبات کی بھی اپنی ایک اہمیت ہے۔ حضرت منظرؒ کی گھریلو زندگی، احباب اور مریدین و متوسلین، امراء، علماء و فضلاء، فوجی سرداروں اور دیگر عام آشناؤں سے حضرت منظرؒ کے تعلقات و مراسم اور معاملات و مراسلات کی ایک ایسی بھرپور تصویر ان مکتوبات سے اخذ کی جاسکتی ہے جس میں صرف حضرت منظرؒ کی انفرادی و اجتماعی زندگی کی تفصیلات ہی نہیں، بلکہ اس دور کی معاشرتی، سیاسی اور اقتصادی حالت کی جھلکیاں بھی نظر آتی ہیں۔ بڑی بات یہ ہے کہ یہ مکتوبات از اول تا آخر بنی نوعیت کے ہیں اور منظر عام پر آنے کے احساس کے تحت نہیں لکھے گئے ہیں۔ اس لیے ان میں مکتوب نگاہ اور مکتوب الیہ کی شخصی زندگی کی سچی تصویریں ہیں۔ اور حضرت منظرؒ کی مثالی زندگی ایک کھلی کتاب کی طرح سامنے آتی ہے۔ معاملات میں، ادائے حقوق میں، صلہ رحمی میں، دوروں کے کام آنے

ہیں اور گھریلو زندگی کی تلخیوں کو صبر و ثبات کے ساتھ سہنے میں، دینی حیثیت میں، شریعت کی پابندی میں، ملکی معاملات و مسائل سے باخبر رہنے اور وقت کی رفتار کو سمجھنے میں حضرت مظهرؒ کی دلکش شخصیت کے جو جو پہلو، جس بلے تلکھی اور سچائی کے ساتھ ان مکتوبات میں نظر آتے ہیں وہ اور کہاں ملیں گے؟ تاریخ کی رنگ آمیزیاں تو اچھی اچھی شخصیتوں کو کچھ کا کچھ بنا دیتی ہیں اور حضرت مظهرؒ کی دلکش و دل آویز شخصیت کے ساتھ تو بعض اہل قلم نے دانستہ کچھ زیادتیاں کی ہیں۔ لیکن اللہ پاک کا یہ کرم ہے کہ حضرت مظهرؒ کے لکھے ہوئے مکتوبات اتنی بڑی تعداد میں قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ کے مکان سے دستیاب ہوئے جو محترم عبدالرزاق قریشی کے مجموعے میں شامل ہیں، اور اب حضرتؒ کے ایک اور ممتاز خلیفہ اخوند ملا محمد نسیمؒ کی خالقاہ سے، حضرتؒ اور ان کے اجاب و وابستگیان کے مکتوبات کا یہ ذخیرہ دستیاب ہو کر بفضل منظر عام پر آ رہا ہے۔

مکتوبات کے اس مجموعے کی تقسیم دو حصوں یا ابواب پر کی گئی ہے۔ پہلا حصہ "باب مظهرؒ" کے نام سے موسوم کیا گیا ہے، اور دوسرا حصہ "باب نسیم" کے نام سے۔ باب مظهرؒ میں حضرت مظهرؒ کے لکھے ہوئے اور ان کے نام آئے ہوئے مکتوبات کے علاوہ آپ کے سلسلے کے حضرات کے آپس میں لکھے ہوئے مکتوبات بھی ہیں۔ اور ان مکتوبات کی اہمیت پر، اور روشنی ڈالی جا چکی ہے۔

دوسرا حصہ یعنی "باب نسیم" اخوند ملا محمد نسیمؒ کے نام قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ، اہلیہ حضرت مظهرؒ، والدہ ماجدہ حضرت نسیمؒ کے مکتوبات ہیں اور ان کے علاوہ اجاب اور مزیدین کے مکتوبات

بھی ہیں جو احمد نسیم کے نام لکھے گئے ہیں۔ ان مکتوبات سے سرحد کے علاقہ میں سلسلہ مجددیہ نقشبندیہ کی ترویج و اشاعت سے متعلق کچھ معلومات حاصل ہوتی ہیں۔

”تذکرہ علماء مشائخ سرحد“ مؤلفہ محمد امیر شاہ قادری میں سرحد کے علماء کے ساتھ ساتھ مشائخ کا ذکر بھی ہے اور سلسلہ نقشبندیہ کے بزرگوں میں حضرت شیخ یحییٰ المعروف بہ حضرت جی صاحب (۱۰۴۰ھ تا ۱۱۳۱ھ) حافظ عبدالغفور نقشبندی پشوری (۱۰۵۲ھ تا ۱۱۱۶ھ) سید شاہ محمد غوث (۱۰۸۲ھ تا ۱۱۵۲ھ) حاجی محمد امین مدنی نقشبندی ساکن پشاور۔ حضرت غلام محمد المعروف بہ حضرت جی صاحب پشوری نقشبندی (۱۱۰۱ھ تا ۱۱۷۵ھ) حافظ محمد عظیم (۱۲۰۵ھ تا ۱۲۷۵ھ)۔ آقا سید پیر جان (م ۱۳۱۵ھ) اور ملا محمد عظیم کے نام آتے ہیں۔ علاوہ ان حضرات کے سرحد میں ایک اور خاندان ہے جس سے طریقہ مجددیہ کو فروغ حاصل ہوا، یعنی سرحد پر سکھوں کے تسلط کے بعد حضرت قطب وقت فضل احمد معصومی المعروف بہ ”حضرت جیو صاحب“ (۱۱۵۱ھ تا ۱۲۳۱ھ) ۱۱۸۷ھ میں پشاور تشریف لے گئے اور وہاں محلہ کاکا جمدار داروغہ پکری میں اقامت فرمائی۔ آپ کا نسب حضرت مجدد الف ثانی قدس سرہ کے بڑے بھائی شاہ عبدالرزاق تک پہنچتا ہے اور دادی کی طرف سے آپ ”معصومی“ ہیں۔ آپ نے بخارا تک پانچ سفر بھی کیے۔ شاہ بخارا غازی شاہ مراد، اس کے بیٹے اور انرا نے بھی آپ کے ہاتھ پر بیعت کی۔ آپ نے شاہ محمد رسا سے انھوں نے خواجہ محمد پارسا سے اور انھوں نے حضرت خواجہ محمد معصوم سرسبزی رحمۃ اللہ علیہ کے دو صاحب زادوں سے یعنی خواجہ محمد نقشبذ ثانی اور مروج الشریعت خواجہ محمد عبید اللہ سے فیض حاصل کیا تھا۔ شاہ فضل احمد معصومی کا

مزار پشاور کے چوک ناصر خان، محلہ فضل حق میں واقع ہے۔ آپ کی اولاد ۱۲۶۲ھ میں پشاور سے تنگی اور وہاں سے سوات کو ہجرت کر گئی۔ مولانا عبداللہ جان فاروقی صاحب مدظلہ (تھانہ گڑھی حضرت خیل ملاکنڈ) آپ ہی کے اخلاف میں سے ہیں۔

ان کے علاوہ حضرت شاہ غلام محمد المعروف "حضرت جی" (ابن شاہ غلام محمد مصوم ثانی ابن خواجہ محمد صبغۃ اللہ ابن خواجہ محمد مصوم مرہڑی قدس سرہ) بھی صاحب فیض بزرگ تھے۔ ان کا ذکر اوپر آچکا ہے۔ آپ کی اولاد کابل، قندھار اور سندھ میں آباد ہے اور ان کی وجہ سے ایک عالم مستفین ہو رہا ہے۔

سید شاہ محمد غوث نے جن کا ذکر مشائخ سرحد کے ذیل میں اوپر آچکا ہے، شیخ عبدالاحد عرف شاہ گل المخلص "وحدت" سے کسب فیض کیا تھا۔ اور شاہ غلام حسن (المتوفی ۱۲۰۴ھ) جن کے مکتوبات "بابینیم" میں شامل ہیں حضرت غلام محمد المعروف بہ حضرت جی صاحب کے فرزند تھے۔ مشائخ سرحد میں ایک اور بزرگ آقا سید پیر جان کا بھی ذکر آیا ہے جو برادر خورد تھے سید غلام کے، جن کے مکتوبات "بابینیم" میں شامل ہیں۔

شاہ غلام محمد مصوم ثانی کے چچے فرزند شاہ عورت اللہ (م ۱۲۱۶ھ) کابل میں مدفون ہیں۔ ان کے صاحب زادے صنی اللہ، ان کے عبدالباقی، ان کے محمد صدیق، ان کے فضل قیوم اور ان کے صاحب زادے حضرت نور المشائخ فضل عمر (المعروف ملا شور یا زار۔ المتوفی ۱۲۵۷ھ) تھے۔ جن کے صاحب زادے فضل عثمان صاحب اور ضیاء المشائخ مولانا محمد ابراہیم صاحب مدظلہ ہیں۔ شاہ غلام محمد مصوم ثانی کے چچے فرزند محمد صادق تھے جن کے صاحب زادے غلام محی الدین تھے جو حیدر آباد سندھ میں فوجی ہسپتال کے عقب میں مدفون ہیں۔ ان کے صاحب زادے فدائے محی الدین، ان کے حاجی محمد شریف، ان کے بحوالہ اور ان کی صاحب زادی خدیجہ (م ۱۳۹۱ھ) تھیں۔ لیکن شاہ غلام محمد مصوم ثانی کے چچے فرزند حضرت شاہ غلام عمر کے اخلاف نے سندھ میں بہت سے فیض پہنچا ہے۔ ان کے صاحب زادے شاہ غلام حسن تھے، ان کے شاہ غلام نبی، ان کے شاہ محمد فضل اللہ اور ان کے شاہ ابو القیوم تھے۔ مؤخر الذکر میں بزرگ قندھار میں مدفون ہیں۔ شاہ عبدالعظیم کے صاحب زادے خواجہ عبدالرحمن (م ۱۳۱۵ھ) جو تفرہ کوہ گنج (حیدر آباد سندھ سے قریب ۱۰ میل) میں آرام فرمایا ہے۔ ان کے دو صاحب زادے (بقیہ حاشیہ صفحہ پہلے پر)

یہی مشائخ سرحد ہیں جو ۱۳۹۳ھ میں فوت ہو گئے۔

سید غلام المعروف سید میر جی (م ۱۲۸۳ھ) جن کا نسب پانچ واسطوں سے ابوالبرکات سید حسن قادری پشاوری سے مل جاتا ہے، ان کے بارے میں مجموعہ ہذا مزید معلومات فراہم کرتا ہے۔ ان کا تعلق ملا محمد نسیمؒ سے بھی رہا ہے جیسا کہ ملا صاحب کے نام ان کے مکتوب سے ظاہر ہے۔

ملا محمد عظیمؒ بھی ملا محمد نسیمؒ کے تعلق کے تھے۔

حضرت منظرؒ سے تربیت پانے والے، سرحد کے جن حضرات کا ذکر مقامات مظہری میں ہے ان کے بارے میں اس مجموعے سے مزید کچھ معلومات ملتی ہیں۔ نیز ملا محمد نسیمؒ نے دہلی سے واپس آکر اور اوچ (دیر) میں رہ کر مرشد و ہدایت کا جو سلسلہ جاری کیا تھا اس کے فیض یافتگان کے کچھ نام بھی سامنے آجاتے ہیں۔

مقامات مظہری میں اخون نور محمد قندھاری، ملا نسیم، ملا عبدالرزاق، ملا جلیل، ملا عبداللہ اور ملا تیمور کا ذکر حضرت منظرؒ کے خلفاء کے ذیل میں آتا ہے۔ یہ سالوں حضرات سرحد کے ہیں۔ اخون نور محمد علم دین سے بہرہ رکھتے تھے اور طریقہ نقشبندیہ کی تعلیم بھی پائی تھی۔ ملا نسیم کو مقامات میں اجلہ خلفای حضرت ایشانؒ میں سے قرار دیا گیا ہے، اور وہ عالم بھی تھے۔ ملا عبدالرزاق کے بارے میں مزاحمت ہے کہ در علم فقہ و اصول مہارت تامہ دارد و بالترام صحبت مبارک حضرت ایشانؒ حالات نیک پیدا کرد و مدارج قرب الہی ترقیات نمودہ تا بکمالات فایز گردید، اجازت تعلیم طریقہ یافتہ با فائزہ علم ظاہر و باطن صرف اوقات نیک دارد۔ ملا عبداللہ، جن کے دو مکتوبات ملا نسیم

(م ۱۳۱۳ کا لفظی حاشیہ)

تھے۔ ایک آقا محمد حسن جان (م ۱۳۶۵ھ) جن کے چار صاحب زارے ہرے (۱) عبداللہ جان عرف شاہ آغا (م ۱۳۹۳ھ) (۲) عبدالستار جان (م ۱۳۸۷ھ) (۳) مولانا حافظ محمد باسٹم خان مدظلہ، اور (۴) محمد حنیف جان مدظلہ۔ فراہم عبدالرحمن کے دو بڑے صاحب زارے آقا محمد حسین جان تھے جن کے صاحبزادے آقا محمد اسماعیل جان، المتخلص بر روشن (م ۱۳۶۱ھ) کے دو صاحب زارے مولانا محمد اسحاق جان مدظلہ اور مولانا محمد ابراہیم جان مدظلہ ہیں۔

کے نام اس مجموعے میں ہیں، ان کا ذکر مقامات نظری میں یوں آیا ہے "بعلم و ادب مردے بود صالحے ہمیں محبت حضرت الیٹان از ارباب حضور و اگاہی گردید، چو روز با ملا نور محمد صحبت داشت و بوطن خود رفتہ...." ملا تیمور کے بارے میں مقامات میں آتا ہے کہ "طریقہ از حضرت الیٹان گرفتہ بمقام فنا کے پہلی سیدہ احوال حضور و اگاہی نقد وقت خود ساخت و با ملا نور محمد صحبت داشتہ در وطن خود ریاضات شاقہ اختیار نمود...." سرحد کے بعض حضرات نے ملا نسیم اور ملا تیمور (Timur) دونوں سے کسب فیض کیا تھا۔ چنانچہ مقامات میں صراحت ہے کہ "طالبان حرارت شوق در صحبت ملا نسیم از جمعیت و طمانیت حفظ نیافتہ بخدمت و سے رجوع آوردہ بمقصود خود رسیدند" ان کا نام مکتوبات میں تیمر آتا ہے۔ ان کے فیض یافتگان میں ملا اولیا، ملا ابراہیم، شاہ لطف اللہ، ملا سیف الدین، محمد خان، خواجہ محمد عمر، خواجہ یونس، شیخ قطب الدین، شیخ محمد امین، اور شیخ غلام حسین کے نام آتے ہیں۔ اب سلسلہ منظر یہ سے تعلق رکھنے والوں کے وہ نام بھی ملاحظہ ہوں جن کا علم ہمیں اس مجموعے سے ہو رہا ہے حضرت منظر نے سرحد کے محمد بشیر خان کے بارے میں خود صراحت کی ہے کہ "از یارانِ حلقہ است و ہنوز از دائرہ امکان بر نیامدہ" حضرت منظر نے دہلی سے ملا نسیم کو جو مکتوب بھیجا ہے (مکتوب ۱) اس میں ہے کہ سید علی شاہ نے ذکر طریقہ عالیہ فقیر سے حاصل کیا ہے، وطن کا قصد کر رہے ہیں، پہنچنے پر التماس توجہ کریں تو دریغ نہ فرمائیں (ملخصاً)۔ مکتوب ۲ میں حضرت منظر نے سرحد کے ایک اور صاحب کا ذکر یوں کیا ہے "نجابت نام جو انے روہیلہ از یارانِ حلقہ رخصت وطن گرفتہ، رفتہ است"

قاضی تشار اللہ پانی پتی کے مکتوبات بنام ملا نسیم میں بھی اس نوع

کی معلومات موجود ہیں۔ چنانچہ ملا محمد حنیف، ملا زبیر دست، اور ملا سردار کے ہدایہ اور مشکوٰۃ وغیرہ پر طبع اور تحصیل نسبت باطنیہ کا ذکر ہے۔ مکتوب اہلیہ حضرت منظر بنام ملا نسیم (مکتوب ۱۷۱) کے آخر میں ایک مختصر رقم شاہ علی کا بھی ہے اور اس میں ملا نور محمد کے انتقال کی خبر کے علاوہ ملا عبداللہ کا سلام اشتیاق بھی ہے۔ یہ دونوں حضرات سرحد کے ہیں۔ ملا نسیم کی والدہ ماجدہ کے مکتوب (۱۷۸) سے ملا غیر محمد کے بارے میں معلوم ہوتا ہے کہ وہ بھی ملا نسیم کے ساتھ سرحد سے دہلی تحصیل نسبت باطنی کی غرض سے پہنچے ہوئے تھے۔ نیز ملا نسیم کے خاندانیوں میں سے دو صاحبزادگان اویج کے ناموں کا علم ہوتا ہے یعنی صاحبزادہ محمد فیاض و صاحبزادہ میاں محمد عتیق اور ان کے علاوہ میاں محمد درجات، محمد توکل، علی شیر، اور محمد نبی کا ذکر بھی ملتا ہے۔ محب اللہ اور عبدالقدوس کے مکتوباً میں محمد (سید عبدالقدوس)، محمد شرف، محمد بصیر، عبدالقدیر، خوند، ملا ولی محمد خوند، سید معین شاہ جیو، میاں نور محمد، ملا محمد نعیم، اخوند ملا سیف الدین، ملا حاجی، میاں محمد کانم، ملا رحمت، شاہ لطف اللہ خان، ملا جان محمد، ملا محری، اور ملا عبدالقدیر کے نام آتے ہیں۔ علاوہ ازیں مکتوب ۱۸۲ میں جو محب اللہ و عبدالقدوس کی طرف سے ملا نسیم کو لکھا گیا ہے یہ خبر ملتی ہے کہ ”چون دریں وقت مسرع گردید کہ طائر روح صاحبزادہ فضل احمد پنجرہ حواس را در ہم شکستہ و بجناب قدم پرواز کردہ از اصغاء این معنی این جانب را حزن بسیار و اندوہ بے شمار روئے داد۔“ صاحبزادہ فضل احمد مصوی کا ذکر بیشتر آچکا ہے۔ اس مکتوب سے پتا چلتا ہے کہ ملا نسیم اور ان کے توسلین، صاحبزادہ فضل احمد سے تعلق خاطر

رکھتے تھے۔ اسی مکتوب میں ملاحظت، سید غلام حافظ کرم محمد کا شرف اور ملا نعت کا بھی ذکر ہے۔ ملا نسیم کے نام دیگر مکتوبات میں بھی پھونکا سرحد کے اصحاب سلسلہ کے آتے ہیں؛ مثلاً اخون نعت خان، ملا قلندہ اخون سعد اللہ اور اخون محمد اعظم۔

میر بسین نے اپنے مکتوب (۲۸) میں ملا عبدالرحیم اور ملا نصر کا ذکر کیا ہے۔ اور مکتوبات ۳۹، ۴۰ میں ملا فیض اللہ، ملا عمر اور ملا صالح محمد کا۔ مکتوب ۴۶ میں ملا نسیم کے ساتھ ملا قائم خان کا بھی ذکر ملتا ہے۔ محمد حسن خان خازن ارہ کے مکتوب (۵۲) میں ملا نسیم کے ساتھ اخون امان اللہ کا نام آتا ہے، یہ بھی سرحدی کے ہوں گے۔ ملا خاڈی محمد اور ملا بہار کا ذکر مکتوب ۴۸ میں ہے۔ مکتوب ۴۲ کسی حاجی عبدالخالق نے ملا فاروق کے نام لکھا ہے۔ یہ بھی سرحد

کے معلوم ہوتے ہیں۔ مکتوب غلام حسن بنام مولوی عبدالرزاق (۵۵) میں سرحد کے بعض اصحاب سلسلہ اور ان کے متوسلین کے نام، مقام کی صراحت کے ساتھ موجود ہیں؛ یعنی مولوی عبدالرزاق ساکن پشاور (پشاور)، گل محمد ساکن پشاور درکوٹلہ رشید خان، غلام رسول پدر درخانہ گل محمد منور، امام مسجد گل محمد، محمد عارف برادر کلاں محمد کاشف ساکن ہشت نگر در محلہ پڑانگ، میان سعود پیرزادہ ساکن موضع ہوتی متصل گڑھی، ملا خواجہ محمد ساکن موضع ہنڈ برکنارہ ابا محمد اکبر ساکن ہشت نگر در محلہ بابڑہ، ملا سیف الدین ساکن سوات

لے محمد اکبر کا ذکر حضرت منظر نے مکتوب ۵۱ (کلمات طیبات) بنام مولوی عبدالرزاق میں کیا ہے اور انہیں یاران طریقہ سے بتایا ہے۔ اس مکتوب میں حضرت منظر نے اپنی عمر ۸۰ سے متجاوز لکھی ہے یعنی یہ مکتوب ۱۱۹۰ یا اس کے کچھ بعد کا ہوگا اس وقت محمد اکبر تحصیل نسبت میں مشغول تھے اور ان کا نصف دائرہ امکان پورا ہو چکا تھا۔

خادم مرزا صاحب، ملا تیمور باجوری خلیفہ مرزا صاحب، استاد ملا رحمت
 موضع الہ ڈنڈہ، اور ملا نسیم کا ذکر یوں آیا ہے "ملا نسیم خلیفہ مرزا صاحب
 ساکن سوات"۔ اس زمانے میں اچھ سوات میں شامل تھا، اسی لیے
 ملا نسیم کو ساکن سوات لکھا گیا ہے۔

ان اصحاب مرحوم کے علاوہ، پنجاب کے کچھ اصحاب سلسلہ کے نام
 سامنے آتے ہیں؛ یعنی محمد شاہ ولد غلام غوث بن قادر شاہ ساکن قصبہ
 بٹالہ متصل کلا نور، عبدالرسول ولد محمد شفیع یز ساکن بٹالہ منڈلور،
 میان عبدالنبی مرید حضرت غلام قادر شاہ ساکن بٹالہ مذکور، میان غلام
 ولد محمد شفیع ساکن بٹالہ منڈلور۔ غلام حسن نے مکتوب ۱۵۶ میں یہ
 بھی بتایا ہے کہ میان عبدالنبی اور ولایت شاہ اور اسٹون نے میان غلام
 قادر شاہ مرحوم و مغفور سے بیعت کی تھی۔ وہ کسی محمد حسین پراچہ کا
 بھی ذکر کرتے ہیں۔

اصحاب سلسلہ سے متعلق حالات حضرت منظر کے جن حیات تک
 کے، بہت کچھ تو خود حضرت کے مکتوبات شریف ہی میں آگئے ہیں بقایا
 منظری جو حضرت منظر کی شہادت کے پندرہ سولہ برس بعد لکھی گئی ہے،
 حضرت کے عہد کے علاوہ، بعد کے زمانے کے کچھ حالات اصحاب سلسلہ
 کے متعلق پیش کرتی ہے۔ مقامات میں تفریحات ملتی ہیں کہ اس وقت
 (۱۲۱۱ھ) تک خلفاء میں سے کون بعید حیات تھے اور کون دارالبقا

ان بٹالہ کو کہیں "بٹالہ" اور کہیں "بٹالہ" کی شکل میں لکھا گیا ہے لیکن
 وہی مکتوب میں کوٹلہ کی جگہ کو اسی صورت میں لکھا گیا کہ اب روج ہے یعنی کوٹلہ۔
 بٹالہ مذکور کے بارے میں مکتوب ۱۵۶ میں صراحت ہے کہ متصل بہت کروہ قصبہ کلا نور
 در پنجاب واقع است۔
 حضرت منظر کے خلیفہ شیخ غلام حسن نقاشی سیری کو بھی ان سے تعلق رہا ہے چنانچہ
 مقامات منظری میں شیخ غلام حسن نقاشی سیری کے بیان میں آتا ہے کہ "در بلوہ بٹالہ (کڑا)
 بمملکت پنجاب علم فقہ فرائدہ اندواز حضرت شیخ غلام قادر شاہ قادری طریقہ قادریہ گرفتہ (۱۵۹۹ھ)

کو تشریف لے چکے تھے۔ حضرت منظرؒ کے بعد کے زمانے کے بارے میں اس مجموعہ مکتوبات سے بھی کچھ معلومات ملتی ہیں۔ قاضی ثناء اللہ پانی پتی کے مکتوب (۱۸۸۱) بنام ملا نسیم میں اس نوع کی کئی اطلاعات ہیں کہ مولوی احمد اللہ اور محمد صبغۃ اللہ (پسرانِ قاضی ثناء اللہ پانی پتی) مدت ہوئی کہ رحلت کر چکے ہیں، محمد دلیل اللہ اور صبغۃ اللہ (پسر احمد اللہ مرحوم) حیات ہیں، اور اہلیہ حضرت منظرؒ بھی حیات ہیں جو چند سال سے پانی پت میں تھیں مگر اب چھ ماہ سے دہلی میں ہیں، اور مرزا شاہ علی کی وفات کو بھی عرصہ ہوا، انھوں نے دو پسر چھوڑے، ایک میان مداری جو پانی پت میں ان کے (قاضی ثناء اللہ پانی پتی کے) ساتویں دورے میں زنگی چھوٹے بیٹے مع اپنی والدہ کے، عظیم آباد پٹنہ میں اپنے خالو کے پاس ہیں، اور بی بی امینہ دفتر مرزا شاہ علی کا مدت ہوئی کہ نکاح کر دیا تھا، اور شاہ علی کے پسر خورد جو دوری بیوی سے تھے فوت ہو چکے اور ان کی والدہ بھی نہیں رہیں، یارانِ حلقہ میں سے میان محمد مراد اور مولوی غلام علی صاحب اور میان عبدالباقی صاحب اور میان محمد احسان صاحب بخیریت ہیں۔ میان محمد احسان رام پور میں ہیں اور دیگر صاحبان دہلی میں، مولوی غلام علی مسند ارشاد پر تشریف فرما ہیں، ایک عالم ان سے مستفین ہو رہا ہے، مولوی محمد صدیق مدت ہوئی کہ رحلت کر گئے..... اس مکتوب کے افراد مذکورہ میں سے احمد اللہ تو ۱۱۹۸ھ میں انتقال کر چکے تھے اور تقانات نظری کی تحریر کے وقت بھی اسی مکتوب کے مندرجات کی سی کیفیت تھی کہ یارانِ حلقہ میں سے میان محمد مراد اور مولوی غلام علی صاحب اور میان عبدالباقی اور میان محمد احسان حیات تھے گویا یہ مکتوب ۱۲۱۱ھ کے لگ بھگ لکھا گیا ہوگا۔

مکتوب غلام حسن بنام ملا نسیم (ص ۱۹۱) سے بھی سلسلے کے
 کئی حضرات کے حالات پر روشنی پڑتی ہے۔ ملا نسیم کو اول وہ یاد
 دلاتے ہیں کہ سید نور محمد قدس سرہ کے مزار قاضی الانوار کی مہنت
 حضرت مظهرؒ کے فرمانے کے بموجب دونوں (غلام حسن اور ملا
 نسیم) نے مل کر کی تھی۔ پھر وہ یہ بھی یاد دلاتے ہیں کہ — مرزا صاحب
 کی سکونت اور حیات کے وقت ان کا مکان خلد بنیان ایک سو اور
 کچھ روپیوں پر ہندوؤں کے ہاتھ گروی تھا۔ جب حضرت نے اس دارالافتا
 سے رحلت فرمائی تو ان کی اہلیہ کے تقاضے کے مطابق وہی دفن
 کیا گیا یہ ارحال کے بعد مریدوں اور خادموں کو ان مذکورہ ہندوؤں
 نے مزار کی حاضری اور زیارت سے روکا اور کہا کہ یہ مقام ہمارے ہاتھ
 گروی ہے، جب تک حساب صاف نہ ہوگا زیارت نہیں کرنے دیں
 گے۔ مخلصوں اور مریدوں کو پریشانی ہوئی تنگ آگئے۔ آخر الامر یہ
 ماجرا مولوی نعیم اللہ بھراچی نے پورب میں سنا تو بقدر وسعت و
 امکان رقم جمع کر کے اس طرف کو روانہ ہو گئے۔ یہ ذرولیش

کہ حضرت مظهرؒ کے وصیت نامے مشمولہ "عمولات مظریہ" میں ہے:
 "پیش ازین روزت چند منکرہ من ازمن درخواستہ بود کہ تدبیر امور
 اخروی خود را بر راس او واگذارم و درین باب خطہ نوشتہ بدینم
 تا بعد من مخلصان بہ او مخالفت نہ نمایند و در ہر جا کہ خواہد مرا
 بخاک سپارد و من ہم این معنی را با قرار زبانی قبول کردہ بودم، اما در ان
 ایام ان مستورہ قطعہ زمینے در ملک خود نہ داشت، الحال یک منزل حویلی
 خرید کردہ است و من بجان ازاں بقعہ بزارم۔ اگر خواہد کہ مرا در ان جا
 مدفون سازد، بر دوستان فقیر بحکم حق دوستی واجب است کہ ہرگز
 نمایند، بعد ازین در ہر جا کہ میسر آید مرضی او مرضی دارند و بیرون
 ترکمان دروازہ مناسب تر است۔" (ص ۵۱۰) مگر اس مرتبہ تالیف
 کے باوجود ہر ادبی جو حضرتؒ نے چاہتے تھے یعنی بقول غلام حسن ان کی اہلیہ کے
 تقاضے کے مطابق وہی دفن کیا گیا۔ حضرت مظهرؒ نے وصیت نامہ لکھ کر قاضی
 ثناء اللہ بانی پٹنہ کو دیا تھا اور وہ حضرتؒ کی شہادت کے وقت بانی پٹنہ میں ہوں گے
 انھوں نے اس وصیت نامے کو ۵۱۲۰ھ میں نعیم اللہ بھراچی کو عمولات مظریہ میں شامل کرنے
 کے لیے دیا۔

(علامہ حسن) اُن ایام میں رام پور میں تھا۔ ہماری ملاقات ہوئی۔ کچھ رقم اس درویش کے پاس تھی، وہ مولوی صاحب کے حوالے کی۔ مولوی صاحب نے دہلی آکر اس مکان سعادت انجام کو ہندوؤں سے خلاص کرایا اور کچھ حجروں اور لکڑیوں میں سے کچھ فروخت کر کے مرقد منور کو مرتب کیا۔ اسی سفر کے موقع پر نعیم اللہ ہراچی نے معمولات منظریہ کو قاضی ثناء اللہ پانی پتی کو پانی پت میں اور شاہ غلام علی وسید عبد الباقی و شاہ قطب الدین کو دہلی میں دکھا کر اطمینان کرنا چاہا تھا۔ معمولات میں ان حضرات کی رائیں بھی درج ہیں۔ گویا میر عبد الباقی اور شاہ قطب الدین ۱۲۰۵ھ تک حیات تھے۔ مقامات منظری کی تصنیف کے وقت میر عبد الباقی زندہ تھے اور شاہ قطب الدین رحلت کر چکے تھے۔ یعنی شاہ قطب الدین کا انتقال ۱۲۰۵ھ اور ۱۲۱۱ھ کے مابین ہوا ہوگا۔ ہر کیف، یہ ایک ضمنی ذکر تھا، اور اب پھر اسی مکتوب (۱۹۱) کی طرف آئیے۔ اسی مکتوب میں یہ بھی ہے کہ — الحال بی بی (اہلیہ حضرت منظر) پانی پت میں اقامت رکھتی ہیں، چنانچہ مولوی ثناء اللہ دو روپیہ درم دیتے ہیں اور ایک روپیہ مُلا مراد دیتے ہیں۔ (مقامات منظری سے بھی ظاہر ہے کہ اُس وقت یعنی ۱۲۱۱ھ میں شیخ محمد مراد حیات تھے)۔ پیر علی فوت ہو چکے ہیں، سنا ہوگا اور دو بیٹے ان کے تھے، ایک مداری نام کہ وہ محض ناقابل اور دیوانہ الہیے، دوسرا بیٹا اپنی والدہ کے ساتھ یہاں سے تلاشِ معاش میں پورب کی طرف چلا گیا ہے۔ میان عبد الحفیظ و میان بہادر فوت ہو چکے ہیں۔ حضرت منظر کے روضہ مقدس ہی میں تدفین ہوئی۔ محمد احسان رام پور کی طرف آگے تھے، نواب فیض اللہ خاں نے مبلغ تین روپیہ دیئے تھے، پھر وہ پورب کی طرف چلے گئے۔ اور یہ درویش (علامہ حسن) قصبہ اروہہ میں سکونت رکھتا تھا۔ فرنگیوں نے یعنی ۱۲۰۵ھ میں معمولات منظریہ کے تکیہ میں صاحب معمولات شہادت کی ہے۔ ۱۲۰۵ھ میں تعمیر بازار مبارک کے لیے کیا گیا تھا۔

اور مرہٹوں کی زد و تاخت کے سبب سے قصہ مذکور قراب و تباہ ہو گیا۔ اس کے بعد اس درویش نے امر وہبہ سے نکل کر رام پور میں سکونت اختیار کر لی۔ غلام حسن نے رام پور میں طریقہ مجددیہ کی ترویج میں جو حصہ لیا، اس کا بھی اجمالاً ذکر کیا ہے۔ یہ شاہ غلام علی کے بارے میں لکھا ہے کہ کس قدر مرد قابل و ہوشیار ہیں اور پھر ان کا در ماہہ پندرہ روپیہ مقرر ہونے کی خبر ہے۔ غلام حسن نے یہ مکتوب پشاور سے لکھا ہے جب کہ وہ عارضی طور سے وطن آئے ہوئے تھے اور کوٹلہ رشید خان میں مقیم تھے۔ اور حقیقت یہ ہے کہ خاصا معلومات افزا مکتوب لکھا ہے۔

اس مجموعے کے جملہ مکتوبات فارسی میں ہیں (بجز ایک کے جو عربی میں لکھا گیا ہے) اور لگ بھگ ۱۱۷۵ھ سے لے کر ۱۲۳۱ھ تک کے درمیانی

سے رام پور طریقہ مجددیہ کی ترویج و اشاعت کا کچھ اندازہ تازہ کا ملاں رام پور سے بھی ہوتا ہے جس میں متعدد افراد کے احوال ہیں ان کے مجددی ہونے کی مرآت بنتی ہے چنانچہ، بلا ریت، محمد ابراہیم خاں عرف توش خاں، مولانا ولی البنی درشتی خاں شاہ ابو سعید، مولوی احسان حسین فاروقی مجددی، مولانا ارشاد حسین فاروقی مجددی، شاہ احمد سعید مجددی اور ان کے تین صاحبزادے جن میں محمد نظر صاحب سابقہ مجددیہ بھی ہیں، حافظ اجمل ولد شاہ محمد پیر مجذوب، غلام محی الدین، مولوی ارشد علی، تاجی دالم علی مرندی، مولوی ارشد علی مولانا ابرار حسین، حافظ عنایت اللہ، شیخ احمد حسین، ملا اسماعیل اخون، مولوی امجد علی (از شنایا حضرت نظر) حافظ اکرام الدین احمد شاہ امین الدین، شیخ امین احمد نظر، مولوی جمال احمد مجددی، مولوی حبیب احمد ابن رؤف احمد راجستہ، بیان احمد علی شاہ نقشبندی، مولوی حبیب الدین خاں، باز خاں نیرہ لوہے خاں، اختر ملا ایام الدین، ملا امان اللہ، ملا جانی، ملا حبیب اختر، مولوی ظفر احمد کرسنوی، مولوی ظفر الدین سواتی ولد ملا عرفان، ملا خواص، مولوی رحمان حسین، مولوی رشید البنی مجددی، ملا رفیع ابن مولوی عبید اللہ اختر سواتی، مولوی سراج احمد مجددی، بیان سراج شاہ از سادات لور، ملا سراج، حافظ عباس علی اردوہری نقشبندی کے تریڈ مولانا عبداللہ خاں، ملا سیف الدین باجوڑی (ان کا ذکر تفصیل سے اور جرات سے کہہ رہا تھی شاہ عبداللہ پانی پتی کے خاندان تھے) اختر نیر احمد، ملا عبداللہ الدین ولد ملا سراج، مولانا صاحبی القدر، شاہ ضیاء البنی مجددی، مولانا ظہور الحسن مجددی، ملا حاجی باجوڑی، ملا عبدالرحمن، ملا عبدالرزاق، مولانا عبدالرشید مجددی، ملا کر، اختر نیر زادہ محمد شاہ ظفر باجوڑی، مولانا علاء الدین مجددی، مولانا فراہ محمدی، شاہ محمد مجذوب، حافظ محمد عنایت اللہ خاں لورنزی مجددی، سوات کے کئی حضرات کے نام آتے ہیں جو اعلیٰ ایسی سلسلے کے ہیں گے۔ ملا نسیم کا بھی ذکر آتا ہے ان کے بارے میں وقائع عبدالقادر خانی کے حوالے سے لکھا ہے کہ رام پور میں سوات کے طلبہ کا مرجع تھے۔

عرصے میں لکھے گئے ہیں، زیادہ تر حضرت مظہرؒ کے حین حیات (تا ۱۱۹۵ھ) لکھے ہیں، اور کچھ ۱۱۹۵ھ سے ۱۲۳۱ھ کے درمیانی عرصے کے بھی ہیں جب کہ دہلی میں شاہ غلام علی (م ۱۲۲۰ھ) مسند ارشاد پر متمکن تھے ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷ کا زمانہ نواب ارشاد خان کے اخیر دور حیات کی رعایت سے متعین کیا جاسکتا ہے اور ۱۲۳۱ھ حضرت فضل احمد مصویٰؒ کا سنہ وفات ہے جن کا ذکر مکتوب محب اللہ و عبد القدوس بنام ملا نسیم (ع ۱۸۲۱) میں ہے۔ پھر ملا نسیم کا سنہ وفات بھی ۱۲۳۱ھ ہی ہے۔

سلسلے کے مکتوبات میں بعض ہم نام افراد کا ذکر آتا ہے۔ محمد خان نام کے کئی اصحاب ہیں جن کا ذکر آیا ہے اور جن کا حضرت مظہرؒ سے تعلق ثابت ہے۔ اسی طرح غلام حسن نام کے دو حضرات ہیں، ایک غلام حسن جو غلام عسکری خان و محمد احسان احمدی کے بھائیوں میں سے ہیں۔ یہ مقامات مظہری میں ان کا ذکر ”شیخ غلام حسن“ کے نام سے ہے۔ یہ حضرت مظہرؒ کے خلفاء میں سے ہیں۔ اور ۱۲۱۱ھ یعنی مقامات مظہری کے سنہ تصنیف سے قبل انتقال کر چکے تھے۔ دوسرے غلام حسن پشاور کے ہیں جن کے پیراز معلومات مکتوب کا ذکر بیشتر آچکا ہے اور جو امر وہہ و رام پور میں رہے ہیں۔ اسی طرح، غلام نبی بھی کم سے کم دو مختلف اشخاص کا نام تو ضرور ہے اور ممکن ہے کہ ہر حد کے اصحاب سلسلہ کے ذیل میں جن غلام نبی کا ذکر آتا ہے وہ ان دو میں سے نہ ہوں، اس نام کے تیسرے شخص ہوں۔ علی ہذا، محب اللہ (از متوسلین ملا نسیم) اور محب اللہ خان (پسر دوندے خان) کے ناموں میں بھی التباس کی گنجائش ہے۔ عبدالرزاق نام کے بظاہر دو افراد معلوم ہوتے ہیں۔ ایک مولوی

عبدالرزاق (پہلی بعیت) جن کے نام حضرت مظہرؒ کا ایک مکتوب کلمات طیباً
 میں ہے (مکتوب ۵۱) "دورے وہ بزرگ جو سرحد سے تعلق رکھتے ہیں
 اور انھیں کہیں مولوی عبدالرزاق اور کہیں ملا عبدالرزاق لکھا گیا ہے
 مگر شاید وہ ایک ہی صاحب ہیں۔ حضرت مظہرؒ نے مولوی عبدالرزاق
 (مقیم پہلی بعیت) کے سپرد ایک ایسے طالب کو کیا تھا جو نصف دائرہ
 امکان پورا کر چکے تھے یعنی مولوی عبدالرزاق کو اجازت ارشاد حاصل
 تھی اور مقامات مظہری میں جن ملا عبدالرزاق کا ذکر ہے وہ بھی اجازت
 تعلیم طریقہ یافتہ تھے اور خلفاء میں سے تھے۔ ان کے بارے میں شاہ
 غلام علیؒ نے یہ بھی لکھا ہے کہ "در علم فقہ و اصول مہارت تامہ دارد"
 ناموں کی اس مشابہت سے عام قارئین کو کہیں کہیں دشواری
 پیش آسکتی ہے مگر جن کی نظر سے مقامات مظہری اور اس سلسلے کی
 دوسری کتابیں گزری ہیں غالباً انھیں زیادہ دقت پیش نہ آئے گی۔
 ہر کیف، ان کتابوں کی کم یا بی اور ان سے عموماً لا علی کے پیش نظر
 اس نوع کی توضیحات و تشریحات و ضاحتی نوٹوں میں (جو مکتوبات سے
 قبل درج ہیں) اور حواشی میں کردی گئی ہیں۔

آخر، عزیز گرامی ڈاکٹر نجم الاسلام صدیقی صاحب کا شکر یہ ادا
 کرنا ہے جنہوں نے اس مجموعے کی ترتیب و تہذیب میں میری
 پوری اعانت فرمائی۔ اللہ پاک ان کو فائز المرام رکھے۔ آمین۔

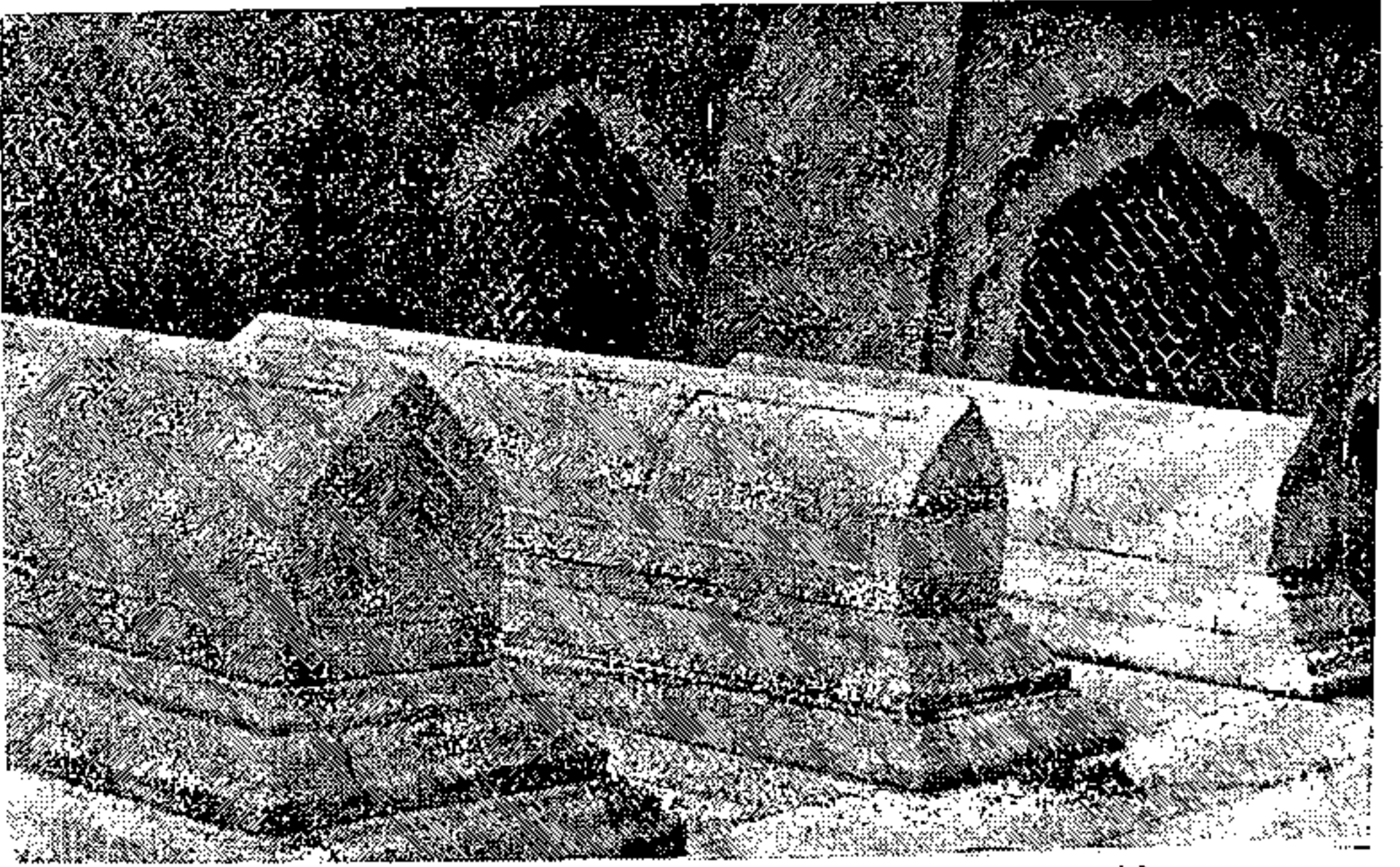
فقط والسلام

احقر۔ غلام مصطفیٰ خاں

استدراک

مکتوبات ۱۸۵ء، ۱۸۶ء جو باب نمبر ۱۱ میں شامل ہیں، غالباً حضرت مظہرؒ

کے نام ہیں۔ اور ممکن ہے کہ مکتوب ۱۸۵ کے لکھنے والے میر محمدی، میر محمدی بیدار ہوں جو بیان (شاگرد حضرت منظر) کی طرح مولانا محمد اللہ دہلوی سے بیعت تھے اور دہلی والے تھے مگر اگر آباد چلے گئے تھے۔ مکتوب ۱۸۶ میں "رسالہ فضل ذکر خفی" ملاحظہ فرما کر خط لکھنے پر مکتوب الیہ کے لیے کلمات تشکر ہیں اور رسالے کے سبب تالیف کی طرف بھی اشارہ ہے جس سے اس مکتوب کا مکتوب ۹۵ (مجموعہ ہذا) سے ربط ظاہر ہے۔ مکتوب ۹۵ میں، جو حضرت منظر کے نام ہے، رسالہ در فضل ذکر خفی کا وہی سبب تالیف بیان کرنے کے بعد جسے ہم مکتوب ۱۸۶ میں پاتے ہیں، یہ کہا گیا ہے کہ "جز اول جناب عالی ارسال داشتہ، ملاحظہ نموده و اصلاح نمودہ عنایت فرمایند۔" اور غالباً حضرت منظر کی طرف سے جوابی مکتوب ملنے کے بعد، انہی صاحب نے حضرت کے نام وہ مکتوب لکھا ہے جو اس مجموعے کا مکتوب ۱۸۶ ہے۔ وہ اس میں لکھتے ہیں کہ "سرفراز نامہ کہ مشتمل بر ملاحظہ فرمودن رسالہ فضل ذکر خفی کہ رقوم قلم فیض رقم گردیدہ بود، پر تو درود فرمود" کلمات طیبات میں حضرت منظر کا مکتوب "ذکر چہر اور ذکر خفی میں سے ایک کو دوسرے پر فضیلت (یعنی کے مسئلے سے متعلق ہے۔ اور حقیقت یہ ہے کہ بہت خوب ہے۔ آخر میں میر فقرہ بھی ہے کہ "و خیر الکلام ما قل و دل" جو رسالے پر تبصرے کا سا انداز لیے ہوئے ہے نیز آغاز و اختتام کی عبارت کی شان بھی کچھ ایسی ہے کہ رسالہ مذکورہ سے حضرت منظر کے اس مکتوب کا تعلق ہو سکتا ہے۔ مگر کلمات طیبات کے اس مکتوب کا مکتوب الیہ بھی نامعلوم ہے اور مکتوبات ۹۵، ۱۸۶ کے مکتوب نگار کی یقین کے سلسلے میں اس سے بھی کوئی مدد نہیں ملتی۔ یہ مقدمہ رسالہ مذکورہ کے دستیاب ہونے یا اس سے متعلق مزید معلومات بہ دست ہونے پر ہی حل ہو سکتا ہے۔

حضرت منظر شاہ غلام علیؒ اور شاہ ابوسعیدؒ کے مزارات مبارک۔

(۱)

باب منظر

مشتمل بر

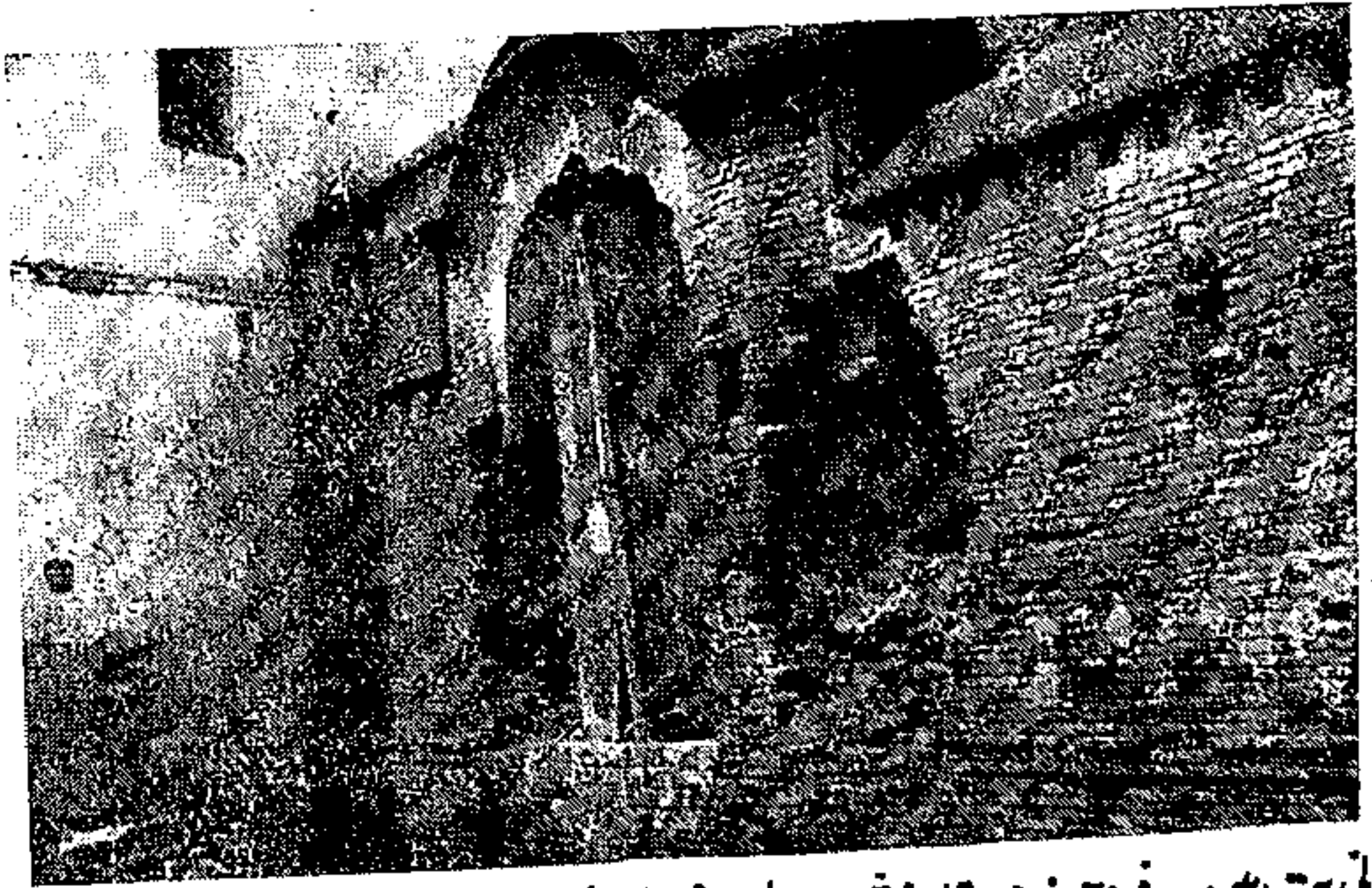
- ۱- مکتوبات حضرت منظر
- ۲- مکتوبات بنام حضرت منظر
- ۳- مکتوبات متوسلین حضرت منظر، فیما بین

۱۔ مکتوبات حضرت مظہرؒ

- بنام قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ (ایک عدد) نمبر شمارہ ۱
- بنام اخوند ملاً محمد نسیمؒ (ساتھ عدد) نمبر شمارہ ۱ تا ۵
- بنام میر عبد الباقیؒ (ایک عدد) نمبر شمارہ ۱
- بنام "شیخ صاحب" () نمبر شمارہ ۱

مدفن حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ

پانی پت میں مدفن حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ کے دروازے اور دیوار کا بیرونی منظر۔

مکتوب حضرت منظرؒ بنام قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ

۱

بعد حمد و صلوة از فقیر جان جانان برادر با کمال تفضیلت پناہ مولیٰ
 ثناء اللہ صاحب مطالعہ نمایند کہ تا امروز کہ ہم ذی قعدہ است فقیر مع
 علائق در پانی پت بعایت است۔ فردا پس فردا قصد دہلی وارد۔ و
 متعلقان را درین جانی گذارد۔ بعد یک دو ماہ مراجعت بہ پانی پت
 می کند، انشاء اللہ تعالیٰ۔

باعث تحریر آنست کہ محمد نسیم نام جوانی در ہیلہ بسیار مرد
 است و طالب مستعد، اخذ طریقہ کردہ ارادہ بڈھانہ نمودہ، در خدمت
 شہا حاضر خواہد شد۔ توجہ کردن ضرور است و در خدمت مولیٰ نور اللہ
 صاحب سلمہ اللہ تعالیٰ عنہماوش کنند کہ سبق بتوجہ بردارہ باشند، منت
 بر فقیر است۔ و معلوم شد کہ خطوط افضل خان مفید نیفتاد۔ خوب، خدا
 کار ساز است۔ والسلام علی من اتبع الهدی۔

یہ بیان حضرت منظرؒ نے قاضی صاحب کا نام "س" ہی سے لکھا ہے۔ اصل مکتوب راقم الحروف نے
 دیکھا ہے۔

مکتوبات حضرت منظر بنام اخوند محمد نسیم

[حضرت شاہ غلام علی رحمۃ اللہ علیہ (م ۱۲۲۰ھ) نے ۱۲۱۱ھ میں مقامات منظر یہ لکھی تو اس میں اخوند ملا محمد نسیم علیہ الرحمۃ کے حالات اس طرح رقم بند کیے ہیں:

"ملا نسیم از اجلہ خلفائے ایشان، سلوک باطنی در طریق احمدیہ بتوجہات علیہ آنحضرت قریباً با انجام رسانیدہ، خلافت کسب مقامات تا بہ کالات تربیت کردہ بطریق طفرہ تا آنجا کہ خدا خواست رسیدہ، حالات نیک دارد۔ در ہر سال از وطن بخدمت مبارک آمدہ انوار طریقہ حاصل فی نمود و اخلاص و محبت و متابعت حضرت ایشان راسخ است۔ بیچ کار بلہ اجازت آنحضرت نمی کرد۔ یک باری خواست کہ قے نماید، گلورے خود بند نمودہ بخدمت مبارک رسید کہ اگر اذن شود استغاثہ بکنم۔ لہذا یکماں متابعت آنحضرت از معتولان بارگاہ الہی گشت بلالین بخدمت او رجوع آوردند و بہ بین قوم او جمعیت و حضور مبارک زبانی قے شنیدہ ام کہ یک بار بر شخصے قوم بخدمتہ تہاج نمودہ بود تا بہ نیارودہ۔ تا دیر اضطراب و بلہ تابی می نمود۔ آخر بہمان حال بہ رحمت حق پیوست۔ ذات کثیر البرکات او بسیار غنیمت است۔ بہر سبب علم و تعلیم طریقہ اوقات خوش می گذارد۔"

ملا نسیم کے نام حضرت منظر رحمۃ اللہ علیہ کا پہلا مکتوب (یعنی اسی مجلد کا مکتوب ۱) ۱۷ رجب کا لکھا ہوا ہے جو محمد بیشر خان کے ہاتھ بھیجا گیا تھا۔ اس میں شریعت کے لیے ترغیب و تحریص دلائے علاوہ یہ بھی ہے کہ جب سے تم میرے پاس سے گئے ہو۔

صرف دو خط لے ہیں، ایک پانی پیتا ہے اور دوسرا جموں سے۔
 پانی پیت کا ذکر کرتے ہی خیال ہوتا ہے کہ مکتوب الیہ (ملا صاحب)
 ضرور وہاں گئے ہوں گے اور حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پتی سے
 شرف نیاز حاصل کیا ہوگا۔ اوج کے بھوسے میں حضرت منظر کا
 ایک مکتوب حضرت قاضی صاحب کے نام ایسا ملتا ہے جس میں
 ملا محمد نسیم کے لیے سفارش ہے کہ وہ آپ کے پاس حاضر ہو رہے
 ہیں آپ انہیں توجہ دیں (مکتوب عروج ہذا)۔ یہ مکتوب
 حضرت منظر نے پانی پت سے بھیجا تھا، جب کہ قاضی صاحب
 پڑھنا میں ہوں گے جو ضلع مظفر نگر لڑی کی جنوب مغربی تحصیل
 تھی۔ اسی مکتوب میں ایرالامراد نجیب الدولہ (المتوفی ۱۰۰۰ھ)
 ۱۱۸۵ھ مطابق ۳۱ اکتوبر ۱۷۷۲ء (۱۷۷۱ء) کے بھائی نواب افضل خان
 کے خطوط کا ذکر ہے کہ ان کے متعلق یہ معلوم ہوا کہ وہ (قاضی
 صاحب کے لیے) مفید ثابت نہ ہو سکے۔

ملا صاحب کے نام ایک مکتوب تو ہے اور جب کا ہے جس کا
 ذکر اوپر آچکا ہے اور دوسرا آخر جب کا ہے جو دہلی سے بھیجا
 گیا تھا۔ اس مکتوب میں میاں محمد میزچو اور نواب ارشاد خان
 وغیرہ کا سلام بھی لکھا ہے (ان ناموں سے مکتوبات کے زمانے
 کی تعیین میں مدد مل سکے گی)۔ پیرا مکتوب او آخر شعبان کا ہے
 اور چوتھے مکتوب میں جو ۱۱۰ کی ذی قعدہ کا ہے (دوسرے مکتوب
 کی طرح) ذکر ہے کہ اگر تمہاری والدہ صاحبہ اجازت دے دیں
 تو یہاں آکر سلوک کے بقیہ تقاضات بھی طے کر لو۔ پانچویں خط
 میں نجیب خان (نجیب الدولہ) کے لشکر کا ذکر ہے جو کھارلہ
 کے قلع قمع کے لیے آیا تھا اور ملا رحماد کا ذکر بھی ہے جو ملاقات

کے لیے آئے تھے یہ اسی مکتوب میں مکتوب الیہ کی والدہ کے انتقال پر اظہارِ غم ہے۔ چھٹے مکتوب میں بھی مکتوب الیہ کی والدہ کی تعزیت ہے اور ملا رحم داد کی ملاقات کا ذکر بھی ہے۔ پھر ساتویں مکتوب میں ملا رحم داد کو سلام لکھا ہے کہ وہ دو تین مرتبہ مجھ سے ملاقات کے لیے آئے تھے اس لیے ان کا مجھ پر حق ہے۔ یہ ساتواں مکتوب پانی پت سے لکھا گیا تھا اس میں ہے کہ میرے متعلقین دہلی سے یہاں آئے ہوئے ہیں اور صلح کا وعدہ کر رہا ہے۔ چنانچہ میرا قصد دہلی جانے کا ہے اور دو ماہ کے بعد یا تو انہیں دہلی بلوا لوں گا یا خود ہی پانی پت آجاؤں گا۔ اس مکتوب میں یہ بھی ہے کہ بغیر مجھ سے ملے ہوئے تم وطن کو نہ جانا۔ اس سے ظاہر ہے کہ اس وقت مکتوب الیہ اپنے وطن اوچ میں نہیں بلکہ کسی اور جگہ ہوں گے (غائبانہ فوج میں) جہاں ملا رحم داد بھی ہوں گے۔ مکتوبات ۶، ۷، ۸، ۹ ایک ہی سلسلے کے معلوم ہوتے ہیں اور مکتوب ۱۱ میں یہ بھی ہے کہ مکتوب الیہ کے جانے کو پورے دو سال گزر چکے ہیں۔ میرا خیال ہے کہ کم و بیش اتنی ہی مدت میں یہ تمام مکتوبات لکھے گئے ہوں گے۔

۱۰ فارسی مکتوبات (مطبوعہ ممبئی) میں ہر جگہ "رحیم داد" نام آتا ہے۔ لیکن وہ رحم داد ہوگا کیوں کہ حضرت منظر کے مکتوب میں جس کا عکس شائع کیا جا رہا ہے حضرت منظر نے صاف طور پر "رحم داد" لکھا ہے۔

۱۱ "رحیم" کے نام حضرت منظر کے مکتوبات میں ساتواں مکتوب مگر مجموعہ ہذا کے لحاظ سے مکتوب ۱۱ ہے۔

مکتوب ۳ میں محمد منیر جیو اور نواب ارشاد خاں ویرہ کا سلام ہے یعنی اس مکتوب کی تحریر کے وقت یہ لوگ زندہ تھے۔ محترم خلیق انجم والے (اردو) مکتوبات کے صفحہ ۱۲۲ میں جو مکتوب ہے اس میں محمد منیر جیو کے انتقال کی تاریخ ۱۹ (ذی الحجہ) درج ہے۔ اور اسی مکتوب میں یہ بھی ذکر ہے کہ "فیروز ایک دفعہ شاہ ولی اللہ کی عیادت کو گیا تھا۔ ان کی صحت کے لیے خدا سے توفیق طلب کی اور دعا میں مصروف ہوا۔" حضرت شاہ ولی اللہ کا انتقال ۲۹ محرم ۱۱۷۶ھ کو ہوا تھا، اس لیے ظاہر ہے کہ یہ مکتوب ان کے انتقال سے پہلے کا ہے جب کہ میان محمد منیر جیو انتقال کر چکے تھے اور عین ممکن ہے کہ وہ ۱۱۷۵ھ ہوگا۔ اسی مکتوب میں نواب ارشاد خاں کے صاحبزادے ظفر علی خان کا ذکر ہے کہ "حقیقت یہ ہے کہ اس کے ماں باپ کی جگہ اور اس کی خبر گیری کے لیے سب کچھ میں ہوں۔" ان الفاظ سے ظاہر ہوتا ہے کہ اس وقت تک نواب ارشاد خاں بھی فوت ہو چکے تھے۔ پھر اردو مکتوبات کے صفحہ ۱۲۵ میں جو مکتوب ہم جمادی الآخر کا ہے، اس میں نواب ارشاد خاں کے انتقال کی تاریخ ۱۳ ربیع الآخر دی گئی ہے اور قاری مکتوبات (مرتبہ محترم عبدالرزاق قریشی) کے صفحہ ۶۶ میں جو مکتوب ۱۲ جمادی الاولیٰ چہار شنبہ کا لکھا ہوا ہے، اس میں بھی نواب ارشاد خاں کے انتقال پر اظہارِ غم ہے اور آگے چل کر

را که از یاران حلقه است و هنوز از دایره امکان بر نیامده، توجه میدارد باشند و به برادر خود سلام رسانند و از اندرون دعاء از یاران حلقه سلامها برسد.

۳

بعد حمد و صلوة و سلام از فقیر جان جانان، فرزند عزیز از جان افوندراده محمد نسیم او صلی الله الکریم الی مقام عظیم، مطالبه نمایند که فقیر در محرومته شاهجهان آباد مع یاران حلقه و مردم محل تا آخر شهر حبس عافیت است. الحمد لله علی نواله و الصلوة علی رسول محمد و صحبه و آله. و اشتیاق دیدن آن فرزند بسیار است و اخوان طریقه هم یاری کنند. اگر از کتخدای خواهران فارغ شده باشند و والده شما رخصت بدید قصد این طرف بکنند و بعضی مقامات عالی که بشارت آنها نیافته اند، بگیرند. و اگر در مراجعت توقف باشد، باید که در تعلیم ذکر طریقه در رخ و تغافل نه نمایند. مردم را مشغول سازند که این طاعت متعدی است الی الخیر. و هیچ عمل بی ازین نیست که دل مرده را بیدار الی زنده سازند و به شغل علم ظاهر نیز مقید باشند و از مردم محل و از میان پیر علی و از یاران حلقه نام بنام سلام خوانند، از میان محمد میر جیو و میان محمد مراد جیو و نواب ارشادخان و برادران و اولادشان سلام برسد.

۴

بعد حمد و صلوة از فقیر جان جانان، فضائل پناه، کلمات

اس وقت تک کہ وہ اپنے اس عظیم الشان
 کتب خانے کی تعمیر کو ختم کر کے اس
 کو اپنے عزیزوں کو بخش دیا۔ اس
 کے بعد اس نے اپنی زندگی کا
 بیشتر حصہ اپنے شاگردوں کی
 تعلیم پر صرف کیا۔ اس نے
 ان کو علم حاصل کرنے کے
 لیے تمام وسائل فراہم کیے۔
 اس کی وفات کے بعد اس کا
 کتب خانہ بھی ان کے پاس
 چلا گیا۔ اس کا شمار
 عالموں کے درمیان میں
 ایک بڑے نامور شخصیت
 کے طور پر ہوتا ہے۔

عکس مکتوب حضرت مرزا مظہر جان جاناںؒ

عکس کتب حضرت مرزا منظر جان جانا

از مکر خلیق بودی که از کلاه بیخود
از کلاه بیخود بودی که از مکر خلیق
از کلاه بیخود بودی که از مکر خلیق
از کلاه بیخود بودی که از مکر خلیق
از کلاه بیخود بودی که از مکر خلیق
از کلاه بیخود بودی که از مکر خلیق
از کلاه بیخود بودی که از مکر خلیق
از کلاه بیخود بودی که از مکر خلیق
از کلاه بیخود بودی که از مکر خلیق
از کلاه بیخود بودی که از مکر خلیق

در روز جمعه در خانه در کربلا
در روز جمعه در خانه در کربلا
در روز جمعه در خانه در کربلا
در روز جمعه در خانه در کربلا
در روز جمعه در خانه در کربلا
در روز جمعه در خانه در کربلا
در روز جمعه در خانه در کربلا
در روز جمعه در خانه در کربلا
در روز جمعه در خانه در کربلا
در روز جمعه در خانه در کربلا

در روز جمعه در خانه در کربلا
در روز جمعه در خانه در کربلا
در روز جمعه در خانه در کربلا
در روز جمعه در خانه در کربلا
در روز جمعه در خانه در کربلا
در روز جمعه در خانه در کربلا
در روز جمعه در خانه در کربلا
در روز جمعه در خانه در کربلا
در روز جمعه در خانه در کربلا
در روز جمعه در خانه در کربلا

دستگاه، اخوندزاده ملاً محمد نسیم جو معلوم نمایند که تا او افرماه شعبان
 فقیر ح توابع در محروسہ دہلی بعافیت است۔ باعث تحریر آنست
 کہ سید علی شاہ از فقیر ذکر طریقت عالیہ گرفتہ روزے چند در حلقہ
 نشستند۔ بنا بر فرورستی قصد وطن کردہ اند۔ خدا برساند۔
 بعد رسیدن آنجا اگر از شما التماس توجہ بکنند در بیع نہ نمایند کہ خدمت
 سادات سعادت است، و مقید بہ اتباع سنت و تعلیم طریقت
 باشند و بموسلان خود سلام برسانند۔ و از یاران حلقہ سلام
 و از اندرون دعا خوانند۔

لطیفہ قلب این سید از قالب بر نیامدہ است۔

۵

بعد حمد و صلوة از فقیر جان جانان، فرزند عزیزتر از جان ملاً
 نسیم سلمہ الرحمان مطالعہ نمایند کہ فقیر تا اوائل ماہ ذی قعدہ در بلدہ
 دہلی بعافیت است و از مدتی احوال آن برخوردار معلوم نیست۔
 خاطر متعلق است۔ باید کہ احوال خودی نوشتہ باشند، و اگر والدہ
 رخصت دید بیابند و درین آخر عمر فقیر را بہ بیند و کسب مقامات
 باقی بکنند و اشتیاق در تحریر بنی آید و السلام علیکم از اندرون دعا
 و از میان پیر علی سلام و از یاران طریقتہ ہندوستانی و چہ روہیلہ سلام
 خوانند۔

و یاران سنہیل و امر و بہ و لیسولی و آنولہ بخیر اند و مشتاق
 اند و سلام می رسانند۔

بعد حمد و صلوة و سلام از فقیر جانان فرزند پر خوردار
 ملا محمد نسیم بیو البقاہ الرحمن مطالعہ فرمایند کہ فقیر تا روز تحریر کہ ہنرم
 سوال است در محروسہ شاہجہاں آباد مع علائق و توابع بعاقبت است
 و یاران حلقہ شاہجہاں و شہر بہ شہر خیر اند و مشتاق شما ہستند و انتظار
 شما کشند۔ اگر از کار خیر خواہران خود فارغ شدہ باشید بیائید
 و درین آخر عمر ما را بہ بینید۔ ضعف پیری بر ما بسیار غلبہ کردہ است
 اما ہنوز ہر روز پنجاہ کس را کم و زیادہ توجہی دسیم و دو سال کامل
 گذشتہ کہ شمارفتہ اید درین مدت یک خط شما رسیدہ است و درین
 ایام کہ برائے تہنیت گفتار سکہ لشکر نجیب خان قریب دہلی رسیدہ،
 ملا رحم داد برائے ملاقات فقیر آمدہ بود، خبر تحریرت شمار سائید و
 گفت کہ اکرم از وطن آمدہ و خط بنام فقیر آورد۔ ظاہراً آن خط کم شد
 بفقیر نہ رسید۔ افسوس بعثت کہ والدہ شما وفات یافت۔ خدا
 او را بیامرزاد۔ و کار خیر دو ہمیشہ شمار در پیش است۔ بعد قرع
 ازاں قصد شاہجہاں آباد دارید۔ خدا تعالی بیارد۔ و مردم خانہ ما
 بسیار شمارا یاد می کنند و دعا گفتہ اند و میان پیر علی سلام می رساند
 و یک نکاح دیگر کردہ اند۔ از منکوچہ اول دو پسر (وازن) منکوچہ
 دوم یک دختر متولد شدہ و صاحبان سنبھل ہمہ سلام گفتہ اند و ہمہ
 مشتاق اند و بہ تقریب رمضان یاران قدیم اکثر در حلقہ مجتمع
 اند، ہمہ سلام ہا می رسانند۔ حامل رقیمہ نجابت روہیلہ از یاران طریقہ
 است۔ اگر طلب کند او را توجہی دادہ باشند۔ والسلام۔

لہ فارسی مکتوبات مطبوعہ بمبئی میں سے مکتوب نمبر ۱۶ ملی نجیب خان ان کے بھائی
 افضل خان اور ملا رحم داد خان کا ذکر ایک ہی جگہ ملتا ہے۔
 لہ فارسی مکتوبات مطبوعہ بمبئی کے نمبر ۲۶ میں بھی پیر علی کی دوری بیوی اور دختر
 کا ذکر ہے۔

علوم نیست درین مدت چه قدر مردم را داخل طریقه کرده
اید و از کتابهاے تحصیل چند نسخه خوانده اید - احوال خود را مفصل
بنویسید -

بعد حمد و صلوة از فقیر جان جانان ، فرزند بر خوردار ملامحمد نسیم
جیو مطالعه نمایند که فقیر تا روز تحریر که غره ذی قعد است ، در بلده دلی
مع توابع بعافیت است و مدتی است از احوال شما خبر نداریم -
درین ایام ملامرحم داد جیو برای ملاقات آمده بودند ، می گفتند
که شخصی از وطن آمده و خط ملامحمد نسیم بنام فقیر آورده ، اما آن
خط بفقیر نه رسید - ظاهراً گم شد و زبانی آن شخص معلوم شد که
والده شما رحلت نمود - خدا مغفرت کند و از کار خیر خواهران فایز
شده قصد ملاقات فقیر دارید - خدا راست آرد که فقیر و یاران طریقه
همه مشتاق اند و درین روزها نجابت نام جوانی رو سلیله از یاران طلوع
خصت وطن گرفته ، رفته است - بدست او هم خط نوشته و سواد
یم - خدا برساند - از مردم اندرون دعا و از میان پیر علی و یاران
ملقه سلامها خوانند - میان پیر علی نکاح دیگر کرده است - از منکوحه
ل دوپرو دارد و از منکوحه دویم یک دختر پیدا شده و مردم اندرون
بیشتر بیماری باشند و فقیر بر سال یک بار به بلده سنجهلی رود -
ان آنجا شمارا بسیار یاد می کنند - و ضعف پیری و امراض متعدد
فقیر نعلیه کرده است و عمر از هفتاد تجاوز نموده - دعا کنید که خانه
ر بود - والسلام -

بعد حمد و صلوة از فقیر جان جانان، فرزند ملا محمد نسیم سلمہ اللہ الکریم معلوم نمایند کہ فقیر تا اوائل ماہ شوال در عروسہ پانی پت بیعایت است و متعلقان فقیر از دہلی درین جا آمدہ اند و عہد موافقت بستہ اند و فقیر برضائے ایشان قصد دہلی کردہ است۔ بعد دو ماہ یا ایشان را بہ دہلی خواہم طلبید یا خود مراجعت بہ پانی پت خواہم کرد و از دعا خیر دوستان غافل نیستم، خاطر جمع دارندہ بر علیک شریعت و شغل طریقت بہ استقامت باشند و بے ملاقات فقیر بہ وطن نہ روند و خط شما برسید و مطالب معلوم گردید، ہر جا باشند با خدا باشند۔ از اندر دعا خوانند۔ از برادران دہلی و یاران حلقہ سلام برسند۔ بہ ملا رحم داد خان جیو سلام برسانند۔ دو سہ بار ملاقات با ما کردہ اند، حقہ دارند و ما خود با ایشان کاری نداریم۔

مکتوب حضرت منظر بنام میر عبدالمادی

بعد حمد و صلوة از فقیر جان جانان میر عبدالمادی صاحب مطالعہ نمایند کہ خط رسید و مقدمات رقومہ بوضوح انجامید۔ سبب تاخیر در جواب آن بود کہ نواب سید قاسم خان را ہنگامہ با پیش آمدہ چون بر عایت خاطر سرداران این حدود فتح عزیمت سفر نمودہ و نگاہ داشت سیاہ مطلقاً موقوف داشتہ در مکان مہمود خود آمدہ نشستند۔ و آدم ^{فقیر} توافق قاعدہ

کہ آخر پرمایہ برای خبرگیری خانہ روانہ دہلی می شود ، فردا روانہ خواہد شد الفبا
تحریر افتاد۔

صاحب من فقیر خدمت بندگان خدا خصوصاً سادات و آشنا
سعادت می داند و این معنی مخفی نیست ، اما با تقدیر چاره نہ فقیر
خود یرین امور قادر است ۔ مگر بہ حرکت زبانی فقیر حاضر م ۔ اما گوش
آشنایان ہندوستانی از اراء و سلاطین رفتند ۔ این سرداران کہ در و
آمدہ اند آشنا نیستند و اگر آشنا شوند ہمت ندارند و نواب قاسم خان
ہمتے دارد لیکن آشنائی فقیر با او زیادہ بر یک دو ملاقات نیست ۔
مہذا اورا با من در دین رجوعی نہ کہ او شیعی است و من سنی پس
اعتقاد خود معلوم و در مقدمات دنیا ظاہر است کہ من بچہ کار اوی آیم
پس چہ احتمال است کہ از برای خاطر فقیر درین افلاس و فلاکت رعایت
صد ہا مردم خواہد کرد ۔ مرا براو کدام حق است کہ براعتقاد آن اورا تکلیف
کم و اینکہ با وجود شہرت افلاس مبلغ ہا برای نگاہداشت سپاہ بر
آورده ۔ انصاف می باید کہ برای مصلحت وقت ہر کسے در کار خود سعی
و تلاش از ہر جا کہ می تواند چیزے بہم میرساند ۔ برای خدا رعایت کردن
در مذہب دنیا داران اینقدر ضرور نیست کہ خواہ و ناخواہ زری از
جای بدست آورده باید داد ۔ و فقیر از استطاعت و افلاس آن
مرد چہ خبر دارد ۔ مرا با او اختلاطے نیست ۔ یکچند بار خطوط مشتمل بر دوستی
من نوشتہ است و پس ۔ حساب خانہ خود بفقیر نداده است ۔ بے سامانی او
مشہور است کہ سرمایہ او بعبارت رفتہ ۔ ہمہ کس می دانند ۔ من ہم اورا مغل
می دانم و ربط قوی در میان نیست کہ با وجود مغلسی تکلیف باید کرد ۔ و
اورا چہ ضرور است کہ گفتہ مرا البتہ قبول نماید ۔ اندکے شعور در کار است
صاحبانرا خدا شعوری بدہد و فقیر با وجود قدرت فخل نیست خدای داند ۔

صاحبان گمان دارند که تغافل می‌کنم لعنت بر کسی که چنین کرد و تغافل نماید -

یا فقیر سب اشنائی نواب مذکور منشی مشتاق را می‌بود
آمد بریم زده به بریلی رفت - حالا رسم تحریریم نمائده - اگر رفتن فقیر
تا اتوله اتفاق می‌افتد و آن بزرگ یعنی نواب قاسم خان برای دین
فقیر از اتر چیمپدی می‌آید تقریب شهادت در میان می‌آرم و هر قدر زبان
یاری خواهد داد، خواهیم گفت - اگر تقدیر مساعدت نمود و آن بزرگ
اقبال کرد به شامی نویسم، احتمال دارد که نقش مراد بنشیند و تقوی
مبلغی از او گرفتن متصور است، زیاده زیاده است -

به فصیح الله خان جیو و شیخ مراد الدین جیو سلام برسانید -
حقیقت نگاهداشت او این است که سرداران رویدار اجازه
فرایم آوردن سپاه آن بزرگ را داده بودند - چون مرد خوش بهمت
است و علوفه بیش قرار دستخطی کند و سرداران این حدود بسیار کم
می‌دهند، جماعه داران همه لوکری با گذاشته رفیق او شدند - سرداران
ازین معنی در اندیشه فرو رفته آن بزرگ را از نگاهداشت مانع آمدند -
ناچار با بریلی رفته بازگشت و در محل سابق آمد و نشست -

مشکل دیگر است که اگر نواب قاسم خان برای مصلحت سپارش اختلاط
بکنم و خلاف وضع خود که با دنیا داران آمیزش نمی‌نمایم، گوارا کنیم، افغانه
مرا بدنام به رفض و تشیع می‌کنند و دشمن می‌شوند - کار را به لطافت باید
گرفت اگر مقدر است می‌شود - و فقیر مخلص احباب است، ستالی یا - شاکر -

مکتوب حضرت منظر بنام شیخ صاحب

۱۰

بعد حمد و صلوة از فقیر جان جانان، برادر گرامی قدر عزیز از
 جان، شیخ صاحب مطالعه نمایند که تا امروز که ہفتم جمادی الاولی است
 فقیر در بلدہ سنبل مع دوستان اینجا بعاقبت است و ثواب ارشاد
 خان صاحب برائے رفاقت محب اللہ خان صاحب پسر دوند خان
 رفتہ اند کہ ہمراہ نیز با زیارت حضرت تہاہ مدار قدس سرہ رفتہ است
 و برائے خدمت کسے نیست۔ محمد رادہ رفتہ و محمد الوری آمدہ بود۔ او
 ہم رفت و روہیلہ یا شعور نداشتند۔ سخت تنہائی است برائے پرداخت
 اہل طریقہ درین ماہ خود ہستم۔ تا آخر ماہ ثواب مذکور ہم خواہند آمد،
 و آدم فقیر تا سلخ این ماہ موافق قاعدہ برائے خریداری خانہ
 خواہد رسید۔ در ماہ آئندہ بعد مراجعت قاعدہ این طرف، قصد
 دہلی خواہم نمود۔ و اگر مانع پیش آمد، او آخر ماہ آئندہ می رسم۔
 چون ریج سفر کشیدہ ام و پرداخت بواطن طالبان منظور است،
 چند روز یا مزہ یا بے مزہ باید بود و امروز کنار دیگر بہ مع خطوط
 رسیدند و پیاری صاحبزادی امانت نگاہ داشتہ ایم۔ معلوم شد کہ
 ایشان ارادہ این طرف کردہ بودند، مانع پیش آمد کہ نیامدند۔
 زبانی کنار این بہت داخل خط نبود۔ ظاہراً خط در حالت تشویش نوشتہ
 اند کہ جواب اکثر مطالب نداشت۔ چنانچہ احوال پیر علی و مرزادہ کہ خیرا اورا
 ازان خانہ بر آرد کہ پدرش منتظر است، بیچ معلوم نہ شد و بعض امور تفصیل
 مکتوب حضرت منظر، کہ محمد الوری برادر مرزادہ میر محمد حسین

می خواست مجمل مرقوم بود بهر حال بعد انتظار دوازده روز خاطر جمع نه شد
 و از صحت مزاج و همواری مردم محل ممنون شدیم، انشاء الله تعالی
 عوض این آدمیت آد میتهای توایم نمود. شکر بجا آوردیم. امروز آدم
 سرکار توایم روانه می شد. حرفی چند تحریر شد. متعاقب جواب خطوط
 توایم رسید.

عزیزان سنجهل به میان غلام مصطفی صاحب مع رفقا سلام
 رسانند. و در خدمت قاضی صاحب خصوصاً برادر ایشان سلام و شکر
 بدوستان مسلمان و هندو و غیره همه عبدالمادی صاحب سلام برسند.
 جواب خط ایشان بعد چند روز توایم رسید که مطلبی دارد، با ایشان
 بگویند. حساب معلوم شد. دیگر معلوم یاد که مولوی ثناء الله صاحب
 از پانی پت نوشته اند که سه چهار بگیه زمین خوب در معرض بیع است، اگر
 منظور باشد مبلغ باید فرستاد و برای طواری چاه پنجاه روپیه طلبیده
 اند که زراعت ربیع بچاه توایم شد. این معنی را ب مردم محل ظاهر نمود
 جواب گرفته به میرمکارم متصدی عنایت خان جیو که در حویلی برون ترکان
 دروازه می باشد، خط از طرف اندرون نوشته بدهند که به پانی پت برسانند
 و اگر اندرون مبلغ توایم بحساب پنج روپیه در ماه پیشگی که شصت
 روپیه در وجه تمام سال می شود ایشان یکجا بگیرند، از هر در ماه پنج روپیه
 وضع می کنیم و پانزده می دهیم. چنانچه ماه جمادی الثانی از ما است و از
 غره رجب حساب سال تو خواهد شد. پس شصت روپیه بایشان باید داد
 سنی روپیه بابت خواجه کامیاب که پیش شما امانت است و سی روپیه
 که حالا از میا لصاب گرفته اید و از خط شما معلوم شد که یازده روپیه برای
 سامان سفر پیرزادی قرض از شما گرفته اند آنرا وضع کرده چهل و نه روپیه
 بدهند همین قدر برای چاه که ضروری است کفایت می کند. اگر قطعه زمین

را نیز بخیر منظور خواهد بود از زلیور خود فروختہ ہندوی خواهد نمود۔
 و اگر در دادن مبلغ و چہ چاہ و خرید زمین تعافل نمایند نام مبلغ
 نباید گرفت و از پیش نباید داشت۔ بعد رسیدن فقیر آنچه مناسب
 خواهد بود بعمل خواهد آمد۔ و یک تھان سوی سرخ و کھنڈ مراد آباد
 دہ در عہ چہار پا جامہ دار بدست حامل رقمہ مرسل شدہ، و نمائش
 اندرون است باید رسانید و اگر نمائش دیگر بکنند باید نوشتہ کہ
 ہمراہ آوردہ شود یا فرستادہ شود و خدا کند کہ ماہ الجین بامزاج
 ایشان راست آید درین تقدیر دوا در لیج نباید کرد و در دل جوئی
 و احتیاط تاکید فضل است۔ چون پیر علی دعای نہ نوشتہ از ما
 ہم اورا ہیج نگویند۔

تدبیر مبلغ خواجہ کامیاب کردہ خواهد شد و در سلخ این ماہ
 از میا لضا حب سی روپیہ گرفتہ پانزدہ روپیہ بہ مردم محل دہ روپیہ
 کرایہ جوئی و در ماہہ بہنو ڈربان و راویہ زادہ خواہند داد بیخ روپیہ
 باقی خواہد ماند۔

چون مقدمہ چاہ فروری بود و مولوی بتاکید نوشتہ اند اطلاع
 بہ مردم محل دادن فروری است کہ ملک ضائع نہ شود و بنا چاری مبلغ
 دادن نیز فرور۔ اما لے سماجت نباید داد۔ بہ پیرزادی صاحب سلام
 و مردم اندرون خود دعا۔

لہ یہ مکتوب قیاساً شیخ محمد مراد کے یہاں شیخ عبدالرحمن کے نام معلوم
 ہوتا ہے۔ حضرت مغلہ کے گریلو کلاموں سے متعلق ذمہ داری شیخ محمد
 مراد کے سر دہی جیسا کہ معامات میں مذکور ہے اور ممکن ہے کہ ان کے
 یہاں شیخ عبدالرحمن ہی ہاتھ لگاتے ہوں۔ اس مکتوب میں بیشتر خانگی معاملات
 مذکور ہیں۔

مکتوبات قاضی ثناء اللہ پانی پتی "بنام حضرت مظہر"

[حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پتی کے نام حضرت مظہر کے ساتھ
 مکتوبات کلمات طیبات میں، ۱۲۹، مکتوبات محرم عبد الرزاق
 قریشی کے مرتبہ مجموعے میں شامل ہیں۔ لیکن اب تک خود قاضی
 صاحب کا طرز کردہ کوئی مکتوب بنام حضرت مظہر سامنے نہیں
 آیا تھا۔ کلمات طیبات میں بھی، جس میں قاضی صاحب کے
 آٹھ مکتوبات درج ہیں حضرت مظہر کے نام کوئی مکتوب نہیں۔
 خوشی و شہتی سے قاضی صاحب کے پانچ مکتوبات بنام
 حضرت مظہر خانقاہ نور محل میں محفوظ ہیں جو یہاں پیش
 کیے جاتے ہیں۔

ان مکتوبات میں ایک قاضی قاضی کا تسلسل کے ساتھ
 ذرا جس سے مکتوبات کی ترتیب اور تاریخی تعیین میں مدد ملتی ہے
 ہماری رائے میں یہ پانچ مکتوبات ۱۱۷۷ھ یا اسکے بعد
 کے ہیں۔

پہلا مکتوب اوّل رجب کا ہے اور پانی پتی سے دہلی
 حضرت مظہر کے نام بھیجا گیا ہے۔ اس سے معلوم ہوتا ہے
 کہ اس سال مرزا صاحب نے اوّل جمادی الاول میں سجنل
 لیتے تھے اور دہلی والی اوّل رجب میں ہونی علی گڑھ
 کے پہلے ہی آگے بھیجے کیونکہ حضرت مظہر کے مکتوب
 (مجموعہ عبد الرزاق قریشی) کی تاریخ کوثر ۲۵ جمادی الاول
 ہے اور مقام عتر دہلی۔ اس مکتوب میں حضرت مظہر کے نام ہیں۔

"برائے خرید چار بیگہ زمین منہود کہ چیل و چہار روپیہ طلبیدہ
 لواندہ..." اس معاملے کا ذکر قاضی صاحب علی مکتوبہ میں
 جس میں چار بیگہ زمین کیے گیارہ روپیہ فی بیگہ کے حساباً
 سے ۴۴ روپیہ طلب کیے گئے ہیں۔ حضرت مولانا محمد علی علیہ
 کے مذکورہ مکتوبہ میں یہ بھی ہے کہ "انگریزوں نے از اسٹورب سکا
 بسیار است" نیز اسی کے بعد کے مکتوبہ ۱۲ میں
 بھی جو بارہ شعبان کا ہے، یہ ہے کہ "واحد ال حبیب الدولہ
 باسکھان و محفوظ ماندن پانی پتے از دست کاخان محل شکر
 است۔ یہ واقعہ شعبان ۱۱۷۷ھ مطابق فروری
 ۱۷۶۴ء کا ہے۔ اسی سے قاضی صاحب کے مکتوبہ کا
 سنہ تحریر بھی معلوم ہو جاتا ہے۔"

قاضی صاحب کے دیگر چار مکتوبات (۱ تا ۵)
 عین قسطنطنیہ کے ساتھ ایک قصے کا ذکر ہے اور یہ مکتوبہ
 بھی ۱۱۷۷ھ ہی کے ہیں۔ مکتوبہ ۳ میں ہے کہ
 "بروایات لشکر و کچ پورہ معلوم شد کہ شاہ درانی
 امسال با بن طرف می آید بر تہنہ سکاخان سرحد است
 و سکاخان گر خیزہ رفتند۔ ازین جهت اطمینان ہم رسیده
 یہ صورت ۱۱۷۷ھ ہی میں پیش آئی تھی۔"

قاضی صاحب کے مکتوبہ ۲ میں علی رضا خان کا
 ذکر لیا ہے کہ "لور چشم علی رضا خان داخل طریق علیہ شدہ
 بسیار دل فرستہ شدہ بخدمت بعد مسافرت از علوم اتفاق
 نومبر ۱۷۶۴ء در حضور می رسد چند روز ہمیں نیت در شاہ آباد
 خواہد ماند، شفقت کمال بحال مشارک الیہ بندول شود"

گویا یہ مکتوب علی رضا خان کے دہلی جانے کے وقت لکھا گیا ہے۔
 ۱۱۷۷ھ ہی میں علی رضا خان کا ذکر حضرت نظر سہل کے
 مکتوب ۹ (مجموعہ عبدالرزاق قریشی) میں یوں ہو رہا ہے
 ”برخوردارین علی رضا خان بہ قومیہ کہ مخفی نیست بہ
 بانی بیت می رسند۔ چون طغی را از غیر گرفته اند و ذکر
 لطائف حسب جاری شده و نفی و اثبات ہم شروع کرے
 اند در حلقہ شمشاد داخل فرمایند شد۔۔۔۔۔ نیز حضرت نظر
 کے ایسی مکتوب میں یہ بھی ہے کہ ”بمیان سخن خان جنو قومیہ
 پسر موافق سنت برساند“ سخن خان کے پسر کے بارے
 جانے کا ذکر قاضی صاحب کے مکتوب ۱۱ میں آیا ہے۔
 قاضی صاحب کے مکتوب ۱۱ میں ہے کہ ”در شکر افضل الدولہ
 کے اشعارے غلام نیست اندا بحباب عالی معروض می دارد
 چون پیش امام افضل الدولہ در جناب عالی داخل طریق
 است و بعضی رسالہ داران ہم ہندگی دارند امیر دار
 است کہ مشقہ خاصہ بنام پیش امام و اشنا بیان را در ان
 رحمت شود۔۔۔۔۔“ نیز مکتوب ۱۱ میں بھی ہے کہ ”اگر
 بہ کے از سرداران لشکر یا از رفقائے افضل الدولہ
 رقعہ سفارشی غلام نوشتن مناسب باشد رحمت کرد
 قاضی صاحب کے ان دونوں مکتوبات (۱۱) (۱۲) میں
 کے جواب میں حضرت نظر سہل کا مکتوب ۱۹ (مجموعہ
 قریشی) ہے۔ چنانچہ قاضی صاحب کے جواب میں حضرت
 نظر سہل نے محمد حسن خان خانزادہ اور رحیم خان خانزادہ
 کو سفارشی رقعے لکھنے کی خبر کے ساتھ یہ بھی لکھا ہے کہ

”پیش امام افضل خان با فقیر و بطریقہ نذارد“ اور یہی
 مکتوب میں قاضی صاحب کو بہ سرزنش بھی کی گئی کہ ”برادرم
 عجب کلمہ است کہ پروا خدا از مردم بانی بیت بریز شکایت شما
 می آید۔ معلوم نیست چه عمل از شما واقع می شود۔ اگر راستی و
 دیانت شما باعث آزار مردم است از آن راستی بگذرید و
 خود را فضیحت نکنید۔۔۔“ حضرت کی اس سرزنش کے
 جواب میں قاضی صاحب نے مکتوب عہد میں اپنی صفائی پون
 پیش کی ہے۔ ”ارشاد شدہ بود کہ پروا خدا از مردم بانی بیت
 بریز شکایت شما می آید۔ خداوند نعمت! میان عبد الجلیل
 و محمد تعیب ارثاً از غلام عباد و عداوت قرار نہ۔۔۔“
 اب ذیل میں قاضی صاحب کے وہ پانچ مکتوبات
 پیش کیے جاتے ہیں [

||

عَلَى اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ - الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى خَيْرِ خَلْقِهِ
 مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَاصْحَابِهِ أَجْمَعِينَ - عَرَفْتُكُمْ كَرِيمِينَ غُلَامَانَ هَجَرَ شَاوَا اللَّهُ بِمَوْقِفِ عَرَضِ
 مِي رَسَاوَنَد - احوال غلام مستوجب حمد الہی و شکر توجہات قبلہ گاہیست،
 ادام اللہ برکاتہ، و صحت ذات اقدس مقدس مدام مطلوب، مدتست
 کہ غلام و دیگر دوستان بانی بیت در انتظار قدوم میمنت لزوم چشم برآہ داشتند
 کہ اتفاق تشریف فرمودن آنجناب بجانب سنجہل شد۔ نوازش نامہ عالی
 مرقوم اوائل جمادی الاول از سنجہل نزول اجلال فرمود۔ دران ارشاد

شده بود که او ائیل رجب به ششاهن آباد خواهیم رسید و اول شعبان
 قدم میمنت لزوم به پانی پت خواهد شد۔ حالاً در آن می گردد۔ او
 رجب رسید البتہ جناب عالی در ششاهن آباد تشریف آورده باشد
 او آخر شعبان ہم می رسد۔ امیدوار است کہ آخر شعبان البتہ تشریف
 بیاورد و ماه رمضان دریانی پت باید گذرانید و اگر بر تقدیر الق
 تشریف آوردن آنحضرت به پانی پت نتواند شد، ارشاد شود کہ غلام خود عن
 حضور نماید و آخر شعبان در بزرگی رسیده رمضان ہماجا کند۔ در موسم ہر ما
 از کارہائے اینجا فرصت دست می دهد و باز فصل ربیع خواہد رسید۔
 و بعد ازان برسات ایام حرج است۔ درین ایام سفر آسان است۔
 اگر تشریف آوردن حضرت نخواہد شد، غلام خواہد رسید۔ لیکن اولی ہمین
 است کہ جناب عالی تشریف آرند کہ اکثر مردم پانی پت نشد دیدار اند
 چہار بیگہ زمین در شفعہ والدہ مرشدہ فروخت می شود۔ خریدن
 آن ضرور است و تیار کردن چاہ ضرور است۔ دو سہ بیگہ زمین جاے دیگر
 فروخت می شود۔ این معنی را غلام بخدمت والدہ مرشدہ معروض داشتہ
 و صد روپیہ از والدہ مرشدہ طلب داشتہ، مفصل حجہ از عرض علیہ
 کہ بخدمت آن مشفقہ نوشتہ واضح رائے عالی خواہد شد۔ ارشاد
 شدہ بود کہ اگر قطعہ کلان مقدار نسبت سی بیگہ در معرض بیع باشد
 معروض دارد۔ خداوند من! شانزدہ بیگہ زمین درین ایام معروض
 شرا است، ازین قطعہ بوالدہ مرشدہ اطلاع نوشتہ ام۔ اگر بخا
 مبارک بگردد خرید فرمایند فی بیگہ یازدہ روپیہ می گویند، بایدید نوشتہ
 بیگہ زمین دیگر ہم شاید فروخت شود۔ بالفعل شانزدہ بیگہ فروخت
 می شود۔

بہرام بخش فدوی خاکپاے جناب فیض مآب حضرت پیر مرشد

۱۲

۲

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ - الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ وَصَلَّى اللّٰهُ عَلٰی سَیِّدِنَا مُحَمَّدٍ
 مُحَمَّدٌ وَآلِهِ أَجْمَعِیْنَ - عرضی مکتوبین غلامان جناب محمد شاد اللہ بموقف عرضی
 ہی رساند۔ احوال غلام مستوجب حمد الہی و شکر توجہات حضرت قبلہ گاہی است
 ادام اللہ تعالیٰ برکاتہ و صحبہ، و سلامتی ذات قدوسی صفات مہم مطلق
 موت است کہ چشم انتظار بر راه است و خاک پانی پت را بقدم میمنت لڑو
 رشک ارم باید فرود۔

لوز چشم علی رضا خان داخل طریقہ علیہ شدہ اند، بسیار دل خوش
 شدہ، بجهت بعد مسافت از غلام اتفاق نہ شدہ، در حضوری رسد۔ چند روز
 ہمین نیت در شاہجہان آباد خواہد ماند۔ شفقت کمال بحال مشارالیه
 میزول شود۔ سید عبدالعلی پسر مولوی محمد یونس نواز عش نامہ
 عالی آورده بود۔ در ان نواز عش نامہ مخرج بود کہ مای دانستیم کہ
 موضع ہر تباری بہ شما تعلق ندارد، حالا معلوم شد کہ تعلق دارد، پس
 رعایت سید مذکور ضرور۔ قبلہ من! غلام موضع مذکور را گذاشتہ
 کردہ است، لیکن تا ادائے قرض قدرے دخل می کم، انشاء اللہ تعالیٰ
 عنقریب ادائے قرض می شود، باز ہرگز دخل منظور نیست۔ بالفعل
 کار آنجا بہ مولوی محمد رضا تعلق دارد و شخصہ بتولی شدہ از
 شاہجہان آباد ہم آمده است۔ باید دید، کدام قرار باید، لیکن
 حسب الارشاد غلام ہمہ طور در رعایت سید سید عالی در لعل نخواہد
 کہ علی رضا خان ابن عزت اللہ ابن اسحاق

کرد۔

بجناب والدہ صاحبہ مرشدہ عرض قدم بوس رسد۔ یارانِ طریقہ
سلامت مطالعہ فرمایند۔ غلام زادہ صبغۃ اللہ عرض قدم بوس دارد۔

۱۳

بسم اللہ الرحمن الرحیم۔ الحمد للہ رب العالمین والصلوة علیٰ خیر خلقہ
محمد آلہ واصحابہ اجمعین۔ عرضہ کثرین غلامان جناب محمد ثناء اللہ ^{میر}
عرض می رسانند۔ احوال غلام مستوجب حمد الہی و شکر توجہات حضرت قلدگان
ادام اللہ تعالیٰ برکاتہ و صحتہ و سلامت ذات قدسی آیات مدام مظلوم
بروایات شکر و کج پوره معلوم شد کہ شاہ درانی امسال باین طرف
می آید بر تنبہ سکھان متوجہ است و سکھان گریختہ رفتند۔ ازین جهت
اطمینان ہم رسیدہ۔

غلام مدتیست کہ موضع ہرناری واگذاشت کردہ، سال گذشتہ
بسبب خشکی بیج زراعت نبود و درین سال از ابتداء خریف رحمت اللہ
نامی از طرف صدر و الصدور متولی موضع مذکور شدہ آمدہ۔ غلام
را در آنجا دخل نیست و چهار صد و چند روپے بابت سابق معرفت
غلام در حساب موضع مذکور قرض است۔ چنانچہ تمسک بہر خادمان
بدست غلام است۔ با این ہمہ چون عبد الجلیل با غلام عداوت
قلبی دارد رحمت اللہ مذکور و دیگر مردم را در غلام نیندہ بہ شکر خیر اللہ
فرستادہ آنها بے موجب در شکر نالش غلام کردہ آنجا خود نالش غلام
بفضل الہی مسموع شد۔ حالاً رحمت اللہ و غزہ بہ شکر افضل اللہ

سے برادر بچیب الدولہ

رفته اند و کاربانی پت و غیره اکثر با لفظ بی افضل الدوله متعلق گشته
 لهذا غلام ہم ارادہ ملاقات افضل الدوله دارد۔ چون در لشکر افضل الدوله
 کسی آشناے غلام نیست لهذا بحساب عالی معروض می دارد۔ چون
 پیش امام افضل الدوله در جناب عالی داخل طریق است و بچھنے
 رساله داران ہم ہنگی دارند، امیدوار است کہ سشقہ خاص بنام
 پیش امام و آشنایان رسالداران مرحمت شود کہ تناء اللہ بجا توصل
 دارد، در امور مربوطہ او امداد و اعانت لازم۔ جواب این عرضی
 زود مرحمت شود۔ نھن خان قضیہ داشت از سہ سال چنانچہ
 آن خداوند ہم دران مادہ بہ اعظم علی خان فرمودہ بنددند در ہمان قضیہ
 پسرش تلف شد، حالا غلام در انجام مرام نھن خان اسلوبی انداختہ
 آن مقدمہ ہم بتوجہ افضل الدوله کرسی نشین می تواند شد۔ اگر غلام
 بہ لشکر افضل الدوله خواهد رفت، برای کار نھن خان ہم سعی خواهد
 کرد۔ یک رقعہ برای سفارش نھن خان ہم قلمی شود۔
 فدوی خاکسار جناب فیض مآب بہرام بخش عرض قدم بوس
 می رساند۔

کے آدم دیگر رونڈہ شاہ پھان آباد سنہل میر نہند
 ناچار خواجہ محمود را فرستادہ شدہ، در مسجد جامع شب و روز
 خواهد ماند، ہر گاہ جواب عنایت خواهد شد، خواهد آورد۔ غلام محل
 عناب نہ شود۔

عرضی مکرمین غلامان محمد شفاء الله بموقف عرضی رسانند۔ احوال غلام
 مستوجب حمد الی و شکر لوجهات حضرت قبله گاه نیست ادا م الله لعلک
 برکاتہ، وصحة و سلامتہ ذات اقدس مقدس مطلوب۔ دو سال مشورہ
 کہ غلام از موضع ہرتاری دست برداشته، سال گذشتہ چون بسبب
 خشک سالی بیج زراعت نبود موضع مذکور گویا در تصرف زمینداران
 نولہ (۹) بدستور قدیم بود بہت عدم زراعت عمل بدید نمودار نہ شد۔
 بہ سبب مبلغ قرض کہ معرفت غلام دران دیہ بود، غلام سوالی پالی پیت
 با زمینداران نولہ و اندک مدخلتہ داشتہ و مقولہ آنجا
 بہ نیابت ^{غنایت} خالص صاحب مولوی محمد رضا بودند محض در خیال و گوئی بیج زراعت
 نبود کہ ایشان دران دخل کنند درین سال کہ زراعت خوب شد، رحمت اللہ
 نامی کشمیری از صدر الصدور متولی شدہ آمدہ، دران تصرف نمود۔ حاصل
 کلام آنکہ غلام را دران دیہ مطلقاً مدخلت نیست با این ہمہ عبد الجلیل
 کہ عداوت موروثی و نزاع قلبی دارد بے وجه مردم را اغوا کردہ می خواہد
 کہ در شکر حق بہ تهمت و با بدگمانی اصل عرض آن خواہد بود کہ چہار
 صد و چند روپیہ کہ بابت قرض است گلوگیر غلام شود۔ بہ حال درین مدعا
 قویہ باید فرمود۔ و اگر بہ کسی از سرداران شکر یا از رفقائے افضل
 رقعہ سفارش غلام نوشتن مناسب باشد، مرحمت گردد۔
 تاریخ بست و دویم رجب غلام زادہ بخانہ غلام پیداشدہ
 نظر قویہ منبذول باد۔ بجناب حضرت والدہ مرشدہ عرض قدم بوس
 می رسانند۔

سابق بست و دو بیگہ زمین سرکار در یکجا است و ہفت بیگہ تفریق
 حالا متصل آن بست و دو بیگہ زمین ہفت بیگہ زمین در معرض بیع
 است سابق با بیع آن چہار بیگہ فروختن می گفت چہا پنچہ معروض داشتہ

Marfat.com
 Marfat.com
 Marfat.com

بود. حالای گوید که هفت بیگه می فروشم - اگر این هفت بیگه زمین خرید
شود، قدر معتد به یکجا جمع گردد، و زمین متفرقه بدست آمدن می تواند
شد و قطعه کلان بدست آمدن مشکل است - حالای شود، باز نخواهد
شد - سوائے ارسال قیمت این زمین بخدمت آن مشفق نوشته بودم
معلوم شد که درین وقت مبلغ میسر نمی شود، لذا اعلام می خواهد که زمین
متفرقه سرکار فروخته، بعضی آن، این زمین خرید نماید که یکجا قطعه
کلان بدون فائده تمام دارد - زمین متفرقه باز بهم خواهد رسید لیکن بدون
پرواگی بزفروخت زمین اقدام نه کرده - اگر ارشاد فرمایند هفت بیگه
زمین متفرقه را فروخته، این هفت بیگه خرید نمایم که ضرور است -
زود جواب قلی فرمایند، این جا قرض بهم نمی رسد - والا به قرض
می خریدیم -

۱۵

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ وَصَلَّى اللّٰهُ عَلٰی خَیْرِ خَلْقِهِ
مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَاصْحَابِهِ اَجْمَعِیْنَ - عرض مکررین غلامان جناب محمد شاد الله بوقف
عرض می رساند - احوال غلام مستوجب حمد الهی و شکر توجیبات حضرت
قبله گاهی ادام الله تعالی برکات و صحت و سلامه ذات اقدس مقدس
مدام مطلوب - نوازش نامه عالی بدست میان محمود مع مشفق خاص
بنام رحم خان خانزاده شرف ورود فرمود - ارشاد شده بود که هر واحد
از مردم پانی بیت لبریز شکایت شمای آید - خداوند نعمت با میان ^{الطلیل}
و محمد شعیب ارشاد از غلام عناد و عداوت دارند - برای نافوشی ایشان
توصیر نمی باید، محمود غلام در نظرشان تمام گناه است - و دیگر میان

سیف اللہ پیر شاہ عصمت اللہ از وہ سال از حضور قاضی مرحوم ناخوشی
دارند۔ حضرت میدانند کہ در عہد تقصیر غلام نیست۔ شیخ سیف اللہ اگر
قضیہ را شیوہ دارند و ہر گاہ حرفی خلاف مرضی ایشان گفتہ شود کہو
سراسر حق باشد ناخوشی می شوند و قاضی اگر مستدین باشد در گفتن
کلمہ الحق ناچار است و من لم یحکم بما انزل اللہ فاولئک ہم الکافرون
سوا کاین چہار کس بفضل الہی مردم پانی بت از غلام شاگردان کسے
شکایت ندارد۔ وقتیکہ جناب عالی بہ پانی بت تشریف خواہند فرمود انظار
صدق این امر خواہد کرد۔ اتفاقاً درین ایام محمد شعیب بہ تقریب شادی
بہ شاہجہان آباد رفتہ بود و قدرت اللہ پسر محمد شعیب مکر بہ شاہجہان آباد
رفتہ و شیخ سیف اللہ مدتی درین ایام بہ شاہجہان آباد ماندہ اغلب
کہ زبانی این بزرگان شکایت بہ سمع مبارک رسیدہ باشد۔ اگر این چنین
است پس قول اینہا در حق غلام پذیرا نہ شود۔ و اگر سوا سے این مردم
کسے دیگر نالش در حضور نماید از نامش ارشاد شود کہ دفع نالش کردہ
شود یا عذر مسموع معذور دارد و قطع نظر از تفصیل مجمل آنست
کہ اگر بابت امر دنیوی شکایت کند بنا بر آئندہ العبد و مافی یدہ ملک
المولی چون جان و مال غلام مملوک حضرت است ارشاد فرمائید غلام
اورا راضی سازد و از حق خود ہم درگذرد۔ و اگر در حکم شریعت کسے از
غلام ناخوشی شود دلیل ضعف ایمانی او است و غلام ناچار۔ قال اللہ
تعالی قُلْ اَوْ رَبِّکَ لَا یُؤْمِنُونَ حَتّٰی یُحْسِنُوْنَکَ فِیْمَا شَجَرْتُمْ بَیْنَهُمْ لَا یُجِدُوْا فِی
اَنْفُسِهِمْ فَرْجًا مَّا قَضٰیَتْ وَ یَسْتَلِیْمُوْا تَلٰیْمًا۔ و آئندہ ارشاد شدہ کہ بخاطر
داشتن لیمان، لیمان دیگر را ناخوشی نباید کرد، خداوند من! غلام در مقام
شرعی بیع کس را دخل نمی دہد و بیع کس اعتماد ندارد۔ همان مردم مخالفان
کسے کہ با غلام دوستی دارد عیبش اورا عمل طعن می سازند۔

عبدالجلیل ونظام الدین داماد سیف اللہ بہ عداوت غلام حمید
کس را جمع کردہ در شکر افضل خان برائے فریاد ہرتاری بریا کردہ ،
محمد نجیب از طرف غلام بہ شکر رفتہ ، رقتہ فاضل حضرت رحم خان

مکتوبات محمد احسان احمدی بنام حضرت منظر

[مقامات منظری میں محمد احسان احمدی کا ذکر یوں آیا ہے :
" از قدماے اہلکار و اہل خفایہ حضرت ایشان از اولاد
حضرت حافظ محمد حسن در نسب شیخ عبدالحق رحمۃ اللہ علیہم
می رسند... مقامات میں ان کے بارے میں یہ بھی ہے کہ
حرارت سوز و گرمی طبع باطنی کے سبب سے ان کو موسم سرما میں
روٹی کے بنارے کی ضرورت اس قدر ہوتی تھی کہ شاہ درانی کے
ہنگامہ عمارت گری میں اپنے کونچے کے دروازے پر یہ ہمت نہایت
بیٹھے پہرہ زیبے رہے بفضل الہی رات تک ہرگز کوئی دوا نہ
نہ آیا۔ بلا رحیم داد (رحم داد) کے شکر کو جب شکست ہوئی
اور بلا رحیم داد نے سہادت پائی جس کے بعد کفار کا غلبہ ہوا تو
یہ اس موقع پر شکر ہی میں تھے۔

ان کے نام مرزا صاحب کے تین مکتوبات کلمات طیبات
میں ہیں، یعنی مکتوب ۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵،

برتھہد الرزاق قرظی میں حضرت نظریہ کے دو مکتوبات (۶۰) (۶۱) میں جو قاضی شہاد اللہ پانی پتی کے نام میں، ضمناً ان کا بھی ذکر آیا ہے۔ مکتوب ۶۰ میں جو غائبانہ دہلی سے لکھا گیا ہے، ان کے نام سلام ہے، دوسرے مکتوب (۶۱) میں یہ اطلاق ہے کہ محمد احسان احمدی ایک ہفتے پہلے کہ رحیم داد کے نکر کرنا چکے ہیں یہاں محمد احسان احمدی کے پانچ مکتوبات درج ہیں جو سب کے سب حضرت نظریہ کے غام ہیں۔ پہلا مکتوب (مکتوب ۱۶) ۲ شعبان کو لکھا گیا ہے، اس میں جوڑی گئی ہے کہ نواب صاحب (جنیب الدولہ) یہاں رستوں کے مقابل جنگ کے میدان میں ضیمہ زن ہیں اور حافظہ جو (حافظہ بنت خان) کی طرف سے احمد خان اور علاء الحسن ملک کے لیے بھیجے والے ہیں۔ اس سے ظاہر ہے کہ یہ خط جنگ پانی پتی کے زمانے کا ہے۔ دوسرا مکتوب (مکتوب ۱۷) جو قبل کا یعنی ۱۱ رجب کا ہے، اس میں شاہ درانی کے لاکھ بھینے کا ذکر ہے اور یہ خیال ظاہر کیا گیا ہے کہ شاہ کون اور مرہٹے فالوں سے صلح کر لیں گے، پھر شاہ اور رستوں کے مابین جنگ ہوگی۔ یہ تقریباً وہی صورت ہے جو پانی پتی کی شہری جنگ میں پیشہ آئی۔ تیسرا مکتوب (مکتوب ۱۸) ۲۳ رجب کا ہے اور اس میں بھی شاہ درانی کے آگے بڑھنے کی افواہ کا ذکر ہے۔ چوتھے اور پانچویں مکتوب (۱۹، ۲۰) میں شاہ کا کوئی ذکر نہیں ہے اور ان کے متعلق نہیں کہا جاسکتا کہ یہ اسی زمانے کے ہیں، البتہ پانچویں مکتوب میں نواب ارشاد خان کا ذکر ہے اس لیے

یہ مکتوب نواب ارشد خان کے سنے وفات سے قبل کا ہے۔
اب محمد احسان احمدی کے مکتوبات ذیل میں درج کیے
جاتے ہیں۔ [

۱۶

خداوند خدا یگانہ مدظلہ العالی۔ محمد احسان احمدی بعد از گزار
مراتبت ہندگی بجا آورده معروضی دارد۔ تا تحریر بست و نیم شہر ربیع الثانی
احوال غلام مع جمیع غنمان بعافیت است۔ و از اندرون مزاج بی بلہما
وقبلہ بعافیت است۔ باقی حقیقت از عرضی شیخ صاحب یہ اطلاع قاصد
داده شدہ۔ واضح رای عالی خواهد شد و غلام مصطفیٰ خان مع عیال و اطفال
و خلیفہ جملہ بعافیت اند۔ و ما جزادہ مع میان میرن بخوشی رخصت شدہ اند
ہمراہ قافلہ شاہ مدار روانہ خواهد شد و غلام نیز چہارم حصہ بہل از ہمین قافلہ
چھڑی کرایہ کردہ است۔ روانہ فرخ آباد خواهد شد۔ تا چارہ اتفاق ملاقات خواهد
شد کہ چھڑی از راہ میان دو آب خواهد رفت۔ و از فرخ آباد محمد سرور
چھڑی سے خریج فرستادہ بود کہ در سر انجام رفتن بہ خریج آید و در جناب عالی عرض
کودنش گفتہ بود۔

و عرضی غلام عسکری خان و غلام حسن مصحوب قاصد
شعبوراسے تاکر (ٹھاکر) کہ ہمراہ موسوی خان است ارسال داشتہ
ام، بنظر عالی گذشتہ باشد۔
از اندرون ہمہ با ہندگی و کورنش بجای آرنڈ۔

خداوند نعمت مظلله العالی سلامت - غلام محمد احسان احمدی بعد از
تبلیغ مراسم عبودیت هر وضی دارد تا آخر چهاردهم شهر رجب غلام مع
جمیع متعلقین غلامان عاقبت دارد - غلام حسن مع نورالدین حسین که
در بسوی ملاقی شده بودند بتاریخ یازدهم شهر حال بخیریت رسیدند - نوید
قدم حضرت لطف شاهجهان آباد رسانیدند - حضرت سلامت از روی
..... ساهوکاران دنیا خیرا که شاه درانی به لاهور رسید اگر رو بستر کنند
و آنحضرت مع متعلقان تشریف به شهر سنهیل و مابین متعلقان غلام
را مع بی بی عظاما یک بهل کرایه نموده همراه بی بی صاحبه و قبله روانه نمایند
و بالفعل مبلغ بست روپیه بنام محمد مراد ارسال داشته ده روپیه با جمله آن
برای خرج آینه که تفهیل آن در خط خانگی نوشته شده و ده روپیه امانت
نزد محمد مراد باشد که برای کرایه بهل و غیره بکار خواهد آمد و اگر ازاده سنهیل
نباشد چنانکه حضرت بی بی صاحبه و قبله خواهد ماند - آنجا این کثیر خواهد ماند
و ده روپیه که امانت است روز غره رمضان در خانه بنده محمد مراد
رسانند و بدستور این ده روپیه قسمت کند -
از قرعه شاه درانی و غیره چنان معلوم می شود که شاه از سکو صلح
کند و مرسته از جات صلح نماید و بامرسته و شاه جنگ شود و بخلد از هر
کدام ... می نویسم امروز دیده بود او بنام حضرت صاحب مابهار
نالو روز دیده متعاقب می نویسم - از اندرون ممالی صاحب و لولو و
بی بی دینا و بی بی محله بزرگی می رسانند - غلام عسکری خان و غلام حسن
و غلام امام و محمد بزرگی می رسانند -

خداوند نعمت مد ظلم العالی - محمد احسان احمدی بعد از ادای
 لوازم بندگی معروضی دارد - الحمد لله علی ذالک تا تحریر ۲۳ رجب المرجب
 بمجموعه وجوه عاقبت دارد - چند روز است که عرضی مفصل ارسال داشته شد
 معرفت ساهوکار بنظر عالی خواهد گذشت و الحال از زبانی غلام امام که
 حامل عرضی است مشروحاً واضح خواهد شد -

حضرت سلامت! اقوام شاه درانی در اینجا نیز است - غلام ہندوی
 مبلغ بست روپیہ بنام محمد مراد بردکان سرپترو ہر بھین ساهوکاران کہ
 در کٹرہ محمد یار خان ی باشد کرده است، از انجملہ دہ روپیہ برائے خرچ
 خانہ و دہ روپیہ امانت پیش محمد مراد مانند - اگر آنحضرت متعلقان
 (را) بطرف سبھل روانہ فرمایند متعلقان غلام را نیز گادی کرایہ
 کردہ روانہ فرمایند و سابق بتاریخ دواز دہم شہر جمادی الثانی ہندوی
 کردہ بودم، الحال کہ آدم محمد سرور خان آمدن ظہار کردہ کہ دہم رجب ہیچ نہ
 رسیدہ - میان محمد مراد کہ برای وصول کردن ہندوی مبلغ بست روپیہ
 بخانہ ساهوکار روند - نوصان ہفت روپیہ زیادہ ہم کردہ بلکہ وصول نمودہ
 بخانہ بندہ بدیدہ و اگر ان ہفت روپیہ وصول نہ شود، این دہ روپیہ
 ہم بخانہ بدہند و حساب تقسیم سابق نوشتہ شدہ الحال علیحدہ نوشتہ
 کہ موافق آن لعل آرند - زیادہ عداوب -

محمد سرور خان بعد نیاز بندگی می رساند - بجناب عصمت مآب
 حضرت والدہ صاحبہ و قبلہ عرض کورنش قبول باد و نظر شفقت برکنز
 خود بطور سابق می فرمودہ باشند - مشفق میان پیر علی سلام نیاز قبول
 نمایند - و بر مضمون کلی عرضی مع محمد مراد صاحب عمل فرمایند -

غلام محمد احسان احمدی بعد از اداے لازمہ عیودیت معروض
 ی دارد، تا تاریخ دویم شعبان المعظم مع جمیع غلامان عاقبت دارد۔
 سه روز است که بروز جمعہ سلج رجب نواب بہ سمت مرہتہ داخل
 نیمہ شدہ اند۔ ہمراہ برادرزادہ احمد خان و ملا محسن از طرف حافظ
 جیو برای کومک روانہ می شوند عن قریب در دوسہ روز از اینجا ہم کو چیدہ
 داخل لشکر خواهند شد۔ غلام ہم ارادہ دارد۔ بتکلیف محمد سرور خان
 چنانچہ امروز برای ملاقات نواب رفتہ بودم، از احوال
 فرمآں آنجناب نفیسی می فرمودند کہ درین روز ہا کجا تشریف دارند۔
 گفتم کہ در شہر شاہچہان آباد و متعلقان غلام کلی از پرستاران است
 در ظل آنجناب حق تعالی محفوظ خواهد داشت۔ و آنچه فرغہ معلوم شدہ بود
 علیحدہ نوشتہ ارسال داشته است بنظر الورد خواهد گذشت، زیادہ
 بجز بندگی چہ عرض آرد۔

غلام سکری خان و غلام حسن و محمدی عرض بندگی می رساند۔
 از اندرون نام بہ نام کورنشات می رساند۔ بجناب بی بی صاحبہ و قبلہ
 کورنشات قبول باد۔ شفقتی میان پیر علی صاحب سلام نیاز برسد۔

محمد احسان احمدی بعد از گزارش لوازم بندگی معروض می دارد، احوال
 ما غلامان بفضل الہی و از توجہ آنجناب تا آخر ریشا نزد ہم شہرجمادی الثانی
 بعاقبت است۔ الحمد للہ علی ذلک۔

و حقیقت اینجاست میان غلام حسن مفضل معروفی خواهند داشت
 هر یک در آرزوی حصول سعادت قدم بوس می باشند، حق تعالی به عمل
 انجامد.

نواب تا حال اراده کوچ نه کرده اند. بعد از فراغت
 حاصل کند، ایشان شامل حال شوند. آنجناب چون به دہلی تشریف
 فرما خواهند شد، غلام را از طرف متعلقان نهایت دل جمعی خواهند شد. او
 سجانہ بر سر ما جمیع غلامان سلامت دارد. زیادہ بجز بزرگی چه
 عرض نماید.

خدمت عالی نواب ارشاد خان بہادر بزرگی و خدمت جمیع صاحبان
 سلام و بزرگی۔ محمد سرور بزرگی می رساند۔

مکتوبات نواب ارشاد خان بنام حضرت مظهرؒ

[اعتضاد الدولہ نواب ارشاد خان ابن امین الدولہ
نواب امین الدین خان بہادر سمعی۔ ان کا حال تقابلاً
مظہری میں حضرت مظهرؒ کے خلفاء کے ذیل میں ملتا
ہے۔ یہ حضرت مظهرؒ کے مخصوص احباب میں سے تھے۔
مآثر الامرا جلد اول میں ان کے والد کا ذکر آیا ہے
کلمات طیبات کے کئی مکتوبات میں حضرت مظهرؒ
نے نواب ارشاد خان کا ذکر کیا ہے اور محرم عبدالرزاق
قرلتی کے مجزیے "مکاتیب میرزا مظهرؒ" میں
حضرت مظهرؒ کے متن ایسے مکتوبات ہیں جن میں
نواب ارشاد خان کا ذکر آیا ہے، یعنی مکتوب ۲۹
۳، اور ۴۶۔ مکتوب ۲۹ میں ہے کہ "نواب ارشاد
خان بخرانہ، دیہات ایٹان مستخلص شد بمصادره
سالانہ مقرر گردید" پھر مکتوب ۴۶ میں ہے کہ "نواب
ارشاد خان معاتباً بخرانہ" مکتوب ۴۶ میں پھر
نواب ارشاد خان کا ذکر آتا ہے اس میں حضرت مظهرؒ
نے قاضی شاد اللہ پانی پتی کو نواب ارشاد خان کے انتقال
کی خبر، نام لیے بجز لوں دی ہے "خطوط صاحبان مشعر
یہ خبر دل گداز آن دوست دل نواز رسید و آنچه بہ
دل رسانید نصیب کس مباد۔"
نواب ارشاد خان کے لکھے ہوئے نو مکتوبات بنام

حضرت مظهرؒ، یہاں پیش کیے جا رہے ہیں۔ اگرچہ ان مکتوبات میں مکتوب نگار نے بے راحت اپنا نام نہیں لکھا ہے لیکن مکتوبات کے مطالبے صاف ظاہر ہے کہ یہ نواب ارشاد خان ہی کے ہیں۔ اس کے علاوہ ہر مکتوب کے شروع میں حضرت مظهرؒ کو حضرت پروردگار قبلہ ارشاد مدظلہ العالی ہی لکھا ہے۔ قبلہ ارشاد کی ترکیب سے اس امر کی تائید مزید ہوتی ہے کہ مکتوب نگار نواب ارشاد خان ہی ہیں۔ ان کے کئی مکتوبات میں بحیب الرواہ کا ذکر تسلسل کے ساتھ ہے۔ پھر ایک مکتوب میں قرضداروں کے قفسے کی طرف اور ایک اور مکتوب میں کاغذ خورل و مدافل و مخارج کا ذکر ہے۔ غالباً اسی قفسے سے مگر خلاصی کی بڑھتی نظر آئے اپنے ایک مکتوب (عد ۲۹، مجموعہ بمبئی) میں قاضی ثناء اللہ پانی پتی کو دی تھی کہ "دیباچہ ایساں مستحسن شد، صادرہ سالانہ معزز کردید"۔

۲۱

حضرت پروردگار قبلہ ارشاد مدظلہ العالی۔ بعد عرض قدم بوس
..... عرضی دارد۔

زرفتن توں از خورشید نصیبم
موز تو زدی و من در وطن غریبم

ہر چیز نے ادبی لہجہ و لیکن از انجا کہ حال غلام است بعرض رسانیدم امید کہ معاف فرمایند۔ تا امروز کہ دوازدهم رجب است بعنایت الہی غلام با جمیع اطفال و لواحق اندرون و بیرون بخیریت است و احوال معیشت بدستور، ہنوز بیچ قیصلہ نہ کردہ اند۔ ہر گاہ کاغذ قرض و مدافل و مخارج ملاحظہ فرمایند، حواس گم می کنند۔ بارے اگر توجہ دلی عالی ہست صورتی خواہد گرفت لیکن بشرطیکہ خرچ غلام

از جاسے دیگر بشود و گرنہ معیشت من ہم درین (جاسے) باشد و ادا ای قرین شکل
 ہم بشود، دشوار بنظری آید و بتیو صوبہ دار تا حال پیش امان بر نہ گشته معلوم
 نیست کہ چه خاطر آمده است ہر گاہی آید و آنچه می آید معروض خواہم نمود،
 امیدوارم کہ تنقیح مقدمات مفصل دریافتہ ارشاد شود چه از بر آمدن از خانہ
 و چه از موافقت نجیب الدولہ و چه از رفع دل شکنی و افلاس تا موافق
 آن دل نہاد شدہ بر آن عمل نمایم مانند غلام در خانہ متعذر معلوم شد.....
 امام الدین احمد خان صاحب قدس بوس عرض می رسانند مع اطفال
 شب بعد میرے فرشتہ ازین بہت از ارسال عرض موعصر مانند - دیگر ہم
 چه از بیرون و چه از اندرون صغیر و کبیر قدس بوس و کورنش بجای آرند علاوہ
 ازین خبر کوچ دوندے خان (تا) بخود ہم است بطرف کمات (گھاٹ)
 سہوان، باید دید۔ بخدمت اندرون آداب فرزندانہ قبول باد۔ میان
 پیر علی و شیخ رحمت اللہ و اخوند نسیم سلام خوانند۔

حضرت پیر و مرشد قبلہ ارشاد مدظلہ العالی - بعد عرض آرزوی ...
 التماس می نماید تحریر عرضی شب بستم است غلام با لواحق و اطفال
 و اندرون بعافیت ست بتاریخ ہند ہم پیر سید احمد عنایت نامہ مع قلمی
 واسطی رسانید از نوید صحت و سلامت عالی و ہمواری مزاج حضرت والدہ ...
 ایشان سجدات شکر بجا آورده، و قلبہا را موافق ارشاد تقیم نموده
 دو قلم خود گرفته انتظار حکم می کشیدم کہ یارہ کہ کاغذ خورد ملعوف بر آید، حالا
 قصد بسوی می کنم۔ بعد از آمدن بسوی سعی در ہم رسانیدن رسیدن خود
 ہم کردہ، ندای کریم میر آرد۔ قبیلہ من! ازین واضح تر ارشاد شود، ازین

ارشاد فرمایند که دوندی خان شریک نه رسانند و توبه فرمایند که اسباب
 مساعدت کنند. هنوز قضیه قرضداران بدستور است، آنچه انفصال خواهد
 شد، بعضی خواهد رسانید، اما دل دوندی خان برای غلام و یک شال خیمه ارشدخان
 از نجیب آباد فرستاده و براسه نذر وعده کرد که خواهم فرستاد و نوشته بود که
 صرف آمدن یاد خواهند داشت. ازین معلوم شد که انانله گفته بود، در دل خود
 دارد. روز سوم است که غلام می‌راند رایش لاله فرستاده ام. اگر قلیله هم
 می‌آرد تکیه بر تو کل کرده این مرتبه باز حرکتی کنم کوچ دوندی خان بهادر
 هم در پیش است. حیرانم که اگر این بشود چکنم، آن طرف بروم یا همراه ایشان
 بروم (بروم؟) درین بر چه صلاح افتاد مولوی صاحب..... بعضی می‌سازند
 موافق ارشاد در خدمت ایشان می‌روم، متعلقان ایشان..... قلع
 به بیابان آمد از مکان افتاده تا چپتر شمالی پنجاه و چند گز طول شد و
 عرض آن از دیوار قلعه تا راه شانزده گزی شود..... تعلق به روسیه
 دارد، او هنوز نمی‌فروشد. بعد ازین گویم و شنویم. اگر حکم شود خط آن
 نویسانده شود بنام هر که ارشاد شود، بنویسانم. بعد آن طرح عمارت خواهد
 شد. امام الدین احمدخان صاحب مع اولاد و ارشدخان و غالب بچیان و غلام
 زاده با مع مادران خود و همشیره یا کورنش می‌رسانند و والده نظیر علی بلاگردان
 می‌شود، بموجب عرض او نوشته ام رضاء و قاسم و منظور و محمد و شاه محمد
 و غیرهم کورنش بعضی رسانند. میزاجی کورنش می‌رسانند. میان مشافهت
 بدستور، کاغذ دیگر حاضر شود، امیدوارم که معاف فرمایند. بعد مغرب حلقه
 می‌کنم. اطفال می‌آیند. برش عنایت شده ارشدخان و خان صاحب
 امام الدین احمدخان بیرون رفت. اگر دیگر بدست آینه این طرف بظلام عنایت
 شود که دروایی عالییه است و آن صاحبان از دیگر جایها کار خودی کنند و غلام
 عندالاحتیاج همین را بکار می‌برد. در خدمت اندرون آداب فرزندان

برسد۔ میان پیر علی و شیخ رحمت اللہ و اخوند نسیم سلام خوانند۔

حضرت پیر و مرشد قیدہ ارشاد مد ظلم العالی - آرزوی قدمیوں زیادہ از معروض است - حق تعالی زود میسر آرد - و احوال اینجا آنچه هست بر یک طور است - برگز از بیچ طرفے گشود کارے بنظر نمی آید بر نوشتن بتفصیل مکرر کردن اوقات اقدم است و بر ضمیر منیر ہویدا است، احتیاج عرض ہم نیست۔

در بسوی اتفاق رفتن شده بود، با میرکلو صاحب و محب اللہ خان صاحب (پیر دوندے خان) احوال خود گفته بودم و برای روزگار اطفال بخانہ نجیب الدولہ بہادر نیز گفته بودم کہ مرا اینہا ہمیشہ خفہ می کنند و اکثر قصد بر خاستہ رفتن ^{از طریق} می کنند و عہدہ برائے خرج اینہا ندارم اگر اجازت دہید، رفتہ شکل روزگار اینہا کردہ بیایم و معرفت انا مل ہم ظاہر کردم - ہر دو صاحب بتائید بسیار گفته کہ بے اجازت و استمزاج خانصاحب بہادر برگز مناسب نیست - باید کہ مرضی ایشان دریافتہ باید حرکت کرد و روز خود را برگز از ایشان نباید گفت - و غلام محمد را نزد لالہ آقا مل فرستادہ بودم کہ آنچه گفته بود بر آن قائم است یا از تلون مزاجی بود و بیروز غلام محمد آمد و ظاہر نمود کہ انا مل گفته است کہ بہ شاہجہان آباد رفتہ بصلاح حضرت صاحب این امر خواہم کرد یعنی طلب معداشتن غلام و آنچه نقد وعدہ کردہ بود بیچ نداد، بوعدہ گذرانید بنا بر اطلاق معروض داشتہ شد۔ قبل ازین ہم مکرر عرض ارسال نمودہ ام بطر گذشتہ

۱۔ جام زبان ناست ضمیر میزد و صحت - اظہار احتیاج خود آنجا و حاجت است (حافظ)

بجز تا این روز کہ شازدہ محمد علی صاحب غلام بعنایت اللہ و نور علی با جمیع آراء و اجتہاد است۔

Marfat.com

باشد۔ قدرے جنا و خضاب خوب برائے غلام مرحمت شود۔ زیادہ ہرچہ
 بزرگیم الم دوری از قدم است و بس۔ خدای کریم سبب سازد کہ بعینہ
 عمر از خدمت جبرائیل شود۔ در خدمت اندرون آداب فرزندانه قبول باد۔
 میان پیر علی و شیخ جیو و ملا نسیم سلام خوانند۔ میان شاہ نور و غیرہ کورنش
 می رسانند۔ ارشد خان جیو و امام الدین خان صاحب و غالب علی خان و
 محمد علی و ظفر علی و دیگر برادران و ہم شیرای ایشان و مادران ایشان
 و دیگر ہمہ ہا کورنش و قدمیوں می رسانند۔ بہ غلام مصطفیٰ خان صاحب
 سلام برسد۔

۲۴

حضرت پیر و مرشد قبیلہ ارشاد منظر العالی۔ عنایت نامہ کہ بدست غلام
 مرحمت شدہ عرض جواب آن در حضور نتوانست نمود۔ لیکن مطالعہ آن با
 افزونی تشویش گشت۔ دی شب وقت فراغ نشستی خواست عرض نماید
 کہ ہمہ تشویشها برون شد، الا اندیشہ عنایت و مہربانی لیکن خلوت
 نبود نتوانست عرض کرد۔ صبح این عنایت نامہ عنایت شد۔ قبلہ من
 چون غور فرمایند کہ سوائے ذات عالی بیچ کس نیست کہ بہ درد دل غلام
 رسد و غم خواری نماید و ہر کہ ہست از زن و مرد و صغیر و کبیر ہمہ را عرض
 خود مقدم است و باغراض خود ہرچہ مناسب می دانندی گویند۔ ہر گاہ جزا
 مطلب آنہا می شود۔ بخوش دلی حاضر و غائب پیش می آیند و اگر اندک
 قصورے واقع می شود، ناخوش می شوند و زبان بہ غیبت درازی کنند
 و انواع گلہ می نمایند۔ مگر بہ شاہجہان آباد عرض احوال خود نوشتہ
 و برہمان تشریف بردن پانی پت و اکبر آباد موقوف فرمودہ در عین بارش

تشریف آوردند و حالا این چنین ارشادی شود - این نیست مگر زبونی
 ایام و سستی طالع هر چند این حرف هم بارها عرض کرده ام مضمون متبدل است
 لیکن چون فی الواقع چنین باز عرض کردم، حالا حیرانم که چه کنم و از پهلوی اینها
 بمن چه خواهد رسید - خدا سے کریم عاقبت بخیر کند - حالا چنین گمان می برم
 که راه عرض احوال مسدود شود، هر چه می خواستم بگویم، فراموش کردم
 دوبار خواستم رو برو عرض نمایم جرأت نیافتم -

حضرت پیر و مرشد قبله ارشادند ظلّه العالی - بعد عرض قدمبوس
 معروض می دارد - از حضور رخصت شده دو گهری شب رفته در چند روز
 نزل کرد - صبح روز یکشنبه دو گهری روز باقی مانده در آلوله رسید
 همان روز، شش گهری روز مانده، برات سوار شده بود - ازین جهت
 بروز صبح آن یازنجیب الدوله مع پسر سوار شده رفت، هر چند سعی کردم ملاقات
 نشد - تا نصف شب مکریسته انتظار کشیدم، فائده نبرد - دیروز صبح
 اول وقت نماز سحر گرفته سوار شده رفتم، در حواصن یا ختگی ملاقات کردم
 و رخصت گرفتم لیکن با دونده خان بهادر که بعد انتظار دولت ملاقات
 شد - آنروز قصد مهم بود که روانه شوم لیکن یک مانع پیش آمد که عرض
 آن رو برو خواهم نمود - ازین جهت آنروز توقف کردم - فردا پنجشنبه
 روانه خواهم شد - روز جمعه شرف اندوز قدمبوس خواهم شد - و تفصیل
 این احوالات رو برو گذارش خواهم نمود - کاغذ دیگر بدست نیامد -
 ازین سبب برای این عرض نمود - ولی نذر هم در آلوله هست، کورنش
 معروض داشته - ظفر علی و میان محمد فاروق کورنش و قدمبوس

معروضی دارد۔ یار علی خان صاحب و شیخ محمد کورنشی رسا نند۔

۲۶

حضرت پیر و مرشد قبلہ ارشاد مدظلہ العالی۔ بعد عرض قدمبوس بیرونی
می دارد کہ تا تحریر عرضی کہ چہار دہم ششہبان است غلام باہمہ توابع بخیر و عافیت
است۔ درین روز با سبب رفتن بسوی از ابراز عرض معصرا نندہ بتایخ
بست و ہفتہم رجب ہمہ ہارفتہ بودیم، بتاریخ نہم این ماہ آمدیم چون آدم نواب
موسوی خان صاحب زود روانہ می شد، لہذا عرضی اجمالی برسول سائتہ متصل احوال
ہمہ چیز با بدست آدم خانگی در دو سہ روز انشاء اللہ تعالی معروض خواہم داشت
ہمہ خورد و بزرگ درونی و بیرونی کورنشی می رسا نند۔ در خدمت محل آرد
فرزندانہ قبول باد۔ میان پیر علی و شیخ رحمت اللہ جیو و اتوند نسیم جیو سلام
خواہند۔ بہ غلام مصطفی خان صاحب سلام برسد۔

۲۷

حضرت پیر و مرشد قبلہ ارشاد مدظلہ العالی۔ آرزوی قدمبوس زیادہ از
آنست کہ بعرض رسا نم مرقوف داشتہ مدعا بعرض می رسا نم۔ تا این وقت
کہ شب نہم ماہ مبارک ہست غلام باہمہ اطفال و برادران و توابع اندرون و
بیرون بعنایت الہی بخیریت است و شب و روز در یاد اقدس می گذرا نند۔
مگر عرض ارسال داشتہ دیر است کہ بجواب آن سرفراز نہ شدہ ازین
خیلہ اضطرا دارد، امیدوار است کہ جواب جمیع مطالب سابق مرحمت شود
زمین کہ در قلعہ پیا لشی شدہ است خطا آن بنا م ہر کہ ارسال شود بنویسا نم

بدون امر در توقف است. بیان عظیم الدین جیو هم تاکید دارند و احوال و سوال
 نواب نجیب الدوله و انا مل هم معروف داشته ام. و درین جا با میر کلونم
 به اجمال آنچه گفت و شنفت بیان آمده بود. نیز عرض کرده ام -
 جواب همه امیدوارم که مرحمت شود. و احوال ضیق معیشت زیاده از
 آنست که خود بدولت گذاشته تشریف فرموده اند. چرا نم که چه کنم ،
 نه یای گریز دارم و نه طاقت استقامت. خداست کریم تریم فرماید. و الله
 میان ظفر علی پاشا پویش می خواهد و بی بی زیبا یک صندوقچه فرمایش کرده است
 که حضرت مرا فرموده بود که چیزی فرمایش خواهی کرد. بنا برین بعرض
 رسانیده. و از احوال شاه که تا کجا رسیده و با سکهان چه کرده نیز
 ارشاد شود. و این غلام را از تشریف فرمودن قدوم میمنت لزوم که کلفت
 زداست عقیدت کیشان است بشارت فرمایند که عین مراد است تا که جلوه
 خواهد شد. تشریف داشتند عالی در بنجایست پناه غلام است -
 درین امر هر قدر که مبالغه بعرض رسانم هم گنجایش دارد. بی حضور عالی
 بیکس می مانم. زیاده ازین نمی توانم معروف داشت. بخدمت
 اندرون آداب فرزندان قبول یاد. بیان پیر علی و شیخ جیو و اقوند
 نسیم سلام خوانند. بیان عظیم الدین جیو قد میوس می رسانند. اطفال
 مع والده و همشیره کورنش و قد میوس بعرض می رسانند. امام الدین
 احمد خان صاحب مع اولاد خصرها امین محمد خان و شاه نذر و غیره
 آداب بجای آرند. هو مکر معروف آنکه قبل ازین عرصه دو سال
 ارشاد شده بود اگر باین حالت که می گذرد دو ماه به غلام دشوار است
 بچه نوع زندگی خواهد شد. منظور و قاسم و رضاء و نجیو و شاه محمد
 و غیره تسلیات بجای آرند. شیرا و جیوا قد میوس می رسانند.

حضرت پیر و مرشد قبله ارشاد مظلله العالی - بعد عرض قدمیوس
 که اہم آرزوہا است معروض باد کہ شہر بست و یکم است تا تحریر عرفی
 بختایت الی یا ہمہ خورد و بزرگ غلام بعاقبت است و صحت جسمانی
 دارد مگر عراض ارسال داشته بنظر مبارک گذشتہ - دیر است کہ
 از عنایت نامہ عالی سر فراز نہ شدہ موجب تردد خاطر غلام است لیکن
 وجہ این شاید کہ ہمین خواهد بود کہ این طرف درین روز ہا آئیدہ بخند
 نہ رسیدہ باشد آدم خانگی را غلام ہم نہ فرستادہ کہ جوابی می آید
 بسبب تنگی فرج کہ تا حال ہم زسیدہ و مردمان ہم در کار و بار لغافلما می
 لیکن انشاء اللہ تعالی در دوسہ روز بہر طور آدم خانگی روانہ خواہم کرد کہ
 جوابها بیارد تا تشفی دل شود ، احوال اینجا بدستور است بل زیادہ بہر
 روز در ترقی و فیض برضاء اللہ تعالی - غلام محمد از نزد لالہ انامل آوند
 زبانی انامل می گفتند راست و دروغ پر دورا خدای عالم العیب
 داند کہ با نجیب الدولہ مذکور غلام کردہ بود کہ فلانی کسی معبر خود فرستادہ
 است و حضرت ہم برای او فرمودہ بودند ، در جواب گفتہ کہ بلے حضرت
 فرمودہ اند ، لیکن بلے ملاقات حضرت فلانی را نمی توانم طلب نمود -
 بہ شاہجہان آباد کہ می روم بخدمت حضرت خواہم رفت - ہر چه خواہند
 فرمود مرا فوق آن مقرر کردہ خواہم طلب داشت و زبانی لالہ مذکور است
 کہ این ہم بہ جواب گفتہ بود کہ تعلقات ایشان در ملک دوندہ سے خان
 بہادر است در آمدن اینجا خلیے بآن نرسد - در جواب جواب فرمود
 کہ ازین فریث است ، ہچو کسی را برای طلب خواہم فرستاد کہ از دوندہ
 خان گفتہ خواہد آورد صدق این مقال را حق تعالی عالم است بنا

بیر اطلاع معروض داشته زیاده بجز عرض قدمبوسی چه معروض نماید. اطلاق
 و والده ایشان و خواهران ایشان و دیگر همه خورد و کلان کورنش
 و قدمبوسی معروض می دارد. در خدمت محل آداب فرزندان قبول
 نماید. بیان پیر علی بیو و شیخ رحمت الله بیو و اخوند نسیم سلام خوانند.
 غلام که در بسوی رفته بود نزد کورمولوی صاحب به بسوی تشریف آرند
 چند غلام قبول نه کرده که گفت که حرکت ایشان معلوم مگر اینکه
 تشریف فرمایند. در رکاب حضرت اگر حرکت کنده می تواند شد. بنا
 به بیار علی خان خط نوشته در حصول ارسال داشته نموده ایم، امید
 که اگر کسی به پانی پت برود بدست باید فرستاد. چه بود؟ بسیار
 می کند و کورنش می رساند.

۲۹

حضرت پیر و مرشد قبله ارشاد مد ظله العالی - بعد عرض قدم
 معروض می دارد. کلا یا گذار روز سه شنبه پرا بیداون رسید و غلام
 نامه رسانید. بوسیدیم و بر مردمک دیده نهادیم، پیچیدیم
 سوخته کردم. الحمد لله به توبه عالی با همه توابع بل با همه قافل در
 رسیده، فردا انشاء الله تعالی بر کنکا (گنقا) رسیده می شود تا
 غلام اطلاع آمدن برش بر اعوه نه شود، و الا استدعا خوا
 شکر الهی که مزاج مردم محل آرمیده است و خط غلام مصطفی
 به غلام نه رسیده. محب الله فان صاحب تسلیم معروض می
 محمد خان صاحب و خلیفه بیو و محمد شاکر و نانک چند کورنش و
 بعضی می رسانند. از احوال مسطور اطلاع باید فرمود. بیان

بیر اطلاع معروض داشته زیاده بجز عرض قدمبوسی چه معروض نماید. اطلاق و والده ایشان و خواهران ایشان و دیگر همه خورد و کلان کورنش و قدمبوسی معروض می دارد. در خدمت محل آداب فرزندان قبول نماید. بیان پیر علی بیو و شیخ رحمت الله بیو و اخوند نسیم سلام خوانند. غلام که در بسوی رفته بود نزد کورمولوی صاحب به بسوی تشریف آرند چند غلام قبول نه کرده که گفت که حرکت ایشان معلوم مگر اینکه تشریف فرمایند. در رکاب حضرت اگر حرکت کنده می تواند شد. بنا به بیار علی خان خط نوشته در حصول ارسال داشته نموده ایم، امید که اگر کسی به پانی پت برود بدست باید فرستاد. چه بود؟ بسیار می کند و کورنش می رساند.

ح دیگران دعا خوانند۔ پوالدہ ایشان از غلام آنچه مناسب باشد
بر فرمایند۔

مکتوبات ظفر علی بنام حضرت منظر

[ظفر علی، نواب ارشد خان کے صاحبزادے تھے۔ ان سے
حضرت منظر کو بڑی محبت تھی اور اولاد کی طرح ان کا خیال
رکھتے تھے۔ متعدد مکتوبات سے اس کا اظہار ہوتا ہے۔ کلمات طیباً
کے مکاتیب ۱، ۲، ۳ اور ۴ میں حضرت منظر نے ظفر علی کا
ذکر یوں کیا ہے :-

(۱) مکتوب ۳ بنام مولوی ثناء اللہ سنہلی: ”واچھ دریاں پر خوردار
ظفر علی خان نوشتہ اندو واقعی ست، از اخلاق و مناقب و اخلاص
و دیگر اہبت ہر چہ می باید و دلی فراید او ہمہ دارد۔۔۔۔۔“ (کلمات طیباً ص ۴۲)
(۲) مکتوب ۳ بنام مولوی ثناء اللہ سنہلی: ”اچھ از تدبیرات
و آدمیت پر خوردار ظفر علی خان او صلہ اللہ تعالیٰ الی مایتمناہ نوشتہ
اند بجاست، ہنوز قدر او نشاختہ اند۔ او جو ہر پارہ ایست کہ
قیمت ندارد و فقیرے سبب گرفتار او نیستم۔ فو بیہای او را
شناختہ ام۔۔۔“ (ایضاً ص ۴۳)

(۳) مکتوب ۴ بنام شاہ ابو الفتح: ”باعت تحریراً نیک ظفر علی
خان سلمہ ربہ خلف نواب اعتضاد الدولہ ارشد خان بہادر بنیرہ
نواب امین الدولہ مغور است، از اولاد امجاد حضرت شیخ الاسلام

عبداللہ الفاری رضی اللہ تعالیٰ عنہ و تربیت ظاہری و باطنی از فقیر
 یافتہ نسخہ سراپای او صورت و معنی بہ صحت رسیده، موافق و موافق
 حافظ رحمت خان صاحب کہ در بسوی در مجلس کتبخانی صبیہ دوزخ خان
 در باب رفاقت و روزگار این خان بر خود وارد داده بودند قصد
 کردہ بنا برین بخدمت تصریح می دہم کہ بحق دوستی ہای قدیم و الفتانی
 کہ بر فقیر مبذول است شفق کہ لائق بزرگیہای آن مہربان باشد
 در حق این جگر گوشہ کہ مرا عزیزتر از جان مست بذل و نایند۔۔۔
 (ایضاً ص ۹ لم)

کلمات طیبات میں مرزا صاحب کا ایک مکتوب ظفر علی کے نام میں ہے۔ اس
 سے بھی اُن کے تعلق خاطر کا اظہار ہوتا ہے۔ وہ لکھتے ہیں۔ "خان صاحب
 باشی، درین مدت مفارقت در رقم شمار رسید و عزیز جان گردید و روح
 تازہ در تن ناتوان دمید۔۔۔ ہر صبح بعد نماز متوجہ بہ فقیر بہ نشینید
 لے نامہ توجہ می دہم، از کہ قوم دیگر بد و اطاعت و افرین واجب دانید"
 (ایضاً ص ۸ لم، ۹ لم۔ مکتوب علی)

محرم عبدالرزاق قریشی کربت کردہ "مکاتیب مرزا مظہر" میں بھی
 متعدد مکتوبات میں ظفر علی کا ذکر آیا ہے۔
 اب ذیل میں ظفر علی کے تین مکتوبات (نام صورت نظر) درج
 کیے جاتے ہیں۔

۳۰

عروض می دارد کہ بعد نصرت بندگان عالی متعالی سہ قطعہ عرض
 مرہ بعد افری ارسال داشتہ بہ جواب یکے ہم سرورازہ شد۔ ہر چند نوازش نامہ
 کرامت مکرر ورود فرمود سرافتخار بہ فلک رسانید، لیکن بہ جواب عرض فرام

نہ شد مقدمہ معلوم یا بابت نواب موسوی خان کہ در یاد ذہبی آن ناچار است
 بوضعی رسانند و از تشریف بردن نواب صاحب و قبلہ پیش نواب نجیب الدولہ
 بہادر آنچه کہ منظور ضمیر منیر اقدس خواهد بود، یقین غلام شد کہ حال و غیر ممکن
 است، امیدوار عفو تو صیر است۔ یک دن مال شمال غلام را ضرور در کار است۔
 اگر پیدا شود بہتر، و الا کر بند شمال برنگ زمردی یا نوسن یا زرد یا از ہر قسم
 کہ باشد مرحمت گردد۔ زیادہ بجز آرزوی قدیموں چہ معروفی دارد۔ والدہ صاحبہ
 کورنش بجای آرند۔ برادر صاحب و دیگر برادران و ہمیشیر با و دانی و دوا
 و بولوبسنبل و دیگر ہمہ غلامها کورنش بجای آرند۔ میان منظور و میان
 مداری آداب تسلیمات بجای آرند۔

نظر علی

در خدمت مولوی صاحب قبلہ یک مرتبہ روز حاقری شوم۔ میان پیر علی
 و اخوند نسیم و میان مراد سلام خوانند۔ این خط کہ بنام میان اکرم است،
 میان پیر علی صاحب واقف اند، امیدوار است کہ حضرت تعید فرمودہ بہ او
 خواهد رسانید و جواب ہم بہ تعید حضرت طلب فرمودہ مرحمت خواہند فرمود کہ
 این بے چارہ بسیار مضطرب اند بلکہ مشہور است کہ آنسے عزیز، ادا وقتے
 کہ محمد شاکر ایجا حاضر بود باو شان گفتہ اند کہ من عرض نوشتہ می آرم، شما
 انتظار خواہید کشید۔ ایشان بے اطلاع ہمان وقت رفتند، لہذا عرض
 نوشتہ ماند، حالا کہ میان انور رسیدند، بدست ایشان ارسال نمود، بنظر
 مبارک خواہد گذشت۔

۳۱

معرضی دارد تا آخر عرفی کہ ہم ماہ رمضان مبارک است۔ احوال
 لہ نوسن = قوسی قرع

اینجا مقرون بجد است و صحت و سلامتی ذات عالی از درگاه او سبحانه
 ارسال از ارسال عراض متواتر و سرفرازانه شدن به جواب یکے ازان
 آنچه بر دل غلام میگذرد، چه عرض نماید، خصوص نواب صاحب راحت
 قلق پیدا شده است. از افضال عالی امیدوار است که اگر توفیر برزد
 شده باشد، معاف شود. هر چند که بدانت غلامان سرایا جرم امری
 صادر نه شده، لیکن به مقتضای وجود مادیت معروض نمود. سابق از
 برای کر بند یا رومال شال التماس نموده بود، اکنون که موسم درگذشت
 خیر انشاء الله تعالی سال آئینه عنایت خواهد شد. روزیکه به شاهجهان آباد
 تشریف فرموده بودند همان جامه و همان پاجامه و همان جفت پاپوش که
 عنایت شده بود تا حال دارم، الحال هیچ نمانده. چنانچه بنحانه تشییع
 ام. علاوه، عید بر سر آمده، واحوال فتوح بندگان عالی نیز هویدا
 اگر از جائے بدست آید، درین روزها مرخصت شود که تا بکار آید. زیاده
 بجز آرزوی قدیوس چه معروض دارد.

اندرون قدیوس، بخدمت بیان پیر علی صاحب عرض نیاز. میان
 مراد و اخون نسیم سلام خوانند. عرض
 ظفر علی

۲۲۲

حضرت قبله و کعبه مد ظله العالی. معروض می دارد که آنچه از مهاجر
 قدوم میمنت لزومی گذرد، شاهپرد آن همیر الور عالی خواهد بود. بعضی رسانیدن
 یغراز فضولی کنی داند. او سبحانه، یکرم امتنان عمیم خویشی با سرع ترین
 که در کلمات طیبات مکتوبه ام. حضرت مظهر، ظفر علی کو کلمه پس "بهر حال با همه
 بد معالکی با فیرت..... مناسبت حال فیر غیر از وفادار و عقود دعا پیچ نیست."

اوقات سعادت ملازمت میرا ارد کہ درین مہاجرت اٹھے کہ بر غلام می گذرد
 یارای بیان نیست، زیادہ حدادت نذیر، احوال واللہ صاحبہ نیز بر
 ہمیں طور است، برادران و ہم شیرہ با آداب کورنشات بجای آرنڈ، برادر
 صاحب، دای و ددا و دیگر ہمہ کنیز، با خصوص بوبو سنبل عرض تسلیمات
 بجای آرنڈ۔ کا کا منظور و میان مذاری و دیگر ہمہ غلامان ایجا کورنشات
 بجای آرنڈ۔

مولوی سناء اللہ صاحب از توجہ حضور بعا فیت اندو بر غلام بسیار
 مہربانی می فرمایند۔ بخدمت بیان پیر علی صاحب عرض سلام قبول باد۔ اندرون
 کورنش قبول باد۔ میان مراد و دیگر صاحبان حضور سلام خوانند۔

عوض
 غلام طغز علی

مکتوبات غلام عسکری خان بنام حضرت مظهر

[غلام عسکری خان نے خود اپنے مکتوب میں محمد احسان احمدی کو اپنا بھائی

لکھا ہے۔ علاوہ ازیں، حضرت مظهر کے ایک مکتوب بنام غلام عسکری خان

(جموں ریفریفلیق انجمن، ص ۲۱۷) میں ہے کہ "آپ کے بھائی غلام حسن

احمد اللہ کے ساتھ جس آدمیت سے پیش آئے ہیں، اسے فرار کرنے کیلئے

الفاظ ہیں، "اور غلام حسن کو مقامات دہلوی میں محمد احسان احمدی

لکھا ہے کہ آپ سے بتایا گیا ہے فقیر غلام عسکری خان علی محمد احسان

احمدی کے بھائی تھے لیکن شاید حقیقی بھائی ہیں، کیونکہ حضرت مظهر

لہ مولوی سناء اللہ سنبھلی

پڑی کے مکتوب (۷۲) مجربہ رحمہ تعالیٰ فلیق اہم (ص ۱۹۲) میں محمد احسان
 احمدی کے نام پر یہ آتا ہے کہ "آپ کے اہل خانہ کا حال بتانا آپ کو یقین
 دے رہا ہے اور اعزہ و اقربا کے حالات سے بے خبر رہنا گناہ ہے غلام عسکری
 خان کی والدہ جو غم فاقہ کشی کی وجہ سے قرع آباد جانے کا ارادہ رکھتی
 ہیں۔"

غلام عسکری نواب عماد الملک کی سرکار سے وابستہ تھے یا کچھ عرصہ
 وابستہ رہے تھے۔ کلمات طیبات میں رزا صاحبہ کے ساتھ کھربان
 غلام عسکری خان کے نام بھیجنے سے نواب عماد الملک کی سرکار سے تعلق
 ظاہر ہے۔

ہاں ذیل میں تین مکتوبات ایسے درج کیے جاتے ہیں جن میں اگرچہ
 مکتوب نگار کا نام ملاحظاً موجود نہیں لیکن ہمارے خیال میں
 ان کے لکھنے والے غلام عسکری ہیں جیسا کہ ان مکتوبات میں مذکورہ
 افراد کے رشتوں سے ظاہر ہوتا ہے واللہ اعلم بالصواب [

۳۳

حضرت قبلہ و کعبہ دو جہان مدظلہ العالی - بعد عرض عرض کورنش
 کہ شیوہ غلامان راسخ الاعتقاد است بعض اقد میں می رسانندہ احوال خود را
 مفصل مکر بہ عرض رسانیدہ از نظر مبارک گذشتہ باشد تا حال کیفیت
 معلوم در ترقی است بلکہ سوای برابر روزیکہ قضیہ تازہ بریابی خود تفصیل
 آن موجب شغلی مزاج مبارک دانستہ بر ہمین قدر اکتفا نموده شد۔ بعض مکتوباً
 تازہ زبانی بھائی محمد احسان صاحب قبلہ بعض خواہر رسید تا حال منتظر جوابم
 امیدوار فضل و کرم کہ از اجتناب صرف نظر نمی رسید ہمین قسم نمی گذرد۔ آنچه

امید ترقی و نیزه درین سرکار داشتم از همه چیز نوازش با حرف همین دعاء
 او دعاء او سبحانہ تعالیٰ جل شانہ است دعاء دارد کہ چندے تا زندگی یا برو
 بسر برد و این همه توقعات ہم از آنجناب است، زیاده حدادہ
 حضرت والدہ صاحبہ و بی بی بچیدن ^{و حجت} محرم خانہ و وہا (؟) و مہجری
 و امینہ و حکمت اللہ عرض کورنش می رساند۔

جناب اندرون محل نام بنام عرض قدوسی می رساند۔ بہ عالی
 خدمت میان پیر علی صاحب و دیگر صاحبان سلام و بندگی قبول باد۔

۳۳

^۲
 حضرت قبلہ و کعبہ دو جهان مدظلہ العالی۔ بعد عرض قدوسی بعرض
 اقدس می رساند، احوال غلامان آنچه بیان غلام حسن بعرض رسانیدہ باشند
 تا حال یہ همان صورت است، کدام مقدمہ تازہ در پیش نیست کہ عرض
 دارد جناب عالی از سہ ماہ تخواہ گو یا ماہ ب ماہ دادہ اند، ازین جهت آنچه
 قرض قدیم است بہت و آئیزہ را خوب می گذرد، اگر ہمین شکل قائم باشد
 شاید از ہمہ بلا مخلصی شود، آمد و رفت غلام بدستور است مگر غلام امام
 معطل در خانہ نشینہ است، دیگر ہمہ خورد و کلان عرض کورنش
 پیرسانند قبول باد۔ جناب اندرون محل عرض کورنش از ہمہ با قبول باد۔
 امروز کہ یازدہم رجب است میان غلام حسن رسیدند۔

۱۰
 لہ حجت = دفتر غلام حسن برادر غلام مسکری خان حضرت نظر کہ نام مکتوب میں غلام حسن
 نے اپنی ان صاحب زادی کو "نور چشمی حجت" لکھا ہے۔ کہ برادر خورد غلام مسکری خان

حضرت سلامت بعد عرض قدمبوس کہ شیوہ غلامان است برض

اقدس می رسانند۔ عنایت نامہ ہا مکرو در جواب عرضی غلام ورود فرمود باعث

افتخار کونین گردید، حزب البحر از مدت یک سال از میان محمد احسان صاحب

وقبلہ اجازت گرفته ہر دو وقت می خوانند و دیگر مرتبہ ارشاد شدہ است

بہ عمل آرد۔ درین ولا کہ محمد انور رسید و عنایت نامہ رسانید، بسرو چشم نہاد

لیکن احوال غلام بدستور است، یعنی آمد در رفت دربار شاہ بالکل موقوف

است۔ بچرای جناب در سواری گاہے میسری آید و در فائزہ دیگر بچ کسی

آند و رفت تدارم، قدرے مردم کہ ہمراہ غلام باقی مانده بود، انرا ہم از

چند روز گویا جواب شدہ است و سوای گذران مشارالیه چندان دشوار

نہ بود کہ گرانی نمی گذرد لیکن ہر چند بہ سماجت گفتہ شد تا مدت چند روز

سوای نوکری جناب عالی قبول نہ کرد و زیادہ از یک روز نماند و وقت

مراجعت از مکن پورا تقدیر جلدی فرمود کہ اگر شہرات فردی معروض داشتین

فوت شد (انشاء اللہ تعالیٰ) نواب صاحب نواب ارشاد خان بہادر اول اینکہ

ارادہ میان غلام حسن متصور است و اگر بر تقدیر اتفاق نشد کیفیت مفصل

معلوم گشتن داشته خواهد شد، زیادہ حدادب۔

از ہمہ داشته ہاے اینجناب نام بنام عرض کورنش قبول باد۔

خواجہ قلندر خان و خواجہ سکندر خان و خواجہ محمود خان عرض کورنش می

رسانند۔ از غلام امام عرض کورنش و قدمبوس قبول باد۔

۱۔ یہ مکتوب غلام عسکری خان کا تحریر کردہ ہوگا کیونکہ "میان محمد احسان"

اور "میان غلام حسن" کے ذکر کے علاوہ، اس میں عربی الحروف کا بھی ذکر ہے۔ حضرت مظلوم

کے مکتوب ۶۸ (جملات طبیات) میں غلام عسکری خان کو لکھا گیا ہے کہ "وظیفہ حضرت امیر البحر مع

ہمہ برداران می خوانندہ باشند۔"

مکتوبات مولوی ثناء اللہ سنہلی بنام حضرت منظرؒ

(مولوی ثناء اللہ سنہلی "حضرت منظر" کے خاص خلفاء میں سے تھے اور علم حدیث و قرآن میں شاہ ولی اللہ دہلوی کے شاگرد تھے۔ سنہلی نئی دہلی و تدریس کے شغل کے ساتھ طریقہ مجددیہ کی تعلیم میں بھی منہمک رہتے تھے۔ انتقال ۱۲۱۱ھ سے قبل ہو چکا تھا کیونکہ مقامات نظریہ میں جو ۱۲۱۱ھ کی تصنیف ہے انہیں "رحمۃ اللہ علیہ" لکھا گیا ہے۔

معمولات نظریہ (تصنیف ۱۲۰۵ھ) میں حضرت منظرؒ کے ایک مکتوب بنام مولوی ثناء اللہ سنہلی سے اقتباس درج کیا گیا ہے جس میں مولوی ثناء اللہ سنہلی کے حالات پر بھی روشنی پڑتی ہے اسی کا کچھ حصہ بیان پیش کیا جا رہا ہے حضرت منظرؒ لکھتے ہیں "شما در اینجا (سنہلی) جائے فقر گرم سادہ کدو در ان ضلع عالمی حمیدہ و درویشے صاحب نسبت نیست، بخاطر جمع بکار خود ساعی و بر گرم باید بود و تشویش را باطن خود راہ نباید داد و اوقات در ایصال منافع دینی ظاہر آؤ باطناً معروف دارند کہ او سبحانہ شمارا دولتی دادہ است شکر ہمین است (مکتوب ۲۸ ص ۱۲۱) مقامات نظریہ میں ان کے بارے میں شاہ غلام علیؒ لکھتے ہیں "از اعظم خلقای حضرت ایشان اند علم ظاہر تحصیل نمودہ علم حدیث و قرآن از خدمت شاہ ولی اللہ محدث رحمۃ اللہ علیہ فرمودند" طریقہ از خواجہ موسیٰ خان خلیفہ حضرت شیخ رحمۃ اللہ علیہا گرفتہ، بذکر و مراقبہ مواظبت نمودند و باہر ایشان استفادہ کالات باطنی از حضرت ایشان نمودہ یہ نہایت مقامات سلوک

۱۲ شیخ محمد عابدؒ

۱۲ حضرت منظرؒ

طریقہ رسیدن و تعلیم طریقہ مجاز گردیدہ دربلدہٴ سنخیل بدرم علوم
 و ہدایت سدرک راہ خدا پر داخند۔ لعلم و عمل و عبیر و استقامت
 موصوف، و باخلاق نیک و اوقات حسنہ موقوفہ پوزن ایشان
 ی و خودنہ از شغل درس حدیث و تفسیر نور و عفا بسیار حاصل فرمود
 و نسبت اندر یہ قوہ و ترقی میگرد۔ مقامات ہی میں یہ بھی آتا
 ہے کہ قافی محمدیہ طریقہ از ایشان گرفتہ۔
 اب ذیل میں حضرت نظر کے نام، مولوی ثناء اللہ سنخیل کے
 دو مکتوبات درج کیے جاتے ہیں [

۲۶

عُجاب مقدس حضرت پیر دستگیر مدظلہم العالی می رسانند۔ غلام جامع
 و ایستہا بتوجہات آنقبلہ بعافیت است و سلامت ذات قاض البرکات
 آن خداوند از جناب حق سبحانہ، مسؤل و مطلوب۔ ثانیاً آنکے یاران طریق
 ہر دو وقت حاضر می شوند و غلام ہم بخدمت ایشان حصول سعادات و
 برکات می نماید۔ و میان طرف علی خان و برادران ایشان ہر روز تشریف
 می آکھن و شغل کتاب دارند۔ و لو اب صاحب و دیگر اعزہ اینجا گاہ گاہ
 مہربانی می فرمایند۔ قریب یک ماہ شدہ کہ بہ اطلاع فرعافیت اثر
 آن قیدہ جمعیت دل عقیدت منزل حاصل نہ شدہ، حق سبحانہ آن خداوند
 را بر مفارق ما غلامان سلامت دارد، آمین، زیادہ خداداد۔

عہدہ

غلام ثناء اللہ

بعالی خدمت خدمہ محل مدظلہم العالی آداب بندگی موقوفی دارد

خدمت میان پیر علی صاحب بندگی معروض باد - یاران طریق سلام ^{السلام}
 مطالوع و نمایند - غلام زاده و والده ایشان آداب قدوس می رساند -
 به ملازمان قافران حلقه آداب غلامی بجای آرند - اخون روزی آداب
 قدوس می رساند و در کار لومیه ساعی می باشد - دیگر آنکه میان محمد
 انور و سوسه شب نزد غلام مانندند و احوال مانند و بود غلام بجه و جوه
 خوب ملاحظه نموده اند - معروض جناب مقدس خواهند نمود -

۳۷

جناب عالی حضرت پیر دستگیر مد ظلم العالی می رساند - غلام ^{جمع}
 لواقی مخوف، (با) جمعیت و عاقبت است و سلامت ذات فالص
 البرکات اقبله از حق سبحانه، مطلوب و مسؤل او سبحانه، اقبله را
 بر سر ما بندگان سلامت دارد، آمین - ثانیاً آنکه غلام متوجه اقبله
 به شغل خدمت طریقه عالی و کتاب مشغول است - و هر دو وقت یاران ^{نوع}
 جمع می شوند و چند سبق تفسیر و حدیث هم می شنوند و صاحبان اینخان نزد غلام
 اکثر مهربانی می نمایند - چنانچه درین ماه مبارک انام الدین خان جیو دوبار
 آمده بودند و نواب صاحب و ارشد خان جیو و صاحبزاده نواب صاحب
 به شب برات سماع قرآن شریف که بر خوردار محمدی خوانند تشریف می آرند -
 و دیگر مردم بسیار جمع می شوند - چنانچه تمام سائبان و دیوان فانه پیر
 می شود - و کرم خان پسر موسی خان نرد غلام داخل طریق شده، و
 ذکر لطف خوب معلوم نموده - قدوس می رساند، مگر به سبب فقره
 خونی که از پشمیرزاده او شده از اینجا قصد بر فاستن دارد و از می
 احوال روزی روزینه به توفیق بدست می آید - بتوجه اقبله حق سبحانه

مطه برادرزاده میر محمد حسین ۷ نواب ارشاد خان

دریں برکت دید آئین - زیادہ حد ادب -

بغالی خدمت خدمت محل مظالم العالی قد موسیٰ می رسانند - بیان
طریقه سلام سنت الاسلام مطالعہ فرمایند - غلام زاد با و والدہ الشا
و جمیع غلامان ایجا قد موسیٰ عرض می نمایند - کریم خان خاں خاں الوقت قد
می رسانند - محمد عظیم خان الوقت قد موسیٰ می رسانند -

صاحبزادہ بیان اسد اللہ صاحب بندگی می رسانند و عرض می
دارد کہ والدہ میر مصاحب را فاطمہ جمع باید فرمود کہ از پنج ماہ بیچ
تخواه نیافتہ ام ، لہذا میان میر مصاحب را در برلی گذاشتہ اند
ہمیں بار تخواه بدست می آید - میر مصاحب در شاہجان آبادی رہد
و عریضہ کہ پیش ازین ارسال داشتہ ام ، جواب آن عنایت باید فرود
ازادہ دارم کہ بعد وصول نوازش نامہ پیش محب اللہ رفتہ شود -
زیادہ بندگی -

مکتوبات میر محمد حسین بنام حضرت منظر

[میر محمد حسین سید شہت خان بہادر شہسوار جنگ کے صاحبزادے
تھے جیسا کہ خود حضرت منظر کے مکتوب ۱۷۶ بنام عماد الملک
(کلمات طبیعت) میں ملاحظہ ہو رہے ہیں۔ ان کے والد سید شہت
خان سے بھی حضرت منظر کے مراسم تھے۔ چنانچہ کلمات طبیعت میں
حضرت منظر کا ایک مکتوب (۱۷۱) سید شہت خان کے نام بھی
ہے، جس سے معلوم ہوتا ہے کہ وہ حضرت منظر سے کسی معاملے میں
سفارش کے طالب تھے۔ حضرت منظر کے ایک اور مکتوب بنام

غلامِ عسکری خان سے بھی میر حسین کے والدین سے حضرت منظرؒ کے
 تعلق فاطر کا اظہار ہوتا ہے اور یہ بھی معلوم ہوتا ہے کہ ان کے
 والدین نے ایک زمانے میں فرخ آباد میں قیام اختیار کر لیا تھا۔
 حضرت منظرؒ لکھتے ہیں ” (ترجمہ) حضرت محمد بن اچھے والدین کی زیارت
 کے لیے فرخ آباد جانے والے ہوں گے، ان (والدین) کے دم کو منیت
 بگھنا پاپ ہے اور ان کی دل جوں سے کوئی فرو گذاشت نہیں رہی ہے
 کہ فقیر کی رضا اسی میں ہے۔ وہ (والدین) کسی چیز کے محتاج نہیں ہیں“
 (مجموعہ محرمِ فلیق، ج ۱، ص ۲۱۷)۔ مقاماتِ نظری میں میر حسین کا ذکر
 کرتے ہوئے شاہِ غلامِ علیؒ لکھتے ہیں ” از سادات کبار و مہرہ اہل
 وزیدہ اہلیاب حضرت ایقان اند۔ بہ کمالات ظاہر و باطن اراک
 بودند۔ طریقہ از آنحضرت گرفتہ ابا انہای مقاماتِ طریقہ فایز
 شد و اجازت تعلیمِ طریقہ یافتہ۔۔۔ (حضرت منظرؒ) در بارہ ایقان
 فرمودند کہ میر حسین از اولیاد خدا کبر و جانانان صیرامت ...“
 (ص ۸۹)۔

حضرت منظرؒ کے مکتوب بنام عماد الملک شہی میں معلوم ہوتا ہے
 میر حسین نے ناب عماد الملک کی سرکار سے قسلاً اختیار کرنا چاہا
 تھا اور حضرت منظرؒ انہیں بابا میں ساعی تھے۔

میر حسین کی وفات ۱۱۸۹ھ میں ہوئی۔ حضرت منظرؒ کے ایک
 مکتوب بنام قاضی ثناء اللہ بانی پٹی (مجموعہ عبد الرزاق قریشی)
 میں ۱۲۷۷ھ قعدہ کو لکھا گیا میر حسین کی وفات کا ذکر یوں
 آیا ہے ” و سائے میر محمد بن خان صاحب مردم سمرخ شدہ
 باشد کہ پیش ازین زوشتمہ ام“ اسی مکتوب میں علامہ قدس

لے یہ مکتوب کلماتِ طبیات میں ہے۔ و بطبع فتح الاخبار کول کے مطبوعہ مجموعہ ”رقعات
 کرامت سعادت شمس الدین حبیب اللہ مرزا جانان منظر ختمید و فی اللہ عنہ“ میں شامل تھا۔
 اس کا ترجمہ محرمِ فلیق، ج ۱، ص ۲۱۷ میں شامل کیا ہے۔

(ملا رحم داد) کے پانی پت اور سونے پت وغیرہ میں مجدالروملہ کی طرف سے
 معزز ہو کر جانے کا ذکر بھی ہے اور یہ ۱۱۸۹ھ کا واقعہ ہے اس لیے
 میر حسین کا سال وفات بھی یہی ہے۔ اس مکتوب (نورۃ ۲ ذی قعدہ)
 سے قبل کا ایک مکتوب بھی اسی مجموعے میں شامل ہے جو ہمارے سوال
 (صفحہ سوال) کا ہے اور اس میں ہے کہ "اجوال میر محمد حسین سلمہ ربہ
 پینچ معلوم عنیت" نیز در بیان عرصے کے دو مکتوبات بھی ہیں یعنی ایک
 ۲۷ سوال کا دوسرے پر تاریخ نہیں، دونوں میں میر حسین کا ذکر ہی
 نہیں۔ اس لیے میر حسین کی وفات غالباً "ذی قعدہ ہی میں ہوئی۔"

کلمات طبیبات میں میر حسین کے نام حضرت مظہر کا عرف ایک
 مکتوب ہے جس میں میر مسلمان کی وفات کی خبر پر تاثرات کا اظہار اور
 کلمات تعزیت ہیں۔ نیز اسی سے یہ بھی معلوم ہوتا ہے کہ بخشی سردار خان
 خاقان کے موصوفوں کے فرقے کے متعلق تھے۔

میر حسین کے بارگاہ مطاب بنام حضرت مظہر اسی مجموعے میں
 شامل ہیں۔ پہلے مکتوب میں افواج ولایت (افواج درانی)
 کی دہلی کی طرف آمد اور کے غلغلہ کا ذکر ہے۔ دوسرے مکتوب میں
 سرداران روہیلہ قلعہ اللہ خان، خاقان رحمت خان، اور جنیب خان
 کے متعلق اطلاعات ہیں۔ اور اپنے بیانی (میر حسین) کے الم آباد
 شکر شاہی میں جانے کی اطلاع دی گئی ہے۔ تیسرے مکتوب میں
 بجنیب خان اور دوسرے سرداروں کے بارے میں اطلاع ہے البتہ
 چونکہ مکتوب میں کوئی تاریخی نوعیت کی اطلاع نہیں ہے۔

حضرت مظہر نے ایک مکتوب بنام میر مسلمان میں جو نواب ارخان
 خان کے انتقال کے بعد لکھا گیا ہے مراجعت کی ہے کہ میر حسین نے کچھ
 محنت کر کے اپنے نکالات کو نکالات بڑھتے تک پہنچایا ہے اور نسبت

ارشاد کی حاصل کر رہے۔ کل انھیں اجازتِ ارشاد اور فرقہ ہی
 دے دیا گیا ہے۔ (مکتوب ۲۶، مجرمِ محرم خلیق انجم)۔ اس
 اجازت نامے کے بعد ہی میر تبین نے اپنے مکتوبات میں دوسروں
 پر توجہ دینے کا ذکر کیا ہوگا۔ اس طرح یہ بات بھی ظاہر ہو جاتی
 ہے کہ احمد شاہ درانی کی جس آمد کا ذکر ہے وہ اس سال کے بعد کا
 واقعہ ہوگا۔ یہ قسمت فان کا سالِ رفات معلوم ہونے کے تو
 کچھ اور تعبیر ہو سکتی ہے۔

اب ذیل میں میر تبین کے وہ چار مکتوبات ملاحظہ ہوں
 جو حضرت مظلوم کے نام ہیں:

۳۸

یہ عرضِ مقدس قبلہ عالم و عالمیان ملجائے غلامانِ قیوم زمانی
 قطب ربانی پیر دستگیر جناب حضرت ایشان مدظلہ العالی می رساند
 کہ مکترین غلامانِ محرم تبین با جمیع عبید و اماء جناب عالی بہ ہمہ
 وجہ احوال معرون بہ شکر دارد۔ اوقات لیل و نہار را بہ طاعت
 تصور ذات مبارک می گذرانند۔ غرازیں تردد سے مہتمم باشان نیست
 کہ تہ کے مصحوب واردان این سمت بہ ورود مسعود صحیفہ شریفہ
 کہ حرزجان و تعویۃ الایمان است سرفرازیں شدہ۔ غلغلہ آمد آمد افواج
 ولایت جہت سکند شہر دہلی قلب ضعیف غلام را مضطر ساختہ
 ہر چند برکات حضرت ایشان عاقتاً محیطان صلح و ہمہ اہل زمانہ است اما
 اسیر وار است کہ در باب حضرات والدین این غلام کہ ازان مرتبہ تک
 بخصوصیت میزول باشد۔ قبل ازین بہ جہت زیارت والدین سخت

بے بیاب شدہ بود بلکه از مدتی این حال دارد و سوز هست ایاماً
 راستیافته که بعد برسات حرکت خواهد کرد بجاست - می خواست که
 بے زاد و رفیق خود را بروج رساند که از اینجا نوشته نمی رسد
 که در آن بے مزگی و بے دعاغی واستبراء و الم حضرت والده صاحب
 مرقوم نباشد - درین صورت ہم غم و اندوه و نبوی و اخروی لاقی است
 بارها عرض معذوری بجا نموده ، شاید آن خطر طعی رسد یا مضمون
 عذر غلام قابل پذیرائی نیست از مواعظ تقدیری چه چاره - برای تلاش
 اسباب با مراعات وضع و عنوان هر چند دست و پا زده شد پیش
 از جا بایک یقین بے تیسر بود ، به مجرد خطر و اراده انجام میدوی شد -
 و اکنون که به تصمیم عزم داشت ، فر شاه درانی نخل گردید -
 این همه رجوع اسباب و رفع داغ شقاوت از جبین غلام
 موقوف بر توجہات و دعای حضرت ایشان است که ظهور هر جزئی
 از واردات در حیات و نجات بعدیات متعلق بجناب حضرت است -
 غلامان و کنیزان هر یک آداب قدیوس بجای آرند - با یازده دوازده
 کس صبح و ہمیں قدر شام بعد مغرب می نشیند و حلقه می دید - بعضی
 ازینها یک وقت اندک کسے صبحی آید و کسے شام - قدیمان خود
 مدتست که از حضور بشارت ولایات یافته اند و جدیدان که
 یکے ملا عبدالرحیم نام یک توبه در آنوله یافته و ملا عالم خان
 نام از برادری محمد خان جیو یک توبه در دلی یافته روانه این
 ضلع گردیده طریقه را بجد گرفته اند و مقر آثار و شکر گزاریم هستند
 و ملا نصیری از سرولی برای چندے مهاجرت نموده در مسجد غلام
 فروکش کرده بسیار سعادت مند است خدمت و محنت در طریقه می نماید
 صاحبزاده میان سنا و معصوم صاحب بر تحصیل علم ظاهر و باطنی نیز مقید

اند۔ پیر محمد شب در روز ہمیں جای باشد۔ ازین ہم آثار محبت بسیار
ظہوری کند۔ و مردم پینیل (سینیل؟) نیز می آیند۔ بخدمت صاحبان
اتحاد مستفیدان حلقہ تبرکہ خصوصیت میان میر صاحب و میان غلام
مصطفیٰ خان صاحب کہ ہر دو صاحبان فراموش کار برادرانند سلام
و اشتیاق می رساند۔

۳۹

بہ عرض مبارک مقدس قبلہ عالم و عالمان قطب ربانی قیوم زمان
پیر دستگیر حضرت ایشان مدظلہ العالی میرساند کہ کمترین غلامان مجربین
با جمع بندگان بہ تصدق عالی در گوشہ از مکارہ محفوظ و بدعات حصول
نعمت عظمت قدیوس مشغول است از فضل الهی بہ طفیل ذات
بابرکات عالی راجی ست کہ زود بہ برادر خود برسد۔ اخوی عزیز العز
میان ولی نظر (ولی نذر) صاحب بتاریخ ششم از ورود خود کہ منجملہ
فتوحات غیبیہ است سرور ساختند و بکلمات تفضل سمات ربانی
نواختند۔ اوسجانه، فضل نماید کہ سرداران از کار شادی فراغ یافته
بہ سمت خود با برگردند۔ از ثانی (= تاخیر) دل غلام می لرزد کہ مبارک از
تقصود خود محروم ماند۔ فیض اللہ فان دی روز کہ ہفتم بود داخل
شدہ و حافظ (حافظ رحمت فائق) بہ بزرگی رسیدہ، امروز فرگرم
ود و فردا شاید او ہم داخل شود و نجیب خان در پینیل (؟) افتادہ
ست می گویند کہ تا پانزدہم تمام تواید شد۔ چون سرداران
عہ در پنجاب جمع شدہ اند چندے بودن میان ولی نظر جیو در ہمیں جا
ناسب بود۔ ہستند و تلاش روز کاری نمایند، قد میبوسہ التماس

کہ یہ پیلی ہوگا جس اخبار الصنادید میں درج شدہ، سیکے کے اس شعر میں
چہ کہ سکہ زد بر کل غیر و طیل زد در پیلی۔ بادشاہ شد روہیلہ نام او محمد علی

می نمایند. به بنده خانه فرودکش دارند گزرا شده عرض داشت ملا عمر نام،
 از یاران مولوی عبدالرزاق صاحب است پنج یا شش توبه از غلام گرفته
 بحصول قدسی فائز می شود. همه کسب ازان و غلامان آداب قدسی بجای آرند
 خانه ملا مهربان بسعی بسیار تلاش نموده فرگرفت از دو ماه بیمار بود بوقت
 به یاس رسیده بود، اکنون به تصدق حضرت شفا یافته اما سخت نقاست
 دارد.

بعد از تر عرض داشت ملا عمر مذکور در حساب و کتاب بیع و شرا
 بازار گانی گرفتار و متوقف شده و برادر عزیز ولی نظر به بسوی بازگشته
 بعد تلاش روزگار اگر دست داد فیها و الا تانیا به انکه معاود
 می نماید. اخوی عبدا لجبار و ملا فیض الله عازم عتبه عالیه بودند به
 دست اینها عرض داشت ارسال حضور نموده برادر عزیز القدر میر
 مکهو صاحب دیر روز که جمعه و تاریخ دهم بود از کوره آمدند و پیش
 بهائی صاحب و قبله در تدبیر خرج و رخصت اند برای همین بطرف
 اله آباد به لشکر شاه پی رفته اند انشاء الله تعالی بعد حصول مقصود
 عن قریب تشریف می آرند.

۳۰

به عرض اقدس جناب قبه عالم و عالمان قطب ربانی قوم زمان
 پر دستگیر حضرت ایشان مدظله العالی می رساند که کمترین غلامان
 محمدتسین اوقات لیل و نهار در تصور ذات مبارک و انتظار قدوم برکات
 لزوم حاصل معذور دارد. امروز که هیزدهم و روز شنبه است نجیب
 خان کوچ کرده سرداران دیگر که منتظر بودند به اطراف خودهای روند.

اوسبحانه، ما غلامان را ہم بہ حصول مراد بخوارزد۔ درین هنگامہ لعلت ملاقات نواب صاحب زاد اللہ بولتہ کو برکاتہ عجب فوز عظیم بدست آمدہ لیکن سزور تلافی افعال قصور نہ منورہ ہر حید فقر و ابلہ سمانی نہیان شرم است۔ ملا عمر کہ از یاران مولوی عبدالرزاق صاحب است و قریب بست وقت یا غلام شستہ۔ از طریقہ اخلا بسیار دارو۔ و ملا صالح محمد نام کہ از غلام طریقہ گزشتہ و زیادہ از پنجاہ ترقی یافتہ و نسبت بہ ظاہر نمیدہ در ہموار طبیعت است و مدعی کشف ہم ہست۔ بحصول قدمیوں فائز می شونفہ۔ و دیگر غلامان کورنش می نمایند۔ و خدمت نواب صاحب و خان صاحب و میان ظفر علی صاحب و میان محمد علی صاحب و دیگر صاحبان از غلام سلاما عرض است۔

بخدمت مقدس قبلہ عالم و عالمیان جناب پیر دستگیر حضرت ایشان مدظلہ العالی میرساند کہ مکررین غلامان محمد امین بہ تصدق حضرت ایشان مع دیگر بندگان حضرت بہ ہمہ وجوہ عافیت دارو۔ بر طبق ارشاد عالی کہ زبانی برادرزادہ میان محمد الوریٰ جمعاً فرور گشتہ، بظاہر توقف عزم سعادت حضور نمودہ و بدل و جان صدقہ معمرہ منتر کہ مستعمل است و شب و روز در انظار طلوع کوکب اقبال است۔ انشاء اللہ تعالیٰ از غرہ ماہ آیندہ مشغول بہ شمارا یام و ساعات خوابد بود۔ و امیدوار است کہ یک دو روز قبل باین بشارت سرافرازی یابد۔ درین دلا الفانی خدمت میان عبدالحفیظ صاحب تشریف آوردند

غلام مجلی عرض حال خود را عنایت دانستہ تحریر نموده روانہ حضور پر نور
ساخت ظاہراً ایشان از ہفتہ وارد بودند۔ چون بجز رسیدن خانہ
صوفی صاحب زاج ایشان را کس گرفتہ و غلام را فرستادہ کردند۔
ازین سبب ہنگام معاودت ملاقات سرسری فرمودند۔ ورنہ غلام
خود آنجا حاضر می شد۔ و از لشکر نہ برادر عزیز القدر میر مکھو صاحب
مراجعت نموده اندونہ ہنوز خبرے رسیدہ۔ حال ملا مہربان
معلوم نہیست کہ عازم اجمانے (اوجھیلی) بود چون از
مدتے لیے رخصت دے اطلاع رفتہ۔ خاطر غلام متفکر است
فالب کہ در حضور عالی رسیدہ باشند۔ از اندرون ہمہ کنیزان
و از بیرون ملا عبد الجلیل و غیرہ غلامان آداب قدمبوس بجا
می آرند۔ بخدمت خان صاحب و لوآب صاحب و دیگر برادران
سلاما و اشتیا قہا میرساند۔

مکتوبات میر علی اصغر عرف میر مکھو بنام حضرت منظر

[یہ میر حسین کے اقربا میں سے تھے۔ مقامات نظری میں
ان کے بارے میں آتا ہے کہ "از اقربای میر محمد حسین خان
زندہ خلفای حضرت ایشان اند و بوجاہت ظاہر و باطن
باطن و آداب کاملہ موصوف طریقہ از آنحضرت گرفتہ کہ
کار سلوک باطن قریب بہ انتہا رسانندہ۔ امامان تقاناً
طریقہ فائز شدند از بس اظہار کہ فرمایند ہم را۔"

بالحکاس واردات عالیہ حضرت ایشان نیز وقتی فرس
 داشتند۔۔۔۔۔ ایشان جمع فیوض الہی و نظرا لوزار اگای
 بودند، اجازت ہدایت طریق باطن یافتہ، طالبان را
 تلقین ذکر و مراقبہ می نمودند در مرشد آباد ایشان را مرید
 بسیار پیدا شدہ جمعے از ارباب قلوب الفقاد
 یافت در طلب قوت حلال ہستم تجارت می نمودند
 اما شغل ظاہر ایشان را از کثیر اوقات بو طالیف
 عبادات باز نمی داشت۔۔۔۔۔ بدینے است کہ ازین
 جان رخت سوز بر بسند۔

حضرت مظہر نے میر محمد معین کے نام دو مکتوب ان کے
 والد کی قربت کے سلسلے میں اولاً سے لکھا ہے کہ مکتوب
 کلمات فیہا (اس میں یہ بھی ہے کہ میر محمد کمالات بہت
 کے مقام تک پہنچ گئے ہیں۔ اور یہ بھی ظاہر ہے کہ میر محمد
 میر حسین کے والد اور مقلدین کے ساتھ اولاً ہی میں
 مقیم تھے۔

میر محمد معین کے دو مکتوبات حضرت مظہر
 کے نام میں۔ پہلے خط میں انہوں نے میر معین کو "عالی
 صاحب و قبلہ" لکھا ہے جس سے ظاہر ہے کہ وہ میر
 معین سے عمر میں کم تھے اور رشتے کے بھائی تھے۔ اسی
 مکتوب میں کدرا خان احمدی اور غلام مسکری خان
 کے فرخ آباد میں قیام کا ذکر بھی ہے۔ یہ مکتوب غالباً
 اولاً سے لکھا گیا ہے، علی ہذا دوسرا مکتوب (یعنی
 مکتوب ہی) دوسرے مکتوب میں، جو جمادی الاخر

کی کسی تاریخ کا ہے، حضرت نظریہ کے تشریف لانے کی توقع کا
اظہار، عوسے مکتوب میں (غالباً اولیٰ سے) جنیب الدولہ
کے کوچ کر جانے اور اگلے دن حافظہ رحمت خان کے کوچ

رکنے کی اطلاع ہے۔
میر محمد حسین نے ایک مکتوب میں مر لکھو کو برادر عزیز
لکھا ہے اور مر لکھو نے ایک مکتوب میں میر عا شوری کو برادر
عزیز القدر لکھا ہے [

۴۲

جناب اشرف حضرت قبلہ دین و دنیا پیر دستگیر دوسرا
ادام اللہ للال افضالہ۔ تقدیم مراسم عبودیت و تمنا ہائے قدسیوں
مکتبین غلامان علی اعزری رساند دیروز کہ روز جمعہ و رات
شہر حال پور کیمینہ ہمراہ بدرقہ فضل الہی و توجہ آجناب محفوظ
از جان و مال و آبرو بخانہ رسید و اینجا لوید قسوم برکت لزوم
باین قصہ بعد افضالہ ایام شادی عبیہ سعد اللہ خان
متو..... دریافتہ شکر انبوی بجا آورد و الا عازم
طوف آستانہ عالی می شد۔ بھالی صاحب و قبلہ میر محمد معین
خان صاحب و قادر یاز خان صاحب و نصرت اللہ خان بیہ
ایشان و برادر عزیز القدر میر عا شوری بعد تمنا ہائے قدسیوں
آنجہ مغرب و داشتہ انداز تمنا سے دعا سے حسن فائز
و حفظ آبرو بحضور عرض خواہد رسانید۔ و ایضاً بیان محمد

احسان صاحب و غلام عسکری خان جیو و میان غلام حسین خان صاحب که از فرخ آباد بدست آمده بود در سل گشته به نظر مبارک خواهد گذشت. کلو کر که همراه غلام آمده سخت آرزو مند دولت قدیوس است. بعضی عبودیت مفتخر است، زیاده حد ادب.

۴۳

بجناب فیض مآب قبله کونین حضرت پیر و مرشد برحق ادام الله تلاله العالی علی المتعارق جمیع الموالی کترین بندگان علی اصغر بعد عرض تکفای ملازم می رساند که بامید حصول شرف ملازمت بندگان آنجناب روز را پیش می آید امروز که روز شنبه و هژدهم شهر حال است بحیب الدوله بهادر کوچیده رفت. فردا خیر کوچ ^{بفضل خود} با فطرحمت خان نیز شهرت دارد. انشاء الله تعالی البته خواهد شد. او سبحانه / شرف دولت قدیوس را نصیب سازد. و ازین که ایام ماه آخر شده. بیم آن پیداشده است که ایاماً مانع پیداشود و آنجناب موافق قرارداد عازم مراجعت شوند. لهذا بعضی می دارد که اجازت دعای عزب البحر بطور سیعی مرحمت شود که بعضی عقد با از سالها افتاده اند، و بعضی الحال پیش آمده. توضیح آن بوجوب طول عبارت دالسته نموده است.

بالفعل سدرتق کہ می رسید از شش ماه بنواست۔ و بوقع آن
 قریب پنجاه روپیہ قرض گرفتہ بود الحال فریک ماہہ ششماہی شود
 درین صورت تشویش و خوف چیز یادمان گیر کہ در ہر بیگانہ و باین
 عنوان این قسم بدنامی سبب خفت است۔ او سبحانہ بہین عنایت
 آنجناب ابرو نگہدارد و از تشویش بریاند، دہمین امر بیشتر مانع
 سعادت حضور گشتہ است۔ زیاد بجز تمنای قدمبوس چہ عرض نماید۔

مکتوب شیخ محمد مراد بنام حضرت مظہر

[مقامات نظری سے ان کا ذکر لوں آیا ہے۔ شیخ محمد مراد از
 قدمات اصحاب حضرت ایشان اند۔ طریقہ از آنحضرت گرفتہ
 تاسی و بیخ سال ہر روز یکبار در حلقہ ذکر حاضر شدہ اند و بہین
 صحبت مبارک بمقامات مہطلوہ طریقہ رسیدہ و نسبتہ بقدر حاصل
 نمودند و جناب فیض مآب خصوصیتہ ہم رسانیدہ کہ دیگرے از
 اصحاب در ان شریک نیست۔ معاملات دولت خانہ بایشان
 تعلق داشت۔ حضرت ایشان می فرمودند کہ در اصحاب ما در
 رفعت نسبت کے بایشان مساوات ندارد، کمالات کہ در
 ذات ایشان جمع است بسبب پیشہ تجارت طالبے بایشان
 رجوع ہی کند زیرا کہ شیخ را علم و عقل سلیم و کشف صریح با و جہان
 صحیح و شرف نسب و تجمل ظاہر و دولت فقر و قناعت و زکاوت است

شیخ محمد مراد مقامات نظری کی تالیف (۱۲۱۱ھ) کے وقت حیات
تھے۔

ان کے نام کلمات طیبات اور محترم عبد الرزاق ولایتی کے
مجموع ہیں حضرت مظهر کے نکتہ زیات موجود ہیں۔

۲۲

عرفی فدوی خاک پای محمد مراد بعد از اشتیاق لوازم
بجا آورده معروفی دارد۔ عنایت نامہ گرامی بمعہ خیر و عافیت ذات شریف
یک تھان سوسی و پارچہ شرف (۹) و کتاب حصن حصین بدست محمد رفیع
ارسال فرمودہ بودند خوش وقتی و فخری ہزاران ہزار حاصل گشت۔

بموجب ارشاد عالی رفوع شریف بہ شیخ رحمت اللہ بیو صاحب و تھان سوسی
اندرون محل رسانیدند، بسیار پسند آمدند، خوش وقت شدند۔ الحال
لغایت بست چہارم این ماہ مردم اندرون محل بمع توابعان

اللہ با خیر و عافیت هستند۔ چنانچہ میان پیر علی بیو صاحب بمع توابعان

محل خود با خیریت اند و شیخ رحمت اللہ با مردمان محل خود با خیریت اند

میان غلام مصطفیٰ بیو صاحب بمع توابعان خود بخیریت اند۔ چنانچہ شیخ

حبیب اللہ بیو مرزا جاکس بیطرف فرخ آباد رفتہ اند۔ میان محمد میر

بیو صاحب قدمبوسی عرض کردند۔ میر بادی بیو قدمبوسی عرض کردند۔

لالہ جعفر علی بیو صاحب بیطرف دھولانہ رفتہ اند، قدمبوسی عرض کردند

لالہ بیون علی از فرخ نگر نیامدہ اند، لالہ صاحب قدمبوسی عرض کردند۔

لالہ شادی رام قدمبوسی عرض کردند۔ چنانچہ اندرون محل ماء الجبن

شروع کردہ بودند، چیز سے حرکت نزلہ کرد، موقوف شدہ بود۔

تخیل غازی آباد ضلع میرٹھ

الحال شروع کرده است و الحال طبیعت تو بمانست. خاطر شریف صحیح و نماینده و از طرفی از مجموع صاحبان حلقه
سلام بزرگی دنیا از خدمت تو اب صاحب، فخر علی صاحب، رحم فان سلام برسد.

مکتوبات محمد خان (برادر محمد نامدار خان) بنام حضرت مظہر

۴۵ کونین، کعبه

قدوة السالکین، زبدة العارفين، قبلہ الشائین، حضرت صاحب دام اللہ و افضالہ
بعض بزرگان عالی مقام رسانند کہ ورود کرامت نمودی روانہ سعادت نشانه موجب بر فرازی کونین و بر بلندی
نشائین گشته بر افتخار با وج افلا قانر سنا از عطا لولہ اش دیده دل روشن گردید گوی پیش را بفرزادہ ہادی گزیده
بجائے آمدنی الواقعہ و ارشاد حقین بنیاد گردیدہ عن گواہ شد فاما عزیز ہای غلام در مقصدی از سعادت قدوسی
است۔ لاچارہ۔۔۔۔۔ حالا ارادہ معظم داشت از سر قدم ساخته در لالت سعادت قدوسی فادما صاحب حقین باب
..... بعض حق قبل و علا بجانب اخوان صاحب محمد نامدار خان برود از دہ سال کہ امید تو الی اللہ شود تو لہر زمان
مگر دیدہ و هنوز از شادی رسوم۔۔۔۔۔ موقوف نگذریدہ۔ اگر شادی گذار شدہ بچند روز میرسد، غلہ نیز از زمین می گردد۔
لاچار حالہ در دل عقیدت منزل قرار داده است کہ اگر خدایتے آن خدائیمان بہ لور قدوم این ضلع را مشرف
می دارد تا بعد فراغ رسوم شادی و ذکر ارادہ معظم بروز غزہ رجب المبارک است تا نیز از کار را گذار شدہ بحدول
سعادت قدوسی شرف افتخار خواهد اندوخت۔ خادم بجز ذات بابرکات دیگر ملحق و ناوائے خویش نمی پذیرد
امید و ارفضل و کرم۔۔۔۔۔ دلی فریاد غیر منبر کہ۔۔۔۔۔ ازان است خواهند داشت۔۔۔۔۔
فلاح دارین این غلام معسر بموجبات کربانہ۔۔۔۔۔ الی ظلم محدود باذ بحرمۃ الترن والصاد
بخدمت صاحب برادران خدا لگان ملاسیم و ملا قائم خان و جمیع صاحبان حلقہ و تمامی خادمان
جناب آداب بزرگی قدوسی خادمان مقصد از خدمت میر با ز خان کورنشہای رسانند۔ محمد با ششم اخوان
را کورنشہی رسانند از حلقہ الی اللہ خادم کسینہ محمد کورنشہی رسانند۔

۴۶

بعض بزرگان عالی مقام بنام جناب قدوسی جناب، حضرت صاحب بر طلقہ و افضالہ

از نزول اخبار تشریف شریف بندگان عالی مقام خادمان جناب فیض مآب در بلکہ سنبھل
چندان مبارک و فرنی رو داد کہ قلم دوزبان از تیر آن عجاہر وقام۔ خواستہ بودم کہ از مقدم نموده
حصول سعادت سرور سازد و خاک قدم پاک را کہ تو تیاے دیدہ..... چشم خود نماید فاما چون
دری روز ہا بسبب قرض امور کہ ذکر آن بموجب قیاس ناقص خود خیلے ناخاستہ می پذیرا شد۔ از انوار
صاحب محمد نادر خان و اخوان صاحب میر باز خان جو بمیان آمدہ، چنانچہ حضرت والدہ ماجدہ فدوی
نیز بہ ہمراہی صاحبی میر باز خان قصبہ سرولی را گذاشتہ، مسکن موضع ہر داکسپور
بہر عہدہ بیچ شمش کردیے از قصبہ مذکور واقع است اختیار نموده چونکہ اشیائے السب را از جائے
بجائے بردن این را ایک چیزے تقریرے می بالیست۔ از حصول سعادت دیدار فائز الانوار فدوی
دست داد۔ لاکن دل و جان در قدم خادمان جناب امیدوار است مگر سبب خادمان
را..... بدعای دلی و قوم باطنی فرا یاد دل فیض منزل کہ نمونہ لطف الہی است خواہند داشت
در دو جان بجز ذات بابرکات ہیچ ملجائے و مالوائے قریشی نمی پذیرد و شرم و اکروے دو جهان تعلق بہ
فرازش شریف..... الی فیض بخشی و فیض رسائی دائما باد۔ فدوی میر باز خان و درزا محمد علی بیگ
فدوی قائم خان و امیدوار دیدار قدم محمد خان کورنشہای رسانند۔

مکتوب غلام حسن بنام حضرت منظر

[غلام حسن، بھائی تھے محمد احسان احمدی کے، جیسا کہ
مقامات منظری میں مذکور ہے (ص ۸۴)۔ شیخ
محمد احسان احمدی کے دوسرے دو بھائیوں کے نام یہ ہیں۔
غلام عسکری خان جو نواب عماد الملک کے متوسل تھے
اور محمدی جن کا ذکر "مکاتیب میرزا منظر" مرتبہ عبدالرزاق
قریشی (ص ۸۴) میں ایک جگہ لیا گیا ہے۔ "جواب ان

بدست میان محمدی برادر غلام عسکری خان فرستادہ ام
گو یا تینوں بھائی مرزا صاحب سے تعلق خاطر رکھتے تھے
محمد احسان احمدی کے ان مکتوبات بنام حضرت مظہرؒ سے
بھی جو مجموعہ ہذا میں شامل ہیں یہی ظاہر ہے۔ ان مکتوبات
میں محمد احسان احمدی نے تینوں بھائیوں غلام عسکری
غلام حسن، اور محمدی کی طرف سے حضرت مظہرؒ کو
سلام لکھا ہے۔

غلام حسن کے حسن اخلاق اور آدمیت کی تر
خود حضرت مظہرؒ نے اپنے ایک مکتوب بنام غلام عسکری
خان (مجموعہ رتبہ محرم خلیق انجم ص ۲۱۷) میں یوں کی
ہے :

" آپ کے بھائی غلام حسن، الحمد للہ (خزینہ کافی
ثناء اللہ بانی پی) کے ساتھ جس آدمیت سے پیش
اٹے ہیں اسے تحریر کرنے کے لیے الفاظ نہیں ہیں۔
کیوں نہ ہو بزرگ زادے ہیں اور بزرگی حاصل کی ہے"

غلام حسن کا ایک مکتوب حضرت مظہرؒ کے نام، مجموعہ ہذا میں
شامل ہے جس میں مرہٹوں کے شکر کے بارے میں لکھا ہے
کہ کروٹی کی طرف جو یہاں سے بارہ منزل کی مسافت پر ہے
مرہٹے پھیل گئے ہیں [

۱۱۷

آداب کورنشائت ہزار عجز و نیاز بجا آوردہ بعرض اقدس

اعلیٰ می رسانند۔ احقر تا تحریر کہ سوم شعبان است مع وابستہ بہم
 وجوہ بعافیت است و آرزوی دریافت دولت سعادت پای لویں
 آنقدر بحال این خاک رسدولی است کہ لمحہ قرار و آرام ندارد کہ
 درین ضلع مع خیال اقامت داشتیم ، امید آن بود ہر گاہ عزائم کردم
 بحضور پرنور بسعادت قدیمی مشرف خواہم شد۔ در میولا غزہ
 شہر حال کوچ بندگان عالی بسمت لشکر مرہتہ مقرر شد۔ چنانچہ
 ہر روز غزہ داخل خیمہ شدند۔ چند مقام حوالی شہر نمودہ و کوچ بکوچ
 روانہ خواہد شد۔ مستمع گشتہ کہ مرہتہ بطرف کرولے کہ دوازده
 منزل ازین حدود مسافت دارد منتظر است و معاملات آنجا
 در پیش دارد۔ درین صورت باید دید مراجعت کے اتفاق افتد
 از بعد مسافت سخت مشوش گشتہ خداوند باز کے حصول سعادت
 قدیمی میر آید۔ و بجا می صاحب و قبلہ در شکر ہستند۔
 ازین جہتہ عرضی ننوشتہ اند۔ کورنش معروض باد و جمیع مردم خانہ
 عرض کورنش و قدیمی معروض می دارند و نور چشمی تحین و حجت اللہ
 کورنش و بندگی بعرض می رسانند۔ بجناب اندرون محل عرض کورنش
 و بخدمت میان پیر علی صاحب عرض بندگی قبول باد۔ عرض
 غلام حسن

مکتوب نعیم اللہ بنام حضرت مظهر

[نعیم اللہ نام کے دو حضرات ہیں کا ذکر حضرت مظهر]

کے مکتوبات میں ملتا ہے، ایک تو صاحب معمولات مطہریہ
مولوی نعیم اللہ بھراچی، ان کا ذکر مقامات مطہریہ میں
ہی ہے اور کلمات طہنیات کے بعض مکتوبات میں بھی۔
اسی نام کے دوسرے شخص "سید نعیم اللہ" ہیں
جن کا ذکر محرم عبدالرزاق قریشی کے مجموعے کے مکتوبات
۱۸، ۲۴، ۱۰۱ میں ہے۔ مکتوب ۱۸ میں جو مرزا صاحب
نے دہلی سے قاضی صاحب کے نام لکھا ہے، یہ ہے کہ
"سید نعیم اللہ قرآن در تراویح می خوانند و وہ
دوازده کس، ہمہ از یاران حلقہ، در جماعت حاضر
می شوند۔" مکتوب ۱۰۱ میں قاضی صاحب کو تاکید کی گئی
ہے کہ "میر سید نعیم اللہ" کا احوال دریافت کر کے انھیں
مکتوب لکھنا جو دہلی سے لکھا ہے یہ ہے کہ "افسوس و
ہزار افسوس! رقعہ از غلا و مٹی رسیدہ کہ سید نعیم اللہ
صاحب مشرف بر ملاک، توقع حیات نماندہ۔"
اس مکتوب کے بعد حضرت مطہری کے کسی اور مکتوب میں
سید نعیم اللہ کا ذکر نہیں۔ وہ انتقال کر گئے ہوں گے
مقامات مطہری میں پیمان کے بارے میں ملاحظہ ہے کہ
"در حین حیات حضرت ایشان ازین تہاں رحلت
نمودند۔" ذیل میں جن "نعیم اللہ" کا مکتوب دیا جا رہا ہے
وہ غالباً ہی سید نعیم اللہ ہیں، نہ کہ نعیم اللہ بھراچی۔ اور
چونکہ مکتوب میں نواب ارشاد خاں کو سلام بھی لکھا گیا ہے
اس لیے مکتوب نواب ارشاد خاں کی وفات سے قبل کا ہے۔

بجناب فیض مآب حضرت صاحب و قبلہ دو جهانی و کعبہ مرادات باو دانی
 مد ظلم العالی از غلام نعیم اللہ بعد از عرض نیاز معروض باد۔ پورود عنایت
 نامہ فیض شامہ کہ مشتمل بر طلب این احقر و خرید دو حقہ عطا شدہ
 متعز و مباحی گردید۔ حضرت سلامت! بتلاش تمام ہمیں دو حقہ
 ہم رسید و ازین بہتر موجود نبود۔ اگر خوش و پسند بندگان عالی
 باشد فبہا والا بدست آدم بقعیر واپس فرمایند و احقر بسبب
 رعنے مسہل کہ بموجب تجویز حکیم باہل خانہ ضرور بود۔ از سعادت
 خدمت خدمت معتمد ماندہ بروز چہار شنبہ انشاء اللہ تعالیٰ مشرف از روز
 خدمت فیض موہبت کہ آرزوی قدمبوس بدرجہ کمال است خواہد شد۔
 زیادہ حراب۔

خدمت شریف تو اب ارشاد خان صاحب و ارشد خان صاحب سلام
 قبول باد و بجمع عتبہ بوسان آنکہ محفل فیض منزل سلام نیاز قبول باد۔
 از حضرت محمد مرصاحب و مولوی صالح خان مع اولاد خود قدمبوسی می رسانند
 و از محمد عوض و غلام رسول و غلام حسین و محمد منیر و حفیظ الدین و نجابت
 علی و محمد معتم و منور علی و میان شجاعت علی و میان عنایت غوث و میان
 پیاول تہیاتا قدمبوس مطالبہ شریف باد۔ و بی بی رحی (؟) مع صبیبہ
 بتدگی می رسانند۔ از اہل خانہ غلام بتدگی معروض باد۔

مکتوبات شاہ علی بنام حضرت منظرؒ

[یہ حضرت منظرؒ کی اہلیہ کے عزیزوں میں تھے اور وہ انہیں بہت عزیز رکھتی تھیں۔ حضرت منظرؒ نے اپنے مکتوبات میں ان کا نام کہیں پیر علی، کہیں شاہ علی اور کہیں کہیں مرزا شاہ علی لکھا ہے "مکتوبات میرزا منظرؒ" میں حضرت منظرؒ کا ایک مکتوب (مکتوب ۱۱۱) شاہ علی کے نام ہے جو یوں شروع ہوتا ہے "حامداً ومصلياً از فقیر جان جانان، بر فور دارین مرزا شاہ علی عافاه الرحمن در یابند کہ فقر قادریم جمادی الثانی در پانی بیت بعافیت است و خط شمار سید و مطالب معلوم گردید۔ بدانند کہ فقیر را با شما شفقتی کہ بود تغیر نیافتم۔" اسی مجموعے کے مکتوب ۱۱۱ میں ہے کہ "در مقدمہ اصلاح فیما بین مردم محل و میان پیر علی تحریر نمودن بے فائدہ است کہ اینها ہر دو مغلوب طبیعت و مزاج خودند۔ حرف کے درینہا تا اثر ندارد۔" مکتوب ۱۱۱ میں ہے کہ "امروز پیر علی از بد سلوکیہاے ما در خود ترک معاملات کردہ جدا شد، قلیلے برائے مصارف او بر ذمہ فقیر افتاد۔" مکتوب ۱۱۱ کے میں ہے کہ "و تحریر کہ پیر علی کردہ، یعنی نکاح دوم، شنیدہ باشند۔ چلویم چہ قدر ذلت و اذیت عاید شدہ۔" ایک اور مکتوب میں شاہ علی کی طرف سے یوں بے اطمینانی

ظاہر کی ہے۔ " از خط بر خود دار مولی احمد اللہ معلوم شدہ
 بود کہ پیر علی در اصلاح می کوشد۔ بر حرکات او اعتماد نسبت
 خدا از دور دارد۔ آنچه در دل بود شمالاً آگاہ کردم۔
 شما ہم فرمید کہ معقول است یا نہ " (مکتوب ۵۱)۔

کلمات طبیبات کے بعض مکتوبات سے بھی شاہ علی اور
 حضرت منظر کے تعلقات پر روشنی پڑتی ہے نیز ایک مکتوب
 حضرت منظر کا شاہ علی کے نام بھی ہے۔ مکتوب ۵۱ میں
 شاہ علی کی گوریلو پریشانی کا ذکر ہے کہ دو بیویوں اور تین
 بچوں کے باوجود گھر میں ایک بھی نوکر نہیں۔ مکتوب ۵۵
 میں قاضی صاحب کو لکھا ہے کہ پیر علی کی قسمت میں دنیا نہیں
 ہے حالانکہ لاگو ہاتھ پر مارا ہے۔ مکتوب ۵۸ میں قاضی
 صاحب کو لکھا ہے کہ پیر علی کے مشورے سے جو مناسب ہو کرنا
 کیونکہ وہ ان کا (اہلیہ حضرت منظر کا) ایک حصہ ہونے کے باوجود
 فقیر کا طرف دار ہے اور ان کا مزاج داں بھی ہے۔ اسی مکتوب
 میں یہ بھی ہے کہ پیر علی شور سودا سے موروٹی رکھتا ہے اس کا
 خیالی رکھنا ضروری ہے۔۔۔ دعا کرو ان سوا ایوں کا مزاج
 ہو ٹیک ہو جائے (دیکھئے) مرزا مظہر جانان کے خطوط " مرتبہ خلیفہ الحج

ص ۱۳، ۱۹۸، ۲۰۲)

۵۱، ۵۰، ۲۹

ذیل شاہ علی کے تین مکتوبات نام حضرت منظر
 درج کیے جا رہے ہیں۔ ان میں آخری دو (۵۱، ۵۰) میں
 شاہ علی کے نام کی صراحت موجود ہے۔ پہلے مکتوب (۵۱)
 میں مکتوب نگار نے اپنے نام کی صراحت نہیں کی ہے بلکہ قیاساً
 یہ بھی شاہ علی ہی کا معلوم ہوتا ہے۔

بجز عرض حضرت صاحب و قبلہ مدظلہ سر نیاز بعثتہ ارادت پناہ
 یحیدہ عقیدت ذات رسوخیت بجا آورده ملتئم می سازد
 کہ بفضل الہی و بین توجہات عالی احوال این حوالی مقرون شکرانہ
 متعالی است و اذکار تمنای آرزوی پالوس مع استدعای صحت مزاج و با
 ورد اوقات دارد و داستان بی پایان آرزو مندی را مختصر ساخته
 نموک ملک عرض بدعا می آرد کہ سابق عرایض مندرجہ کوائف مصحوب پیو
 چو بیدار رسول داشته بنظر اقدس گذارشته باشد و مزاج مبارکہ اندر
 بخوبی اصلاح یافته و تداوی علاج موقوف شدہ و بعض عرایض مثل
 غلام مرتضی خان و غره از لغافہ سانی فرو مانده بودند الحال موقوف
 ارسال داشته۔ دیگر ہمہ وجوہ خیریت است، خاطر عا طریح باد۔
 و بموجب ارقام عالی انشاء اللہ تعالی امید قویست کہ نسبت پانچ
 این ماہ یا غره ماہ آئینہ کہ رجب است کسر تفریحیت سرورازی
 فرماے میخوران این مکان خواهد شد۔

۵۰

حضرت قبلہ و کعبہ پیر و مرشد جهان مدظلہ العالی از غلام خانہ پرورد
 شاہ علی بعد عرض ادائے نیاز و بندگی و عبودیت معروض می دارد۔
 بفضل الہی و توجہات حضرت قبلہ پشت پناہی جناب حضرت والدہ محترمہ
 مدظلہا مجوز طلب مردم خانہ غلام شدہ اند۔ چنانچہ امروز زبورے

عنایت فرموده اند و غلام را رخصت ساخته اند که زودتر همین
زور در محل آرد بنا بر عرض معروض داشته هر چه ارشاد شود بعمل
آرد - زیادہ حرادب -

۵۱

بعرض عالی متعالی مدظلہ العالی - غلام فقیر شاہ علی بعد
ادای تسلیمات و کورنشات می رساند کہ ہمہ وجہ تحصیل عاقبت
این جای است و ہمارہ مستدعی حالات آنجا را خواہان و بدل نیاز
می خواہد بہتوارش پرکشش حال غلام متضمن خط اندرون برقم دعا مغفرت
گشت او سبحانہ تعالیٰ آن ذات پرستندہ حالات ما را بر مفارق
مایان سلامت با کرامت دارد و از دولت پادشہ عالی ممتازی نموده
باشد - و فرمایش را معروض ساختن در بندگی خیلے بی ادبی است
لیکن بطریق انظار ضرورت بندگان را گذارش ضروریست چنانچہ سابق
در مقدمہ کہیں با معروض داشته بنظر گذشتہ باشد - انرا امید
دارد کہ ہمراہ رکاب خواہند آورد لیکن سواء آن موازی دوا آثار ہرہ
قسم اول خالصاً جهت غلام بی مشارکت غیر از دوکان سنبل تیار
فرمودہ نیز ہمراہ آرد عین غلام پروریست - و مکرراً این معروض داشته
اغلب است کہ پس و پیش بلاخطہ اقدس آمدہ باشد - زیادہ حرادب -

مکتوب اہلیہ حضرت مظلوم بنام حضرت مظلوم

۵۲

بجز عرض بندگان عالی متعالی - مردم اندرون محل
بعد ادا سے بندگی و نیاز می رساند بفضل الہی و توجہ عالی حصول
خیریت اینجالیست و پیوستہ سلامتی و صحت ذات فالقن البرکات
مستدعی می باشد نوازشما نامحبات سے کثرت سرافرازی یافته -
چون بنوید قدوم قدس لزوم قطع مراسلات و ہنگام حضرت ملازمت
سعادت آیات مقصود است و بجز از عرض بندگی گذارتنے ندارد -
بنا بر لفظ بندگی و عالی خدمت متضمن عرفیہ شیخ صاحب التماس می سازد
و بران قرار اکتفا می نماید و از عنایاتیکہ این مرتبہ در حق خود از
جناب عالی نوازتن می یابد سعادت شکر توجہات بجای می آرد - باقی
بہمہ وجوہ بخیریت است و استعمال ماء الجبن تا امروز کہ ہر قدم این
ماہ باشد جاری است ، و اثناء آن سہ مسہل لعل آمده بنا بر
عرض مروض داشته - زیادہ حداد -

مکتوبات محمد حسن خان حائزادہ بنام حضرت مظلوم

[محمد حسن خان حائزادہ کے دو مکتوبات حضرت مظلوم]

کے نام ہیں جن میں مکتوب نگار خود کو محمد حسن خان زاد
 لکھا ہے مگر وہ محمد حسن خان زاد ہوں گا کیونکہ حضرت
 مظہر نے اپنے ایک مکتوب میں اکتین خان زاد ہی
 لکھا ہے۔

محمد حسن خان زادہ کے پہلے مکتوب (مکتوب ۵۳
 مجموعہ ہذا) میں قاضی ثناء اللہ پانی پتی کے متعلق حضرت
 مظہر کو جو لکھا گیا ہے وہ خود حضرت کے ایک سفارشی
 مکتوب بنام محمد حسن خان خان زادہ کے جواب میں ہے۔ اور اس
 سفارشی مکتوب کے بارے میں خود حضرت مظہر نے قاضی
 ثناء اللہ پانی پتی کو اطلاع دی ہے: "فیقر موافق نوشتہ استما
 کہ سابق رسیدہ بود بہ محمد حسن خان خان زادہ کہ از یاران حلقہ
 و مرد طالب علم و صالح است نوشتہ بودم کہ اگر از مردم
 پانی پت کے در لشکر نواب نجیب الدولہ اظہار شکایت
 بنویسوی صاحب نمایند، پاید کہ اورا دخل ندہند و حرف او
 نشوند و ازین معنی نواب رانیز آگاہ سازند۔"
 اب وہ جواب دیکھئے جو محمد حسن خان خان زادہ
 نے (مکتوب ۵۳ مجموعہ ہذا) لکھا ہے، وہ لکھتے ہیں:
 "چوں در مقدمہ قاضی ~~مکتوب~~ ثناء اللہ ارشاد فرماتے
 اندکیاں ہنوز حاسدان رخصت نیافتمہ اند۔ اس مکتوب
 کا زمانہ تحریر غالباً ۱۷۸۷ء ہے کیونکہ اس قضیے
 کا ذکر قاضی صاحب کے ایک مکتوب میں بھی ہے جس سے
 زمانہ تحریر ۱۷۸۷ء ظاہر ہوتا ہے۔
 "معاذ اللہ میرزا مظہر" مرتبہ عبدالرزاق قریشی میں

بھی حضرت منظرؒ کا ایک مکتوب محمد حسن خان جیو کے نام ہے اور اس میں قاضی صاحب کی سفارش کی گئی ہے بلکہ جو مکتوب ذیل میں دیا جا رہا ہے وہ حضرت منظرؒ کے اسی مکتوب (مکتوب علیہ ص ۱۱۱ صفحہ ۲۱۱ مکاتیب میرزا منظرؒ) کے جواب میں ہوگا۔ حضرت منظرؒ لکھتے ہیں "باعث تحریر اکتبت کہ مولوی ثناء اللہ صاحب اگر در شکر نواب بیامیند در ہر کاری کہ فرمایند امتثال امر ایشان را سعادت دانستہ سعی واجب دانند کہ آنچه ایشان خواہند گفت حق خواهد بود بے شبہ، اگرچہ بظاہر مخالف رای دیگران باشند" نیز اسی مجموعہ مکتوبات میں حضرت منظرؒ کا ایک مکتوب (ص ۱۲۵، ص ۲۰۹) "مولوی نعمت صاحب و خان برخوردار محمد حسن خان جیو کے نام ہے۔ اور اس میں حضرت منظرؒ نے اپنے ایک اخلاص مند جو دھری ایزد بخش جو دھری پالی پٹ کی سفارش کی ہے"

محبت خاص خاندان نبوی علیہ السلام، ربی اقطاب مرادات الوری حضرت دستگیر جیوانا را اللہ برہانہ، علم الہدیٰ مالک از مہ اسلکاء کشف الدجی امیدگاہ بیکسان ہموارہ سایہ لطف و مرحمت بر سر مریدان تابان باشد۔ ازینصوب تراب الاقدام آنجناب عالی مکان مقصرا لخدمت محمد حسن خانہ زاد بعد از تحفہ کجیا

و آداب مستمندانہ کہ شیوہ فرویان است چون درین ولا در سعید
 زمانہ خط شریف ورود یافتہ الحمد للہ والمنة للہ از باعث فوازش نامہ
 مشک جنت النعیم یافتہ و نافرہ مختمہ یافتہ چنانچہ گفتہ اند
 نیچے کہ دیار شاہ آید مسیحا بر سر بیمار آید
 چون در مقدمہ قافیہ ثناء اللہ ارشاد گفتہ اند بآن ہنوز حاسدان رخنہ
 نیافتہ اند۔ امید کہ از توجہ آن عالی شان جاہ و جلال رخنہ درہ....
 نخواہد یافت فی الحال سہ نفر از پانی پت آمدہ اند۔ چیزے از دہن صادر
 شدہ است۔ و این فقیر مولوی صدر صدور فتح خان راہم آگاہانیدہ
 ہے است کہ ایشانرا امداد سازند۔ انشاء اللہ تعالیٰ رخنہ نخواہد
 یافت۔ خاطر شریف جمع دارند۔ زیادہ سلام۔
 از فتح خان میان صاحب جیو بندگی رسد۔
 بخدمت اخوندزادہ محمد نسیم و اخون امان اللہ جیو سلام
 بصد شوق برسد۔ از حاجی احمد نیز بندگی برسد۔

۵۴

ہو الغنی
 ہادی رہنما کشف الدجی عصیان کہ رنگ بر آئینہ دل بیشتر
 نشیند

ہر گنہ رنگ است بر آئینہ دل (۱)
 دل شود زین نگاہا خوار و خجل
 چون صیقل مرئی بر دل بہند آب از در یتیم بیشتر گردد۔ از جانب
 تراب الاقدام مقصر الخدمت محمد حسن خانہ زاد بعد از تحفہ....
 و کور نشات.... کہ شیوہ فرویانست مشہود رای مہرا بجلای

شہ کذا فی الاصل۔ قافیہ کی رعایت سے "شاہ کی جگہ یار ہوگا۔"

اس درخواست پر کہ اگر یہ کسی از سرداران لشکر یا از
رفقای افضل الدولہ رقعہ سفارش غلام نوشتن منا
باشد مرحمت گردد (مکتوب نمبر ۱۴ مجموعہ ہذا) جواباً قاضی صاحب
کو اپنے ایک مکتوب (مکتوب نمبر ۱۵ مجموعہ مرتبہ عبدالرزاق
قریشی) میں انہی دو حضرات، محمد حسن خان فائزادہ
اور رحیم خان فائزادہ کو سفارشی خطوط لکھنے کی
اطلاع دی ہے۔ محمد حسن خان کے دو مکتوبات اسی
مجموعے میں شامل ہیں اور بیشتر اچکے ہیں۔ ان کا اسلوب
اس مکتوب سے جدا ہے جو ذیل میں درج کیا جا رہا ہے۔
اس لیے قیاساً یہ رحیم خان فائزادہ ہی کا مکتوب ہے
قاضی ثناء اللہ مانی پٹی کے مکتوب نمبر ۱۴ (مجموعہ ہذا)
میں حضرت مظہرؒ کو یہ اطلاع دی گئی ہے کہ "نوازش
نامہ عالی بدست بیان محمود مع شفقہ خاص بنام
رحیم خان فائزادہ شرف فرمود"۔ وہ یہی رحیم خان
ہوں گے اور مکتوب ذیل انہوں نے حضرت مظہرؒ کے
اسی مذکورہ بالا شفقہ خاص کے جواب میں ارسال کیا
ہوگا۔ حضرت مظہرؒ ثناء اللہ کو اس سے سناء اللہ
لکھا کرتے تھے۔ مکتوب ذیل میں بھی حضرت مظہرؒ کی
تقلید میں "سناء اللہ" ہی لکھا گیا ہے [

۵۵

صاحب وقبہ خداوند خدا بیگان دام طلبہ بعد عرض نیاز کہ

شیوہ کترین عبودیت کی شان است، مروض رائے خورشید
 ضیائے می دارند کہ احوال بندہ تا زمان تحریر لفظہ نیاز کہ لبت و ششم
 شہر شعبان المعظم است بتوجہ و تفضل آنجناب فیین ماب مستلزم
 ہزاران شکر است و ہموارہ خاطر عقیدت کی شان منتظر ورود مقادیر
 مسرت آیات می باشد رجا کہ ہمیشہ حصول سعادت استان بوسی
 بار سال عنایت نامہ جات مفتخر فرمودہ باشند و یقین کہ بدعای فراز
 گوشہ خاطر فراموش فرمایند کہ بتصدق دم عیسوی آنجناب ایقاع
 حیات خود میدانم۔

بابت مقدمہ مولوی سنا اللہ صاحب کہ ارشاد شدہ بود
 بالفعل رایات عالیات جناب نواب صاحب و قبلہ رونق افزای
 صحت رو شک است۔ اگر اچھا نا بہ آن طرف متوجہ شوند، ہرگز نہ
 مرضی مولوی صاحب باشد۔ انشاء اللہ تعالیٰ در سر انجام کار ایشان
 بدل و جان خواہد کوشید۔ در باب رفاقت عزیز یکہ در برگہ پالی پت
 استقامت دارد لہ ارشاد شدہ بود یک بار ایشان پیش این
 حقیر تشریف آورده بودند۔ می خواستم کہ پروانہ نواب صاحب بنام
 ہماگرسر (کذا) عامل برگہ منزلور مشتمل بر مسترد گنا نیدن حصول
 ایشان از زمینداران نوشتہ می دہا بینم۔ مرتبہ دیگر برگہ پیش حقیر
 تشریف نیاوردند و از یوسف خان بعد عرض بندگی مروض آنکہ این
 حقیر شروع تلاوت قرآن مجید نمودہ رجا کہ دعای بدستخط خاص
 نوشتہ عنایت فرمایند کہ بہ برکت آن حفظ و ہم زیادہ شود۔

الح "عزیزے کہ در پالی پت استقامت دارد" سے مراد نعمت خان ہیں
 جیسا کہ خود حضرت مظهرؒ کے مکتوب ۱۶ (مجموعہ مرتبہ عبدالرزاق قریشی)
 بنام قاضی ثناء اللہ پالی پتی اور مکتوب قاضی صاحب بنام حضرت مظهرؒ
 (مجموعہ ہذا) سے ظاہر ہوتا ہے۔

مکتوبات عبدالعزیز خان بنام حضرت منظرؒ

[ان کے دو مکتوبات (بنام حضرت منظرؒ) اس مجموعے میں شامل ہیں، ایک مکتوب میں اپنے توفیق میں دعائے خیر کی درخواست کی گئی ہے، دوسرے مکتوب میں حضرت منظرؒ سے رخصت ہو کر ہفت شعبان کو لواب صاحب کے لشکر میں پہنچنے اور ملاقات کرنے کی اطلاع دی گئی ہے۔

یہ عبدالعزیز خان غالباً وہی ہیں جن کو حضرت منظرؒ نے اپنے ایک مکتوب (بنام قاضی ثناء اللہ پانی پتی) میں عزیز خان روہیلہ کے نام سے یاد کیا ہے۔ حضرت منظرؒ لکھتے ہیں: "امروز میان محمد احسان صاحب کہ بیمار از مقام کورٹ بونڈی آمدہ بودند، بنا چاری برائے تدبیر معاش بادوکس از یاران طریقہ حافظ محبوب علی و عزیز خان روہیلہ روانہ لشکر ملا رحم داد شدہ اند" (مکاتیب مرزا منظرؒ مرتبہ عبدالرزاق قریشی ص ۹۹) [

۵۶

خداوند خدایگان فیاض زمان مرزا صاحب جان جانان حیو

مدظلہ

ازینصوب نیازمند عبدالعزیز خان بعد از سلام بندگی معروضی
رای فیض پیرائے میگرداند احوال اینجائے بفضل الہی مستوجب شکر

و صحت و تندرستی ذات والا صفات شب و روز خوابان و جویان -
 سابق ازین بزرگی در خط ملائ عمر معروف داشته بود واضح رائے
 مہرا بجلائے گردیدہ باشد لہذا معروف ہی دارد کہ این نیاز مند قدم
 والا گرفته است - توقع از ذات شریف این است شب و روز
 نظر غور و پرداخت داشته دعاء خیر در حق نیاز مندی فرمودہ باشند
 کہ از تفضلات عالی چیزے مشکل صورت نہ بندد و جمعیت نیاز مند
 گردد تا خدمت آن خداوند کہ در دل دارد نماید و بفضل عالی کامیاب
 گردد - زیادہ -

۵۷

خداوند خدا یگانہ فیض بخش فیض رسان مرزا صاحب سلامت
 ازین صوبہ نیاز مند عبدالعزیز خان بعد از سلام بزرگی واضح رائے
 شریف ہی گرداند الحمد للہ والمہتہ کہ احوال این باب بفضل قادر
 ذوالجلال مستوجب شکر و صحت و تندرستی والا صفات از درگاہ
 قادر برحق شب و روز مطلوب - از خدمت فیض ہو بہت رخصت
 شدہ بخیریت تمام در شکر ظفر اثر بتاریخ ہفتم شعبان بروز پنج شنبہ
 رسیدہ شرف ملازمت نواب صاحب حاصل کردہ چنانچہ نواب
 صاحب بسیار مہربانی فرمودند بنا ا اطلاع بقلم آمد -
 و حالاً این نیاز مند امن دولت گرفتہ توقع از ذات شریف
 آنست کہ نیاز مند را از مریدان خود دانستہ شب و روز در دعا خیر
 و ترقیات در حال بندہ از درگاہ قادر بے چونی خواستہ باشد کہ
 بمطابق آن مقصود نیاز مند حاصل شود و یقین کہ با شرف ملازمت از

عمایت نامہ جات یاد و شاد می کردہ یا مستند کہ تسلی از بردل تواند
شد۔ زیادہ۔

مکتوب محمد کلیم بنام حضرت منظر

[حضرت منظرؒ کے خلفاء میں محمد کلیم بنگالی کا ذکر آتا ہے۔ صاحب معیولات منظریہ نے ان کا یہی نام لکھا ہے اور ان کے نام حضرت منظرؒ کے اس مکتوب سے اقتباس بھی نقل کیا ہے جو کلمات طیبات میں مکتوب پنجاب و سوم کے عنوان سے درج ہے۔ مگر مقامات منظری میں ان کا نام مولوی کلیم اللہ بنگالی درج ہے اور ان کے بارے میں یہ ہے کہ "از خلفای جلیل القدر حضرت ایشان اندر طریقہ از خدمت مبارک گرفتہ سالما فیوض باطنی حاصل نمودند و بہ کلمات رسیده و اجازت یافته بوطن خود رفتند۔" مقامات منظری میں ان کے حالات میں قاضی مرشد آباد کی ضیافت میں شرکت کا ذکر بھی ہے جس سے ان کے قیام مرشد آباد کا پتا چلتا ہے۔ کلمات طیبات میں حضرت منظرؒ کا جو مکتوب ان کے نام ہے (مکتوب ۵۳) اس میں حضرت میر مسلمان کے سفر حج کی اطلاع کے ساتھ یہ ہے کہ اگر وہ اس علاقے (بنگال) سے گزریں تو ملاقات کریں اور نواب قاسم علی خاں کو بھی یہ خط پڑھا دیں جس سے ظاہر ہے کہ محمد کلیم نواب قاسم

علی خان سے بلا واسطہ رسم ملاقات رکھتے ہوں گے۔ محترم
 خلیق انجم بھی محمد کلیم اور کلیم اللہ ایک ہی شخصیت کے
 دو نام خیال کر کے مکتوب کے عنوان میں محمد کلیم اور حاشیے
 میں مقامات کے حوالے سے کلیم اللہ لکھا ہے۔ اور یہی
 درست ہے۔ حضرت منظرؒ کے مکتوبات کا دوسرا مجموعہ
 "کتابت میرزا منظر" ہے جسے محترم عبدالرزاق قریشی
 نے مرتب کیا ہے اور اس میں بھی کئی مکتوبات میں مولوی
 محمد کلیم کا ذکر ہے ایک مکتوب میں صرف مولوی کلیم صاحب
 اور ایک اور میں مولوی کلیم اللہ ہی ہے۔ یہ سب مکتوبات
 اس وقت کے لکھے ہوئے ہیں جب کہ حضرت منظرؒ
 دہلی سے باہر تھے حضرت نے دہلی کے دوسرے یاران
 کے ساتھ مولوی محمد کلیم کو بھی یاد کیا ہے۔ یعنی یہ
 مکتوبات اس وقت کے ہیں جب مولوی محمد کلیم دہلی
 میں حضرت منظرؒ سے اکتساب فیض کے لیے مقیم تھے،
 جبکہ کلمات طیبات میں حضرت منظر کا وہ مکتوب جو
 میرسلمان کے سفر حج کے سلسلے میں مولوی محمد کلیم کو
 لکھا گیا ہے اس وقت کا ہے جب کہ مولوی محمد کلیم آغاز
 ارشاد کے بعد دہلی سے اپنے وطن واپس جا چکے تھے۔
 ذیل میں محمد کلیم کا جو مکتوب درج کیا جا رہا ہے اس
 میں میرسین کے حوالے سے ایک بات کہی گئی ہے یعنی یہ مکتوب ان کی وفات
 سے قبل کا ہے اور محترم عبدالرزاق قریشی کے محکمے میں حضرت منظرؒ
 کے مکتوب ۸۸ (جو ملا رحیم داد کے جاکوں سے شکست کھانے کے ذریعے
 بنا پر ۲۷ ذی قعدہ ۱۱۸۹ھ کا ہوگا) میں میرسین کا ذکر یوں آیا ہے

” و سائحه میر محمد حسین خان صاحب مرحوم مجموع شد
 باشد که پیش ازین نوشته ام۔“

۵۸

قبله دو جهان، کعبه جان و ایمان خدایگان مد ظلمک علینا الرحمن
 از کترین محمد کلیم بعد قدمبوس لانهایته عرض آنکه احوال احقر
 موجب شکر است خیریت بندگان جناب مطلوب دارد عنایت نامه که اصد
 یافته بود زبانی اطلاع یافته مفتخر گردید و با حقر نرسید این احقر
 اراده مصمم دارد۔ انشاء الله بقدمبوس مشرف گردد۔ و زبانی ان
 میر حسین صاحب و قبله اصعارفت که این ضلع بقدم بندگان رشک جناب
 خواهد گردید۔ توقع قوی است که در اینجا اگر ممکن شود بسعادت قدم
 برسد۔ ظل فیض رسانی ممدود باد برب العباد۔ زیاده چه عرض
 دارد بخدمت اعزه همراه رکاب، سلام نیاز برسد۔

مکتوبات فتح خان بنام حضرت مظهر

۵۹

خداوند خدایگان فیاض زمان پرورشده صاحب مرزا جان جانان
 بیومد ظله ازین صوب فدوی فتح خان بعد از ادای آداب تسلیات
 که شیوه فدویان است معروض می دارد، الحمد لله والمنة که احوال ما بخیر
 است و صحت تندرستی ذات والاصفات شب و روز قرین حال۔ از خدمت

فیض موہبت رخصت شدہ بحیریت درلشکر سیدہ و توقع از ذات عالی
 آنست کہ شب و روز از دعا، فریادی فرمودہ باشند کہ بمطابق آن
 کامیاب گردد و ہموارہ از عنایت نامہ عالی سرفرازی فرمودہ باشند
 کہ باعث پرورش است زیادہ چه عرض نماید۔ مجمع صاحبان و برادران
 سلام دعا برسید۔

مگر آنکہ شاہنشاہ درانی در دو آبہ قیام ورزیدہ و معاملات
 مکانات ہی شود۔ همان وقت باین سمت تشریف می آرند۔

۶۰

بخش، بیاض

خداوند خدایگان فیض / زمان پرورد مرشد مرزا جان جانان
 جیو مدظلہ از بیضوب کترین عقیدت گزینی فتح خان بعد از آداب
 تسبیحات کہ شیوہ عقیدت متذکران است معروض رب فیض بیک
 می گرداند۔ الحمد للہ کہ احوال ما بخیر است و صحت و تندرستی ذات
 قاضی البرکات از درگاہ مجیب الدعوات شب و روز مطلوب
 درین ولا قاضی ثنا والہ جیو از پالی نیت درلشکر آمدہ چنانچہ این
 ندوی ہر روزہ با ایشان ملاقات ہی نماید۔ بنا بر اطلاع معروض
 داشتہ شد و خبر شاہ از زبانی ملاں عمر و لعل خان واضح رای عالی
 خواہد شد۔

خدمت جمیع برادران و یاران خورد و کلان سلام دعا برسید۔

۱۸۵۱ م میں خلیفہ ہوئے تھے، ایک مکتوب میں ملائم
 کا ذکر کیا ہے کہ وہ مولوی عبدالرزاق صاحب کے مرید ہیں اور ان پر بھی میں نے ترجمہ
 دی ہے۔ اور شاہ سے مراد شاہ درانی ہے۔

خداوند خدا یگانہ فیض بخش فیض برسان پیر و مرشد جو مدظلہ
 از ینصوب کترین عقیدت گزین فتح خان ادا اب تسلیما ت کہ شیوہ
 عقیدت ندان است معروض رات فیض پراسے میگردد اند الحمد للہ کہ احوال
 بخیریت است و صحت و سلامتی ذات و الاصفات از درگاہ قادر برحق
 شب و روز مطلوب - از جناب فیض مآب رخصت شدہ بخیریت تام در
 لشکر رسیدہ و خط کہ بہ قاضی پانی پت مرحمت شدہ بود این عقیدت
 گزین بان سمت زرفتنہ و از راہ باز چون در لشکر رسیدہ می خواست کہ
 ازین جا رفتہ خط برساند لیکن بہ سبب آنچورد ارادہ ان طرف بعل
 نیامدہ و بطرف بریلی روانہ شدم - ازین سبب خط ان خداوند لغت
 را بدست آدم دیگر پیش قاضی فرستادہ ام خواہد رسانید -

و بہ ملا حسن خان کہ عنایت نامہ بود بمشارالہ رسانیدہ
 و مردمان قصبہ پانی پت کہ از قاضی آنجا نارضا ہستند پیش نواب
 صاحب تبر رسیدہ و بعد کسی نیامدہ - و ملا حسن خان گفتہ است
 کہ مادرمینجا در لشکر حاضر ہستم کہ ہر گاہ کہ از قصبہ مذکور نالشی
 پیش نواب صاحب می آید ہر قدر مقدور ماست در سعی قصور خویش
 کرد خاطر شریف جمع دارند و توقع کہ ہر گاہ نماز اداء فرمایند در حق
 غلام نظر لوجہ بدارند و ہموارہ تا شرف ملازمت از عنایت نامہ ہر فراز
 می کردہ باشند - زبندہ حدادب - بخدمت جمیع یاران حاضر الوقت
 از ~~بندہ~~ از فتح خان سلام دعا برسد - بخدمت ملا محمد نسیم سلام
 نیاز رساند -

کہ محمد حسن خان خانزادہ - ان کے مکاتبات پیش ترا چکے ہیں - حضرت و ظہر
 نے فتح خان کو بھی قاضی ثناء اللہ بانی پتی کے تعالیٰ میں سفارش کے لیے کہا ہے
 اور ممکن ہے کہ یہ فتح خان خالصا مان ہوں جو روہیلہ سرداروں میں سے ہے۔

مکتوب والدہ عبدالرحیم بنام حضرت منظرؒ

[ملا عبدالرحیم کا ذکر مجبوراً ہذا کے مکتوب کے ۳۸ سے آتا ہے۔ یہ مکتوب میر حسین نے حضرت منظرؒ کے نام لکھا، وہ لکھتے ہیں: "و جید بیان کہ یکے ملا عبدالرحیم نام یک قوم در آئولہ یافتہ... بر کیف یہ معین کرنا مشکل ہے کہ شاہ جیو" اور عبدالرحیم جن کا ذکر مکتوب میں ہے کون تھے]

۶۲

ہو المعزز

بجناب کرامت مآب قبلہ حاجات صوری و معنوی مدظلہ العالی۔
بر ذات عالی صفات مہربن و ہویا است کہ این ضعیفہ نہایت بیخ
چار کس اطفال دارد و شاہ جیو کہ شیوہ عزالت اختیار کرده اند اگر (چہ)
زاق مطلق حق است لیکن اسباب ظاہر دنیا شرط است۔ خالق جل ثنا
ذات حضرت را برائے ما مردم دستگیر کونین خلق فرمودہ اند لاچار
مخف شدہ، متصدع اوقات شریف است کہ دستگیری بظاہر اینقدر
باید فرمود تا بہ اطفال نان و پستی لہ بہم رسد۔ یا شاہ جیو را تلقین
باید فرمود کہ درین امر لابدی و ناگزیر حرکت نمایند۔ زیادہ بندگی و
حد ادب۔ ع رضی

والدہ عبدالرحیم

لہ پستی پشتو کا لفظ ہے، معنی پتلی دال۔

مکتوب حمزہ خان بنام حضرت مظهرؒ

۶۳
 مرشد کامل باری اگاہ دل، کعبہ دین و دنیا سلامت
 از بندہ غلامان فدوی حمزہ خان بعد از سلام بندگی و غلای
 بجا آورده بغیر مرعی عالی می گردد که بخاری این حدود بعد شکر است تمام
 وصحت و تندرستی آن ذات شریف دم بدم نیکو مطلوب - تا نیا آنکه عطوفت
 عظامی در باب طلب اسپ که صادر شده بود شرف ورود یافت - بن
 صاحب من بموجب ارشاد اسپ مذکور مصحوب میرا سمعیل و ساری
 بخدمت مرسل داشته یقین که خدمت خواهد رسید سابق زبانی یعنی
 معلوم شده که آنصاحب داعیه فروختن اسپ می دارند - درین باعث
 فدوی در دل فہم که بجائے دیگر رفتن اسپ خوب نیست ، اگر خواه خواه
 آنصاحب (را) ارادہ فروختن است اگر نزدیکاً خواهد ماند از ہم
 بہتر اگر مرضی آنصاحب داشتن اسپ نزد خود شد ، این از
 ہمہ خوب شد کہ درین کار بماند و بندہ بہر عنوان وابستہ آنجناب است
 زیادہ عرض بندگی -

مکر آنکہ بخدمت میر صاحب جیو و میر الو العوالی جیو از طرف
 حاجی میر محمد خان و سید بان (کنڈا) و علی خان و حمزہ خان محمد افضل
 خان ، محمد یار خان ، عزیز اللہ خان و رحم خان و لال محمد و روس دودہ (کنڈا)
 سلام بندگی قبول فرمایند -

مکتوب غلام نبی بنام حضرت مظہرؒ

[مکاتیب مرزا مظہرؒ مرتبہ عبدالرزاق قریشی کے کئی مکتوبات میں حضرت مظہرؒ نے غلام نبی کا ذکر کیا ہے جن سے معلوم ہوتا ہے کہ یہ بیانیہ بیت کے رہنے والے اور حضرت مظہرؒ کے ایک واقعہ "تعمایت اللہ فان جیو" کے بڑے صاحب زادے تھے۔ اور حضرت مظہرؒ کے فرید میں بھی کوئی نہ ان کو بیاران طریقہ میں سے ایک بزرگہ کر خود حضرت مظہرؒ نے متعارف فرمایا ہے (مکتوبہ مجموعہ محترم عبدالرزاق قریشی)۔ غلام نبی نے قاضی سادات اللہ بالی بی کے صاحب زادے دلیل اللہ کو فن تیر اندازی سکھایا تھا (مکتوبہ ۱۱۸ مجموعہ قریشی) جس زمانے میں حضرت مظہرؒ نے سفر حج کا ارادہ کیا تھا، غلام نبی عظیم آباد کا قصد رکھتے تھے (۱۱۸۸ م) اور غلام کا جو مکتوب ذیل میں درج کیا جا رہا ہے وہ اسی زمانے کا ہے۔ مگر غلام نبی یا تو عظیم آباد گئے ہی نہیں یا پھر حیدرآباد آئے تھے کیونکہ حضرت مظہرؒ کے ایک مکتوب (مکتوبہ مجموعہ قریشی) بنام قاضی احمد اللہ میں جو صفحہ ۱۱۹ م کا معلوم ہوتا ہے کہ حضرت مظہرؒ نے بیان غلام نبی کو بھی سلام لکھا ہے۔ اب ذیل میں محترم عبدالرزاق قریشی کے مجموعے سے حضرت مظہرؒ کے مکتوبات کے ۱۵۹ اقتباسات پیش

کہ اس میں رسولوں اور سکھوں کے مشترکہ خطے کا ذکر ہے جو نواب ابوالقاسم خان برکات صاحب نواب ابوالقاسم خان سے بھائی کی طرح تھے اور ان کی لاف سے بیانیہ بت پرستی کا نام لیا گیا ہے۔

کیے ہاتھ میں جن میں غلام نبی کا ذکر آیا ہے :-

(۱) مکتوب ۵۵ : بنام قاضی ثناء اللہ

"خردا صبح غلام نبی جو بنام غازی ازبازان ^{طریقہ}

روانہ دہلی می شونند۔ فرصت تحریر نیست۔۔۔ ماں غلام نبی جو

را لوجہ برادرہ باشند" (ص ۷)

(۲) مکتوب ۵۱ : بنام قاضی ثناء اللہ

"فقیر اللہ و غلام نبی بقصد عظیم آباد بہ دہلی می آئید

در حق ایہنا بسیار شن بہ برادران انجا باید نوشت" (ص ۸)

(۳) مکتوب ۵۲ : بنام قاضی ثناء اللہ

"و حمایت اللہ خان حیرت مزہراہ غلام نبی لیسر کلان

ایشان روزی آندہ بود در شہر است و لیسر خود ہم در عجا

حت" (ص ۱۰۶)

(۴) مکتوب ۱۱۸ : بنام قاضی ثناء اللہ

"و درین ایام دلیل اللہ را با سید غلام نبی علاوہ تلمذ

فن تیراندازی و موافقت مزاجی زیادہ از حد است لیس در تقدیبات

مرفوعہ سید مذکور کہ ہم آشنای فقیر ہم آشنای ان بر خود دار است

توجہ از اہم بہمانت باید دانست و بعد ثبوت حق رعایت جانب

از واجبات خیال باید کرد کہ درین صورت فقیر سمعون خواهد شد"

(ص ۱۷)

(۵) مکتوب ۹۵ : بنام قاضی ثناء اللہ

"مر غلام نبی دعا" (ص ۲۱) اسی مکتوب

ہیں حمایت اللہ خان جو کوہی دعا لکھی ہے۔

(۶) مکتوب ۱۱۹ : بنام ماورق قاضی ثناء اللہ

"غلام نبی در نقض صافی قرص جواب صاف داد" (ص ۱۹)

(۷) مکتوب نمبر ۱۲: بنام قاضی احمد اللہ
 "حمايت الشرحان و... بيان علوم نبی ﷺ"
 (ص ۱۹۵)

لیکن اسی مجموعہ کے مکتوب نمبر ۶۲ سے بتا دیتا ہے کہ
 حضرت نظرؒ کے تعلق کے لوگوں میں ایک "غلام نبی
 پسر شرمحمد" بھی تھے۔ ان کا ذکر مکتوب مذکور میں
 یوں آتا ہے:

"جواب ان را افضل نوشته بدست غلام نبی
 پسر شرمحمد چهار بیشتر فرستاده ام رسید باشد"
 (ص ۸۸)

یہ کیف اب وہ مکتوب ملاحظہ ہو جو غلام نبی
 نے حضرت نظرؒ کو لکھا ہے:

۶۲

بسم اللہ الرحمن الرحیم
 اے عمدتو چہ گویمت کو بیکان... (ب)
 ہم ز بیان مبتدی ہم ز نشان منہتی
 قبلہ دو جهان، کعبہ دین و یکان سلمہ الرحمن - زمین خد
 بہ لب ادب بوسیدہ لرض حضور فیض محوری رساند - الحمد للہ، تا
 حین تحریر بفضل حی القیوم بدون قبلہ حقیقی نیم جان تودہ ام، و
 سلامت ذات والا صفات مقصود از حینے کہ غلام در عالم صورت
 مخلص شدہ کہ ام وقت بے تصور حضرت قبلہ نسبت بوجوب

ارتداد ہمیشہ در مداومت و ورزش مراقبہ سعی بلیغ می نماید۔ اکثر گاہ دل را لذتے ازان حاصل می آید و گاہے صحیحے در باطن خود نمی بیند۔ و از فیض صحبت چه لذتہا است کہ نیافتہ۔ دل ہمیشہ می خواهد طوف کوی جانان کردن لے پرو بالے۔ واسے نا توانی۔ ارادہ مصمم بود کہ اندکے ہم از سدر متق ما یحتاج فراغت می شد، قدم از سر ساختہ، چندے جناب عالی گوز را میزدہ سلوک تمام کند۔ زہے سعادت آنکسان کہ در حضور پر نور اند۔ ہیات، ہیات، طلب دنیا مانع عقبی گردد۔ تخم روزی در پراگندگی ریختہ اند۔ لے اختیار بہ سمت مشرق نہ می باید رفت۔ بگاہ رجب کہ ارادہ مصمم بود موافق آن بخورد صورت نہایت۔ در شہر حال اگر قسمت بآن صوب می کشد لاچار۔ دگر خیریت مدام است و بس

عرض
غلام نبی

مکتوب جان عالم خان بنام حضرت مہر

۶۵

حضرت صاحب قدوة السالکین زبدة العارفين حضرت صاحب
دام اجلالہ و افضالہ۔

بعض عرض بندگان عالی متعالی می رساند۔ آرزوی دریافت قدوس
خادمان از اندازہ معروض خارج۔ اگر چه بنور قدوم در عالم ظاہر
مشرف اندوز گردیدہ، غامتا در عالم باطن یکے از غلامان و خادمان
کہ یعنی عظیم آباد، جیسا کہ حضرت مہر کے مکتوب خطہ (مجموعہ قرآنی) میں ہے۔

آن جناب آرزوی دارد که لطف و توجه آن پادشاه مریدان حامی این
 غلام گردد، بدریافت سعادت قدوس مشرف می گردم. کل امر
 مریدان با اوقاتا بران شاکر، امیدوار کوجہات چنانست از توجه
 دلی که فلاح و صلاح کونین این غلام در ضمیر آن مقرر است بطرح
 انظار کریمانہ خواهند داشت، از وجه غلامی که در آنجناب فیض مآب
 دارد، توجه نیکو بر بجای میرین و روشن

الہی ظلم محدود
 مکتوبین غلامان
 جالعالم خان

مهر

نعت خان
جالعالم خان ولد

مکتوب امانی بیگم بنام حضرت مظهر

(بقلم سید علی احسن)

۶۶

حضرت قبلہ دو جهان سلامت - از کترینہ امانی بیگم
 بعد از عرض بندی معروض راے خاطر فیض پیراے واقع خاطر تریف
 یاد کہ بعضی الہی و از توجه دعا ملی خیر آن مرشد بر حق بحر و عافیت از الہی
 بہ عظیم آباد تاریخ چارم شہر رجب المرجب رسیدہ از قبلہ گاہی

و برادر عزیز ملاقات میسر آید هزاران خرمی و انبساط و طروداد - و هنوز
 از میر فریدالدین حسین ملاقات نه شده، از عظیم آباد دوسه منزل جات
 شریف دارند، لیکن بیکار نشسته اند - و حضرت قبله گاهای و برادر عزیز
 نیز عدم روزگار معطل اند - از بیکاری این صاحبان البتہ بخاطر لال و
 اندوہی لذت و توقع آن دارد که از دعای خیر خواہش نہ فرمایند - و اگر از
 راه شفقت و مہذہ نوازی گاہی از دو کلمہ غریب صحت مزاج تریف
 یابد و سر فراز فرمایند، عین نوازش و تقویت خواهد بود - زیادہ چه عرض
 نموده آید -

بخدمت گرامی مشفقہ مکرمہ حضرت والدہ صاحبہ و برادر صاحب
 و ہمیشہ عزیز دلمن بکم سلمہ اللہ بندگی و سلام بعد نما قبول و معمول
 باد، و از طرف رایۃ آداب بندگی نیز قبول باد -

از راقم الحروف اصحف العباد سید علی احسن، و میر علی
 محسن بزرگی و نیاز قبول فرمایند - اگر چه بصورت ظاہر کمالات سالی
 بہرہ اندوز نہ شدہ، لیکن سعادت معنوی و ملاقات روحی کہ
 فیض و کمال عارفان است حاصل -

مصاحبت چه فروراست آشنائی را

هنوز با دین محو نکبت عربی است

زیادہ بندگی بندگی - خط تلفوف بخدمت والدہ صاحبہ فرستادہ شدہ
 البتہ توجہ فرمودہ خواهد رسانید -

مکتوبات محمد خان (ہمشیرزادہ دونڈے خان)

بنام حضرت مظهرؑ

[محمد خان، روہیلہ سردار دونڈے خان کے بھائی تھے جو
 لہوری سے دہلی آکر حضرت مظهرؑ کی خدمت میں رہے تھے اور تربیت
 حاصل کی تھی۔ حیات حافظہ رحمت خان میں انھیں حافظ
 رحمت خان کا بھائی بتایا گیا ہے اور یہ بھی درست ہے کیونکہ
 وہ نرے خان حافظ رحمت خان کے چچا زاد بھائی تھے اور محمد خان
 کے والدہ حافظہ رحمت خان کی چچا زاد بہن تھیں۔ حضرت مظهرؑ
 کے میں مکتوبات بنام قاضی ثناء اللہ یانی پتی (غنا، علیہ السلام)
 غنا، محمود مرثیہ عبد الرزاق درکنی) میں محمد خان کا ذکر آیا ہے
 مکتوب غنا میں ہے کہ دریں اثنا ہمشیرزادہ دونڈے خان
 محمد خان نام، جوانے از باران طریقہ برائے کتب مقامات
 از لہوری رسید۔ چند روپیہ و سواری رکھ کر سزاوار دار۔ اول
 ای جا ملاحظہ نموده مکلف و محرک شد کہ قصد گنہگار باید کرد۔
 مردم فاش ہم را حتی بہ سفر شدند چنانچہ لیس فردا کوچ است
 یہ مکتوب وہی سے لکھا گیا ہے۔ مکتوب غنا میں جو ای سلیط کا
 ہے، قاضی ثناءؑ فرمادی گئی ہے کہ مردم محل روز سے شنبہ روز دہم
 ماہ معہ بدوقرا حفظ الی بہ ہمراہی برخوردار محمد خان ہمشیرزادہ
 دونڈے خان کہ برائے کتب مقامات آمدہ بود و مولوی لاجپت
 و میان مراد یار قدیم و میان پیر علی با چند روپیہ ہات بند و چکی
 در سواری رکھو و چھکڑہ اسباب روانہ فرمائیں
 مکتوب غنا میں بھی محمد خان کا ذکر ہے مگر اس میں ہمشیرزادہ

دو روزے خان کی مراد تھی اور اس لیے اس مکتوب کے
 محمد خان سے مراد محمد خان برادرنا مدارخان بھی ہو سکتی ہے جن
 کے تذکرات پیشتر آچکے ہیں۔ اس مکتوب میں ۱۱۳۱ھ میں حضرت
 نظر لکھتے ہیں کہ محمد خان حامل رقعہ از یاران طریقہ است
 اگر طلب نماید تو جمعی دادہ باشد و نیز لیکر کہ کوطنی رہے
 واضح رہے کہ یہ مکتوب (۱۱۳۱ھ) ۱۱۹۰ھ کا ہے کہ اس میں
 نواب ابوالقاسم خان (م ۱۱۹۰ھ) کے انتقال کی خبر ہے۔
 بیان محمد خان کے دو مکتوبات پیش کیے جا رہے ہیں
 ان میں پہلا حضرت نظر سے تعلق بیعت قائم ہونے سے قبل
 کا معلوم ہوتا ہے اور ان میں یہ درخواست کی گئی ہے کہ حضرت اگر
 بدالوں کی طرف تشریف لائیں تو عزیز خانہ راہ میں ہے ایک لفظ
 قائم فرمائیں۔ دوسرے مکتوب کے انداز تحریر سے صاف ظاہر ہے کہ
 یہ تعلق بیعت قائم ہونے کے بعد کا ہے بلکہ اس میں دہلی کے
 یاران طریقہ کو سلام بھی ہے گویا یہ محمد خان کے دہلی میں حضرت
 منظر کے زیر تربیت رہ کر نسولی والوں جانے کے بعد کا ہے۔
 اب وہ مکتوبات ملاحظہ ہوں۔

۶۷

جانان صاحب سلمہ اللہ الواہب۔
 شاہ صاحب قبلہ مسٹر شان و کعبہ مستفیضان، حضرت شاہ صاحب
 سلامت۔ مقصر الخدمت محمد خان بعد گزارش لوازم تسلیات و قیام
 کہ مرایہ سعادت دو جہالی است معروض حاشیہ نشینان محفل خلد مشاغل

می رساند. احوتر اگر چه از سعادتِ قرب حضور دور است، بیکر حفظ العیب
 آن خلاصه دودمان عالی موصول - امید که این مخلص غائبانه را از توجبه خاطر
 فیض ماکثر فراموش نفرمایند - و اگر داعیه طبیعت گزای به سمت بدوون
 مصروف باشد، چون غریب خانه در راه است، توجبه مبذول فرموده برای
 یک روز به قدم کرامت لزوم قلبه احوتر را منور سازند تا بمشاهده دیدار
 شریف و قدمبوس سامی سعادت اندوز گردد - زیاده حدادب دانستند -

بجناب پیر و مرشد برحق، قبله و کعبه دین و آخرت، معروض
 می دارد که از ثواب صاحب قبله که در بسوی تشریف آورده بودند،
 خیر صحت و سلامت ذات عالی استماع یافته بود، هزار سجده شکر بدرگاه
 واپس حقیقی بجا آورده آنچه از ثمنای شرف ملازمت و پیوری قدمبوس می گذرد،
 ادبخانه تعالی دانا است - همواره مستدعی این دعا را است که بزود تر اوقات
 این سعادت عیسر آید - زیاده حدادب - بجناب عالی و والده صاحبه عرض کونش
 میان پیر علی و محمد میر جیو و میان محمد مراد و آخوند نسیم سلام خوانند - والده
 غلام و غلام زاده مع مادر خود تسلیات می رساند - ملا نها آخون خان محمد
 قادر داد خان کونش می رساند - فقط محمد خان

مکتوبات ضیاء الدین حسین بنام حضرت منظر

۹۹

قبله نیازمندان و کعبه شکران دام افضاله سلامت
 اضعف المخلوقین فقیر ضیاء الدین حسین بعد تقدیم مراسم بزرگی
 و نیاز معرضی دارد که الحمد لله احوال این مسکنت مآل بجز ایزد
 ذوالجلال سترون است و صحت و سلامتی جناب فیض مآب در همه حال
 مستدعیست از سبحانه و تعالی ظل عاطفت عالی را بر مفارق مسرتندان
 و شرح نیازمندان در پیکار سلامت دارد - قبله من! آرزوی سعادت
 قدسوس آنچه بردن نیاز منزل مستولی است شرح آن از حد احصاء بیرون
 است. روزی غنی گذرد که سواست این آرزوی دیگر خیال باشد
 اما موانع..... ازین سعادت محروم داشته امیدوار است که
 عن قریب به تحصیل این سعادت..... میمنت لزوم بگذرانند و سبحانه
 تعالی علی ذلک قدیر و بالاجابه تجدیر - درین روزها..... خیر قدم
 میمنت لزوم به بلده پانی پت استماع یافته که عن قریب به تحصیل آرزوی
 نیازمندان این ضلع مترجم خواهند گردید - درین تنها روز و شب انتظار
 دارد - حق سبحانه و تعالی امیر آرد - قبله و کعبه من درین ایام از هجوم
 عوامل عوارض روحانی که غیر از جناب عالی از پیچ جانب به نظر نمی آید
 امید دست گیری دارد از وساوس و خطرات شیطان رحیم که بغتة
 مستولی قلبی شود و به لغو و لاجول همان آن مدافعت می نماید
 و بعد زمانه باز خطرات وارد قلب می شود، و دفع می گردد
 و آن خطرات را نمی تواند معرض داشت - بعد مدافعت آن خیالات

در ہم و حزن آن قدر گرفتاری ماند که قریب ہلاک نوبت می رسد۔
 درین حالات غرازدست گیری جناب عالی صلاحیت ممکن نیست۔
 امیدوار است کہ بمعالجه این مرض قلبی کہ از چند گاہ مستولی حالات
 است۔ بتوجہات عالی مسدود شود و درین بابت ہر چه ارشاد بہ عمل
 آرد۔ زیادہ ازین حد ادب ظلم محدود یابد۔ نور چشم مولوی قلندر بخش
 آرزوی قدمبوسی دارد۔

۷۰

حامداً ومصلياً

قبلہ و کعبہ دو جهان مدظلہ العالی۔ بعد تقدیم مراسم عبودیت
 و نیاز برض عالی متعالی می رساند۔ آرزوی ملازمت سرانہ سعادت
 بحد مستولی است کہ شرح آن درین قرطاس نمی گنجد حق سبحانہ و
 تعالی باین دولت مشرف گرداند۔
 ہنگامہ این اضلاع علی الخصوص
 آمد آمد شاہ ابدالی ازین سعادت مقصر داشت، از حالات
 اضطراب قلبی توأم معروض داشت و کفی باللہ شہیدا۔ امیدوار است
 کہ بحال این نیاز مند توجہ مبذول شود کہ ازین گرواہ بلا برآمدہ باین
 سعادت عظمی مشرف گردد۔ بجملاً از حالات این غلام نور چشم میان
 قلندر بخش صاحب برض عالی رسانیدہ باشد کہ از توجہ مرحوم نور چشم
 در سلب غلامان اجنباب منسلک گشتہ و چند روز مشمول توجہات

کہ جیسا کہ اس فقرے سے ظاہر ہے مکتوب نگار ضیاء الدین حسین
 مولوی قلندر بخش کے والد ماجد ہوں گے جو حق پرست کے ممتاز خلفاء
 میں سے تھے۔ اور تقاضا میرے رہنے والے تھے۔

گشتہ در توجہ اول گریہ بسیار غالب ماند و بیاضی نمودار شد و در دیگر
توجہات الوان مختلف بیاض و سواد و نزد قام و گل ہائے رنگارنگ
نمودار شد و می شود و چند دفعہ رویائے عجائب و غرائب بمشایدہ آمدہ
این ہمہ را شکر یکے نمی توان ذکر کرد

گر بر تن من زبان گردد ہر موی

یک شکر وے از ہزار نتوانم کرد

الحال رویائے الوان بدستور است۔ منصل احوال غلام را الوریم
لعرض عالی رسانیدہ باشد۔ از فضل و کرم امیدوار است کہ تا حصول دولت
آستانہ یوسی توجہ بحال غلام مبذول شود۔ و وقت حلقہ غلام ہم شریک توجہ
گردد۔ زیادہ ازین معروض داشتن حد ادب نہ بیند۔ زیادہ بندگی
و نیاز و عجز و انکسار۔

۷۱

حامداً و مصلياً

قبلہ و کعبہ نیازمندان مدظلہ۔

۷ آہ من العشق و حالانہ
ما نظر العین الی غیرکم
احرق قلبی بحر اراۃ
اقسم باللہ و آیاتہ

حدادائے مراسم نیاز و بندگی معروض می دارد۔

آرزو دارم کہ خاک آن قدم توتیای چشم سازم دم بدم
مالات خود را سابق لبرض رسانیدہ و نور چشم میان قلندر بخشش منصل
زارش کردہ باشد۔ ازان جا آرزوی ملازمت سر اسر سعادت از حد گذشتہ
می گذرد۔ حق سبحانہ و تعالی بزودی میسر آرد، کہ آمد آمد ابدالی

خیلے در تردد انداختہ عن قریب کہ بفضل سبحانہ ازین تشویش و کمی
می گردد خود را بحضوری رساند، امیدوار است کہ فدوی را از آن خود
تصور فرموده شود، غائبانہ مشرف باید داشت۔ دیگر شرح احوال
موجب طلال است۔ زیادہ چہ گزارش رود۔ ظل عاطفت عالی مدام
مستدام باد۔ آئین یارب العباد۔ زیادہ بندگی و نیاز۔

مکتوب منصب خان بنام حضرت مظهر

۷۲

قبلہ جاودان کعبہ مریدان حضرت پرورش حقیقی سلمہ اللہ تعالیٰ
غلام فدویت نهاد منصب خان آداب تسلیمات و مراسم تعظیبات کہ
شیوہ غلامان خاک پاست بلکہ آئین سگان آستان جناب فیض مآب
است معروض می دارد از خدمت سراپا فیض و برکت مرخص شدہ در لشکر
رسید و صبح آن از موجودات فراغت حاصل نمود۔ و موجودات برادری
ملاں نامرتا حال نہ شدہ۔ غلام کہ ہر وقت و ہر سنگام امیدوار توجہات و
موقوف ادعیہ ذاکیم بودہ و بہبود دارین دران میداند۔ امیدوار است
کہ تا حصول قدمبوس بدعائے خیر یاد فرما باید بود۔ زیادہ معروض ندارد۔
از فدوی سراپا نیاز ملاں محب اللہ تسلیمات و قدمبوس قبول باد۔
بخدمت ہمہ یاران از منصب خان سلام نیان برسد۔

مکتوب محمد وجیہ الدین بنام حضرت منظرؒ

[وجیہ الدین نام کے ایک شخص کا ذکر حضرت منظرؒ نے اپنے ایک مکتوب (ع ۱۳ مجموعہ عبدالرزاق قریشی) میں جو قاضی ثناء اللہ پانی پتی کے نام ہے، یوں کیا ہے: "گرام شخصے بر شیخ وجیہ الدین صاحب عرف شیخ سٹھا کہ بجائے برادر و فرزند فقیر اند و نیز با شما برادری دارند، دعویٰ کردہ۔ یقین است کہ کچھ حق است بہ عمل خواہید آورد۔"]

۷۳

حضرت سلامت! آرزوی ادراک قدمبوس زیادہ ازانت کہ یہ تحریر درآید۔ از خدمت شریف مرخص شدہ، بہ مراد آباد رسیدہ، پھر ان ایام بہ اولمہ رفتم و الحال چند روز شدہ کہ باز بجانہ آمدہ ام۔ احوال حویلی سید اصالت محمد خان رو برو گذارش کردہ بودم و برائے حویلی دیگر متصل آن کہ بہ برسین مالک موقوف داشتہ بودم چون معلوم شد آن مکان خالی نمی شود۔ ویک حویلی دیگر خام متصل میر خیر علی ہست۔ مالک آن در بریلی ہست، اجازت آن ولعین کرایہ موقوف بر او است لیکن بے ملاحظہ و پسند نہ گفتہ شدہ اگر مرضی شریف باشد با و گفتہ شود۔ یک دالان خام و کھپریل پیش دالان و صحن مناسب و دو حجرہ دارد و بیرون دروازہ احاطہ نوگیر دارد کہ قابل بود و باش است و اگر در اینجا صورت اقامت خواہد شد بتدریج زمین ہم میسر خواہد آمد کہ در ان مکانے ساختمہ شود۔ بہر حال تشریف فرمودن دریں شہر سعادتے است کہ خدا میر آورد

یک قند ارسال داشته می رسد. پیش ازین زبانی شخصی ششید
 بودم که کتاب جنکة العالیہ فی فضائل معاویہ تصنیف است
 از تصانیف شاه ولی اللہ صاحب. هر چند قائل معتبر بود لیکن فقیر با مرار
 تمام تکذیب و کذب و بعضی مقدمات کذب این خبر زین نشین
 و کذبم. طرفه اتفاق است که در اوله عزیزه پیش راس بهادر سنگ
 باز مذکور نموده فقیر باره تکذیب و کذبم. لیکن از بهادر جیو معلوم
 شد که کتاب مذکور دو مجلد ضخیم در شاہجهان آباد پیش من به بیع آمده بود
 فقیر گویا که پیش ازین در وجود این کتاب شک داشتم. حالا که وجود
 آن محقق باشد ظاہراً شیعی که قولاً للذین یکتبون الکتاب بایدیم
 تم یعولون ہذا من عند اللہ لیستروا بہ ثمناً قلیلاً گویا بیان حال آنها
 است. براسے عداوت ایشان این ہمہ درد سر بر خود کشیدہ باشد و
 فضائل شخصیہ کہ جمیع محدثین انکار حدیث وارده در باب و کذب کرده اند
 و نسبت و فح و بطلان بان کرده. این چنین عالم محدث چه گونه خواهد
 نوشت. محض افتراء و بہتان است. بنا بر اطلاع گذارش نمود کہ
 آن محذوم ہم و مولوی ثناء اللہ صاحب ہم از تصنیفات ایشان بہ تفصیل
 مطلع اند. از حقیقت حال اطلاع باید فرمود. و بہادر جیو از کتاب مذکور
 بعض فقرات نقل می کردند کہ از ان کتب صریح معلوم می شد. بعض کلمات
 کہ منسوب بہ نواسب است و سید یوسف علی خان ساکن رواری
 (ریواری؟) ہم می گفتند کہ از دوسہ معتبر چنین شنیدہ ام. زیادہ
 چه عرض نماید.

از خانصاحب محمد علی خان جیو و بنده محمد و عبید الدین بزرگی التماس

است.

مکتوب اسدخان بنام حضرت مظهر

۴۴

ی رساند که تا تحریر این عرضی نهم رمضان المبارک است -
 فدوی مع متعلقان و توابع از توبه عالی متعالی به عاقبت است و غیر صحت
 و سلامتی ذات عالی مسؤل - از دیر رسیدن نوازش نامه که مشعر بر ^{فیت}
 مزاج اعتدال امتزاج طبیعت فدوی عقیدت برشت بسیار متعلق است
 امیدوار است که بجواب آن سزاوار شود - زیاده چه عرض نماید - محمدی
 و دولت النساء مع والده ونانی و همشیر اسم باسم کورنش می رسانند

اسدخان

مکتوب برادر خواجه فتح الله بنام حضرت مظهر

۴۵

بعذجا آوردن آداب قدیوس بعضی می رساند امروز که تاریخ
 چهاردهم شهر ربیع الاول است مع برادر گرامی قدر خواجه فتح الله صاحب
 و نور چشمان مغلو و حاجی و دادا صاحب به توبه آن قبله قرین ^{شکر}
 است و غیریت مزاج مبارک لیل و نهار از جناب او سیمانه مستدعی -
 احوال سرایا ملال خود را چه شرح دید که بقلم راست نمی آید - آنچه از مکروها
 زمانه صدمات کشیده وی کشد - هوش و حواس مطلق نمانده که التماس

نماید. بعد مدت پنج سال نوازش نامه متضمن برین ساخته، جا رکاه خواهد
 که آیات که حق تعالی بیاورد بر تو نزول افروخته از مطالع آن حالتی
 بر دل طهارت گشته که همه تاب و طاقت سلب گردید و عجب حیرانی لائق
 شد که آسمان و زمین در نظر تیره می نماید. با وجودیکه صعوبات زمانه از
 چیده لائق است که یک دفعه آسمان بر سر ریخته و مرز زندگی پیچ نموده
 در حیده ایام زندگی را چار و ناچار که درین بجه اختیار است خیل بهمیزی
 ازین برد که درین اثنا این ساخته ارقام شد. از دریافت آن
 بچه ایام زندگی تلخ که خاک برین زیستن خدا داند چه فرموده شد.
 سخت بجان کندن بسر خواهند شد. آن قبله گاهی درین مدت این علام
 را یاد نه فرمودند، هرگاه یاد فرمود این ساخته ارقام شد. ارقام فرمودن
 این چه فائده داشت چرا که او شان تنها بودند، عیال و اطفال نه داشتند
 که بنده ازین خبر رسیدن خبر گران آنها می شدیم. پس فائده شد
 که پیش از مردن حالت مرگ معائنه گردید. درین ایام پیری که روز
 به روز قوی ضعف افزونی دارد. علاوه صعوبات زمانه، همچو
 شکسته آورده که هیچ باقی نه مانده، حق تعالی به تصدق حضرات
 ایمان سلامت برد. پس بار چه گفته او شان به کدام شیخی باید
 داد، بنده چه خواهد کرد. و دوا شرفی که هستند، اطفال مرزا
 فتح الله که خیل در حالت افلاس گرفتار اند و بنده طاقت ندارد که
 خبر گیر او نها شود. او شان را بفریسنده که مستحق اند و بکار او شان
 بیاید. عرض حواس تحریر نداشت که مفصل عرض می گردد. از مزاج
 کل مردمان محل دیگر تردد لائق شد. حق تعالی شفای کامل
 عطا نماید. نور چشمان مغلو و حاجی و دادا صاحب قدمبوس
 می نمایند.

مکتوب امان اللہ و ہمیشہ فتح محمد بنام حضرت منظر

۷۶

بعض عرض قبلہ دو جہان، کعبہ جاودان سلمہ اللہ تعالیٰ میہ ساند
 قدوی خاک پای امان اللہ و ہمیشہ فتح محمد بعد ادا سے آداب
 کورنش و بندگی معروض می دارد۔ غلام احوال کار خیر عاجزہ فتح محمد
 کہ از قدیم واجب الرعايت عالی بود در دار الخلافہ بجناب عالی
 منصل معروض داشته بود۔ ارشاد شدہ بود کہ خاطر جمع دارد۔
 خدات عالی فضل خواہد کرد۔ چون غلامان سوائے ذات شریف
 درین وقت ملجا و پشت پناہی ندارد و احوال غلامان این
 است کہ بجهت نان و پارچہ محنت کٹی دارد۔ بجز صبر و شکر علاجی
 ندارد۔ از فضل و کرم عالی امیدوار است کہ بحال فدائیت و بندگی
 قدویان نظر فرمودہ صرف عند اللہ دانستہ این قدر توبہ میزول باید
 فرمود کہ غلامان از کار عاجزہ فراغت حاصل گردد۔ بہ دعاگوی عالی
 مشغول باشند۔ واجب بود بعض رسانید۔ زیادہ حدّ ادب۔
 قدوی پیر محمد انوار کورنش بجناب عالی می رساند۔

عز منظر

غلامان قدیمی امان اللہ و ہمیشہ فتح محمد

مکتوب افضل بنام حضرت مظهر

۷۷

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

الحمد لله رب العالمين والصلوة والسلام على رسوله محمد وآله
 واصحابه اجمعين - جناب اقدس مقدس بندگان عالی حضرت
 مرزا صاحب و قبله خداوند خدایگان احقر افضل بعد اداء آداب
 نیاز مندی با و سلامها معروض می دارد که ضعف مزاج حضرت قبله گاهی
 به دستور و تشذیبی این مشتاق روز بروز در ترقی حقوق ایشان تدریجاً
 نسبت که ازین طرف در چنین وقت چشم پوشی کرده جهت التساب سعادت
 بعالی خدمت رسد صرف در بودن خدمت ایشان هزاران سعادتها
 دارین مندرج است. لهذا در پی حصول سعادت از سعادت دیگر
 محروم مانده - انشاء الله العزیز همین اندک قوت بیاید و ضعف بر طرف
 شود - شرف اندوز عالی جناب می گردد - امید که غایت از توجه مرحمت
 سامی ذخیره اندوز فیوضات گردد - باقی خیریت است - و مشتاقان ستر
 قدوم میمنت لزوم اند - لاله لچمین سنگه به بنده ربط قدیم در دست
 در کار خود یگانه روزگار است - بخدمت زانو نشینان استانه
 خود را خواهد رسانید - امیدوارم که در حق مشارالیه توجیه مری فرموده
 اگر درین لوح بکس بنویسند بهتر - والا در پورب بهر که مناسب دانند
 براس نامبرده قلمی فرمایند ، و بنده را بنوازند - حضرت قبله گاهی
 قدمبوس و سلام و محمد صبر و برکت الله کور نشما و اندرون بخانه

احقر و محمد منیر و بہو بی آداب کنیز گانہ می رسانند ، و میان غلام رسول
و غلام حسن نیز قدمبوس بعرض می رسانند۔

غالب است کہ نواب صاحب ہمراہ محب اللہ خان صاحب تشریف
برده باشند ، و اگر در انجا باشند سلامہا مطالعہ فرمایند۔ بیارانِ حلقہ
نام بنام سلامہا مطالعہ باد ، والسلام۔

خدمت شریف مولوی سنا اللہ صاحب سلامہا متذقانہ
التماس است

مکتوب ناد علی پسر شیخ غلام محمد بنام حضرت مظهر

۷۸

خدمت فیض درجت حضرت مرزا صاحب قبلہ دو جہانی مدظلہ العالی
می رساند۔ فقیر ناد علی پسر شیخ غلام محمد سہپور کہ آدابِ قلیما
قدویانہ و کورنشات نیازندانہ بجا آورده معروض می دارد۔ غلام مری
خلف نیازمند ارادہ طالب علمی می‌آورد و آن نضر الزمان سبب اوقات
بہ تمام سرمایان است کہ در قصبہ سہپور کہ کسی مدرس نیز میر
نیست۔ لاچار شدہ آن قبلہ حاجات را نری و مشفق دانستہ ،
جناب عالی فرستادہ یقین کہ مترف خواهد شد۔ موقع ضرورت
فائز البرکات آنست کہ یک خط سفارش میر کلوجیو عنایت فرمایند
کہ میر کلوجیو جاگیر نموده در مدرسہ خود سکونت دہند و یا در لہوری
در مسجد خود دارند تا از توجہ سنا بنده زائدہ بمقصود خود برسد۔ زیادہ
چہ عرض نمایم۔

نہ کہ یہ سہیس پور ہوگا۔ اس نام کا قصبہ ضلع بجنور (روہیل کھنڈ)
میں ہے۔

مکتوبات والد محمد رفیعی خان بنام حضرت مرطری

۷۹

بخدمت حضرت مرزا جان جانان صاحب مدظلہم و دام ارتدادیم
عرض سلام بہ نیاز تمام قبول باد۔ تفصیل احوال ایجا در خط سید حسنت
خان صاحب سلمہ اللہ تعالیٰ نوشتہ ام معلوم نظر مبارک خواہ شد۔
ازیں جهت بکر بہ تحریر آن مصدر نگردید، دام ظلالکم۔ از اندرون
بندگی می رساند۔

پر نورداران نام بنام خصوصاً محمد رفیعی خان و والدہ اش
تذلیات و کورنشات و شکر نسخہ عاصفہ بجای آرند۔ عزیزے دیگر
تذلیات معروض می دارد۔ از اندرون بہ اندرون دعا معلوم باد۔
میان کامو صاحب سلام مطالعہ نمایند۔ برادران در بیٹہ ملاقی شدہ
بودند۔ ایشان بسیار یاد می آمدند۔
نصف محرم روانہ شد۔

۸۰

غریب نواز سلامت۔ نوازش نامہ فیض ششون مرسومہ
میان غلام مصطفیٰ مرحمت فرمودہ بودند رسید و موجب افتخار
و مبارکات گردید۔ درین ولا میان روح الامین جو سلامت وطن خود

والد میر محمد حسین۔ کلمات طلیات میں ان کے نام حضرت مرطری کا مکتوب ۵۹ ہے
نیز اسی مجری کے مکتوب ۶۳ میں بھی ان کا نام آیا ہے۔ اور مکتوب میں ان کے انتقال پر
تذلیاتی کلمات ہیں۔

رفته اند۔ ازین سبب عرض بلغوف نموده ارسال نکرده ، زبانی میان
 غلام مصطفیٰ جو اڈاب کورنش بعد نیاز بجاء آوردند و میان مراضی
 مع والدہ و ہمشیرہ خرد کورنش و تسلیمات بجای آریند۔

مکتوب ہمشیرہ خواجہ بادشاہ نقشبندی

بنام حضرت مظلوم

۸۱

حضرت پیر حقیقی و مرشد حقیقی بدظلمہ العالی حضرت مرزا صاحب
 جو از طرف ہمشیرہ خواجہ بادشاہ نقشبندی بعد از عرش کورنش
 و بندگی فراوان معروض آنکہ درین روز با معلوم گردیدہ کہ حضرت
 تشریف شریف را طرف سنہیل فرمودہ اند خاطر متفکر گردید۔
 حق سبحانہ و تعالیٰ از کرم فضل خود بزودترین اوقات باز
 بشہر حضرت را بیارو کہ نصرت ما مردم بیکسان از ظمانیت ذات
 آن حضرت بالکل است۔ کیفیت این جانب بجانب عالی روشن
 است، خصوصاً درین روز با تنگی و عسرت نہایت ملحق شدہ۔ امید
 براخلاق کریمانہ و مربیانہ نمودہ برخوردار میرہنہاء الدین را بخدمت
 ارسال داشتہ۔ امید کہ توجہ فرمودہ مبلغ عمرہ این جانب از سرکار
 نواب ارشادخان وصول گمانیدہ حوالہ برخوردار میرند کور فرمایند۔
 درین باب غور فرمودن ممزینت بیکسان است و مشکور عند اللہ
 عند الرسول گردیدن است۔ بجز بندگی چہ عرض نماید۔

ہندو دوستوں اور معتقدوں کے مکتوبات

حضرت منظر کے نام

[حضرت منظر کے نام ان کے ہندو دوستوں اور معتقدوں کے گیارہ مکتوبات یہاں پیش کیے جا رہے ہیں۔ جنورام جیون، اور لساون رائے بیدار کے والد کا لکھا ہوا ایک ایک مکتوب ہے۔ چھترمل اور نانک چند کے دو دو اور مری دھر کے تین مکتوبات ہیں، اور ایک مکتوب کے لکھنے والے کا نام نامعلوم ہے مگر اس کے مندرجہ سے اس قدر ضرور معلوم ہوتا ہے کہ لکھنے والا حضرت منظر کا کوئی ہندو دوست اور عقیدت مند ہے۔ اور یہ مکتوب نامعلوم الاسم مکتوبات میں پہلا ہے یعنی اس مجرمے کا مکتوب ۹۲۔

ان مکتوبات سے ظاہر ہے کہ لکھنے والے حضرت منظر سے عقیدت و اخلاص کا ایک تعلق رکھتے تھے۔ جنورام نے تو بھراخت خود کو حضرت منظر کا جانسیار اور تربیت و پرورش یافتہ لکھ کر عقیدت ظاہر کی ہے۔ مراد سے مکتوبات سے بھی قلبی تعلق ظاہر ہے اور بڑی توقع کے ساتھ حضرت منظر سے امداد کی درخواست بھی کی گئی

حضرت منظر پریشان حالوں کی مدد کے معاملے میں سب کے کام آتے تھے۔ جھڑیل کے ایک خط میں جو ڈاسنہ (ضلع میرٹھ) سے لکھا گیا ہے کمال اظہار عقیدت ہے، دوسرے خط میں شاہ درآنی کی آمد آمد کی خبر کی تصدیق و تفصیل چاہی گئی ہے۔ دہلی دھر کے ایک خط میں شاہ درآنی کے سرہند میں داخل ہونے کی خبر ہے۔ یہ دونوں مکتوبات ۱۷۸۸ء کے معلوم ہوتے ہیں جبکہ شاہ درآنی نے اپنے بلوچ حلیف امیر ناصر کے ساتھ مل کر پیش قدمی کی تھی اور شاہ سرہند میں داخل ہوا تھا۔

ایک مکتوب میں بسا وں راے بیدار (یا بسا وں لال بیدار) کا ذکر یوں آتا ہے "برخوردار بسا وں در امر وہم بعافیت است"۔ بسا وں راے بیدار حضرت منظر کے شاگرد تھے۔ سفینہ خوشگلو میں ان کے بارے میں ہے کہ "بسا وں راے بیدار تخلص، شاگرد مرزا جانان منظر صاحب است تربیت و تخلص از جناب مرزا یافتہ، خیلے صاحب طبع رسا است۔ چندے یہ عظیم آباد پٹنہ ہمراہ دیوان صوبہ رفتہ و الحال باز یہ دار الخلافہ مرا کردہ" (ص ۳۱۰)۔

۱۷ دیکھیے "احمد شاہ درآنی" سید نصیر احمد جامعی، ص ۲۰۹ تا ۲۱۱

مکتوب چیورام بنام حضرت منظر

۸۲

قبلہ خدایگان کعبہ دو جهان سلمہ الرحمان لکترین عقیدت الیہ
 چیورام بعد اداس آداب بزرگی و پرستندگی بجا آورده معروض
 رائے فیض برائے میگرددانند از استماع نوید تشریف آوردن آن
 خدایگان در جهان آباد خاکسار را چندان نشاط و انبساط حاصل گردیده
 کہ در تحریر و تقریر نمی آید۔ لیکن حیف صد حیف کہ آن حضرت قدر قدرت
 از سرفراز نامہ آگاہ فرمودہ سرفراز و ممتاز نہ فرمودند۔ این قدر
 بے توجہی بر ما بچو من جان سپاران نباید فرمود۔ آخر خود تربیت و
 پرورش یافته آن چمنستان ملک چمنان ہستند کہ دور بہشت
 آئینہ از تفضلات کریمانہ امیدوار است کہ گاہ گاہ از سرفرازنا
 سرفرازی فرمودہ باشند۔ زیادہ بزرگی چہ جرات نماید۔

مکتوب جیون بنام حضرت منظر

۸۳

حضرت صاحب خداوند نعمت سلامت
 از لکترین خانزادان جیون بعد اداس آداب بزرگی و
 پرستندگی معروض حاشیہ بوسان بساط فیض مناط میگرددانند۔

غلام معالجی در بھکر رسید و از جدائی خدمت فیض درجت عالی
 وارد لہودہ کہ بر خدائے علیم یا بر آن قبلہ روشن خواہد بود۔ امیدوار
 کہ در حال این کثیر الاحتمال بر توجہ ظاہری و باطنی فرمودہ ازین
 مخمضہ نجات بخشند و از جواب عزمی سر بلندی فرمودہ باشند۔
 زیادہ حداد ب ندید۔

غلام معالجی در بھکر رسید و از جدائی خدمت فیض درجت عالی

غلام عقیدت پیوند جیون

مکتوب والد لہساون راے بنام حضرت منظر

۸۴

بعلی خدمت حضرت مرزا صاحب خدائگان فیض رسان نیاز
 بعد اداے مراتب نیاز مند ہیا و آرزوے ملاقاتہ معروفی دارد کہ
 مکرمت نامہ ورود کرامت فرمود، خاطر مشتاق را سرور بے اندازہ
 و فرحت بے شمار حصول نمود۔ حق سبحانہ جل شانہ باین خوبہاے
 ذاتی و صفائی سلامت دارد۔ ورود شریف درین مملکت باعث
 ترقیات طالبان خدا و موجب انبساط دوستان با صفا است۔
 الحمد للہ و المصلی کہ عذر سموع شد، و معذوری ثابت۔ دل بندہ
 بملازمت سامی تیا کہا دارد و پیام یاد فرما باشند۔ برخوردار لہساون
 در امر وہہ بعافیت است، امیدوار دعا است۔ و متعلقان اینجا
 بحیریت اند۔ بخدمت نواب ارشاد خان صاحب سلام فرمایند و السلام۔

۸۵ مکتوب ۸۵ میں بھی جیون مل کا نام آ رہا ہے۔ اس مکتوب میں بھی مرسل نے حضرت منظر
 لکھا ہے کہ "از احوال خرو عافیت لالہ جیون مل اطلاع بخشند" واضح ہے کہ حضرت منظر نے
 حلقہ المعارف میں ایک سید جیون نامی ذرا نامی جو طبقہ عالی سے تعلق رکھتے تھے (مکتوب ۸۴)

ملکوبات چترمل بنام حضرت مظهر

۸۵

حضرت پیر و مرشد سلامت - خاک را پانکس چترمل
 که بے نصیب از حصول سعادت ملازمت حضرت است آداب
 عقیدت و ارادت بجا آورده بفرق عالی متعالی می رساند چن روز
 است که از سرفراز نامہ با وجود ترسیل و الفتن نیاز متواتر یاد آورده
 مرجب کم طالعی خود دانست حق تعالی سایہ بلند پایہ آن حضرت
 را بر متفارق ماعلان محدود و مخلد دارد - قبلہ من! ہر چند خواستم
 کہ بجناب عالی مستفید شدہ حصول ملازمت سراسر سعادت نماید
 لکن گذاشتہ آمدن کار اینجا را برخلاف بہائے جان صلاح
 وقت ندانستہ، لاچار بتوقف پرداختہ و یک ماہ دیگر ہم فراغت سفر
 (میسر) نمی آید - انشاء اللہ تعالی دوچار روز باقی مانده ماہ رمضان المبارک
 غلام بجناب عالی شرف اندوز خدمت می گردد - قبلہ من! از اخبار
 مختلف خبر آمدند شاہ درانی بہ ضلع آن طرف سپہرند بسیار شنیدہ
 می شود - آنچه احوال آن حدود بجناب عالی دریافت بود بہ غلام اطلاع
 باید فرمود - زیادہ حد ادب ندید -

از احوال خیر و عافیت لالہ بیون مل اطلاع بخشند -

غلام چترمل

۸۶

حضرت پیر و مرشد سلامت - فدوی چترمل آداب تسلیمات

بجا آورده بعرض عالی می رسانند۔ سابق ازین دو دفعه عرضی به
جناب عالی ارسال یافته ، از نظر مبارک گذشته باشد۔ لیکن از
تشریف بردن بآن سمت عنایت نامه معتمنین خوشی مزاج مبارک
صادر نه شده ، خدی طبیعت مستطرونگران است۔ و فدوی از یک
ماه کز (کمتر) زیاده ، در داسنه (دولت پیر) استقامت دارد۔ اگر
بجواب عریضه سرفراز شود ، نوازش نامه بخدمت حضرت شاه
کمال صاحب در داسنه شرف نفاذ می شده باشد۔ و فدوی
لا در هر حال غلام خود تصور کرده ، از گوشه خاطر مبارک فراموش
نباید فرمود۔ زیاده حد ادب ندید۔ واجب بود بعرض رسانید۔

عریضه
غلام چهتر مل

مکتوبات نانک چند بنام حضرت مظهر

۸۷

حضرت صاحب خدائگان قبله عالم و عالیمان سلامت
بعد تقدیم لوازم نیاز که طریقه نیاز مندی و عبودیت است مشهور
ضمیر منیر که آئینه جهان نما است می گردانند۔ والا نامه سالی
از روی عنایت عمیم نامزد خیرخواه " اصدار شده بود ، شرف صدور
ارزانی فرمود۔ از فضل و کرم عمیم گرای خیرباد خداوند تعالی آن
خدائگان را دیرگاه کرم فرمائی نیاز مندان داراد۔ در مقدمه
مولوی ثناء اللہ جیو که مع علایق در آنجا آمده اند سمت تحریر

یافته بود سعادت اطلاع گشت - بر طبق ارقام شریف خط محمد روشن
در مقدمه دادن یومیہ بلا تصور و ماہ بہ ماہ بنام گماشتگان
مشارالہ لویانہ بخدمت ابلاغ داشتہ می رسند - مطور
خلیفہ فیض اللہ در خدمت سامی حاضر اند - مبلغ در ماہیہ فردوی
از مشارالہ گرفتہ صار وصول کردہ مارن روپیہ ای دو اوشان
باید کرد کہ خلیفہ معز اللہ زود با ایصال رسانیدہ خواهد داد - زیادہ
از فضل و کرم گرامی کہ بحال این احقر ^{بندول است} بایراد عنایت نامت
سامی کہ ذریعہ سعادت و مفاخرت است معزز و ممتاز می شدہ باشند
زیادہ چہ بر طرازد - ظلم محدود باد امین رب العباد - فردوی نانک چند
تلیمات می رساند -

۸۸

فردوی نانک چند اجرض می رساند - غلام تراب الاقدام
خلیفہ فیض اللہ سر بہ سجود نہادہ تلیمات غلامی معتکفان حضور
فیض گنجوری رساند و انشاء اللہ العزیز فردا پس فردا قدسوس خواهد
شد و محمد خان و محمد شاہ نیز کورنشات غلامانہ اجرض می رساندند
بلوغہ معدودہ می رسند - و غلام محمد برمی نیز تلیمات میر
و بخدمت نواب صاحب مہربان ^{صلی اللہ علیہ و آلہ و سلم} الدولہ بہادر تلیمات
برسد و یاران طریقہ کہ سعادت مند اند سلام بعد شوق مطالعہ
باشند زیادہ -

ملکوبات مرلی دھر بنام حضرت مظلوم

۸۹

حضرت شاہ صاحب و قبلہ فیاض زمان سلامت -
 بزدہ مرلی دھر بعد اداے آداب تسلیمات و کورنشات کہ طریقہ
 نیاز مندان عقیدت کیش است معروض راے بیضا ضیاء میگردد
 تا امروز کہ روز دوشنبہ نهم رمضان است بزدہ بخیریت مع متعلقان
 در سرائے ہندوان استقامت دارد، و در بارہ قدم فیض لزوم
 مستعمل او سبحانہ تعالیٰ سببے سازد کہ نوع دولت قدمبوسی
 حاصل گردد و تکلیفات کہ از عدم روزگار آنچه می گذرد قابل تحریر
 نماندہ و علاوہ آن آنچه شبانہ روز از تفکر با بر حال است -
 چه عرض نماید - حالت جان کنذلی است مگر از فضل او امید است
 کہ شاید باین تن مردہ باز ہم جانے تازہ بخشند والا ما ندن ابرو
 بہ نوع بہ نظر نمی آید -

ما سیم پرگناہ، تو دریائے حقیقی - جائیکہ فضل تست چه باشد گناہ ما
 قبلہ من! علاوہ این ہمہ تفکر خبرے رسیدہ کہ شاہ درانی داخل سرحد
 شدند، از استماع این جان در قالب نماندہ - یقین است کہ
 بآن خداوند خبرے معتبر خواهد بود - امیدوار است کہ بہ غلام منصل
 اطلاع باید بخشید کہ چگونه است - اگر ہمچنین باشد مردمان را
 از اینجا برداشته جانے دیگر برده شود - زیادہ بجز بزرگی نیاز چه عرض
 نماید - میان پیر علی صاحب ہندگی مطالعہ نمایند - ہمہ (بھیما) حکومت راے
 برادر رام پرشاد کورنش می رسانند امید قبول - عرضے
 غلام مرلی دھر

دستگیر در ماندگان و اسیرمایه بیکان سلامت

کمترین غلامان حلقه بگوش فری دهر بعد آرزوی قدیمی معروض
می دارد که عرصه شش ماه است از لشکر پادشاه رفته نوکری
غلام گسسته باز در بندر این بخانه خود رسیده و درین عرصه
آنچه شرط تلاش است درینجا کرده شد لیکن هیچ به ظهور نیامد تا چار
بخانه خود نشسته و نظر بر فضل او تعالی داشته - قبله من !
حالا حالت تباہی به نظری آید که نزدیک رسیده است و بر اسباب
ظاهر برگزینی بیم که آبرو بخاند - خوار آمد و دستگیری کنید - و
حالا اسباب یک روپیه بخانه نموده و دخل یک حبه نانی ،
و خرچ روز مره می آید - درین باب آنچه ازین تفکری گذرد ، بجز
ذات او سبحانه تعالی کسی نمی داند - قبله من ! غلام را بجز ذات
عالی کسی تکیه و پناہ نیست - تا چار شده بعالی خدمت باز معروض
داشته که این وقت دستگیری است والا حالا آبرو غلام مفت
از دست می رود ، و غلام به ارشاد عالی به عالی خدمت می رسد -
اگر آنجا یک روپیه روز را هم روزگار غلام بشود ، غلام را یاد فرماید
که در خدمت برسد ، و از براس خدا عندالله نظر توجہ در حق غلام
مبذول داشته که ازین تکلیفات رهایی یابم - قبله من ! غلام در
حالت نزع احوال خود بعالی خدمت گذارش نموده است لکن
بمزاج عالی گرانی نگذرد و باز برگز باین بی حجابانه معروض خواهد
داشت و دیگر تا حالت تحریر همه وجوه غیرتها است - زیاده حداد

نزدید۔ در خدمت والدہ صاحبہ رقبہ گزرنش ہی رساند۔
امیرواراست کہ عنایت در جواب عریضہ نیاز بدست
دارندہ عریضہ نیاز مرحمت باید فرمود کہ بعللام برسد۔

عریضہ

فدوی مری دھر

۹۱

قبلہ حاجات، کعبہ مرادات، فیاض زمان دستگیر در ماندگان
کترین غلامان حلقہ نگوش در کید نہر بعد آرزوی قدمبوسی کہ حد سے و
نہایتے ندارد ملکشرف رات ضیا ضیاء ہی گرداند۔ امروز کہ روز جمعہ
تاریخ سنیم جمادی الثانی است، غلام در التوجیہ کہ از خرچہ شش
گروہ است بخیریت رسیدہ است، و در یاد قدمبوسی آن ذات
فائض البرکات مشغول۔ اگرچہ این دولت و نعمت در ظاہر باین غلام
میسر نیست۔ لیکن روز و شب در دہیان این چشمان را بران قدمها
می ساید و شکر با بجای آرد و ہمین آرزو است کہ روزے او سبمانہ
آعالی این دولت و نعمت زود نصیب کند کہ ازین کش مکش زمانہ توقع
زندگی ہم از دست رفتہ، بارے بہر حال شکر است سے

راضی برفیق دوست ہی باید بود + در برچہ رقبہ دوست ہی باید بود

امیراز ذات فائض البرکات آن دارم کہ قلم عفو بر گنا ہم کشیدہ ہمارہ
توجہ دلی در حق غلام مبذول ہی شدہ باشد کہ درین صورت توقع بہبودی
در جہان است۔ و قبلہ من! بیزہ حالی تحت ناچار شدہ از خانہ
میرانہ است، ادب سوارس کہ بود قرض خواہاں گرفتند۔ ناچار بہر صورت

کہ شد از خانہ برآمدہ ام و ارادہ شکر لواب بحسب الدولہ بہادر دارم
 اوسبحانہ تعالیٰ فضل فرما پروردگاری کند کہ آبرو بماند ،
 واللہ یا قسمت ۔ و عنایت نامی کہ بدست برادر شام لعل
 مرحمت فرمودہ بودند ورود فرمود معزز و منور صافست نہ
 عنایت نامہ را چون بر کشادم کہ بر دیدہ کہ بر سر نہادم
 اوسبحانہ تعالیٰ ان ذات فیاض زمان را باین نوار شہا دیر گاہ بر
 سر ما غلامان سلامت یا کرامت نگاہ دارد کہ ہمین آرزوست زیادہ
 نیاز و بندگی ۔ در خدمت واللہ صاحب مدظہ مکرمہ کورنش نیاز قبول باد
 در خدمت میاں پیر علی صاحب بندگی عرضے
 کمترین غلامان مرلی دہر

مکتوبات نامعلوم بنام حضرت منظر

۹۲

حضرت صاحب و قبلہ خدائے تعالیٰ کعبہ دو جهان سلمہ الرحمن بعد ادا ئے آداب بندگی و پرستندگی معروض رائے عالی گردانیدہ می آید۔ نوازش نامہ آمود مع چند عدد سیپاری و سرپای سنبھل کہ از راه خانہ زاد پروری عنایت شدہ بود، بوسیله حقیقت سمرد عوسر ملاح کہ در رسم سفس صدرا کس (کذا) پیدای کند شرف ورود فرمودہ معزز و ممتاز نمود۔ آداب تسلیمات این عنایات بے غایات بجناب فیض مآب باریا بان حضور کرم ظہور می رساند، قبول افتد۔ خداوند من! درین مدت سوائے ذات و الہ صفات ہمہ عالم دنیا را سیر نمودم و آنکہ حقیقت راستے بار بار می گوید کہ بخدمت این خانہ زاد حاضر شوم، درین جا آمدہ، چہ خواهد کرد۔ امیدوار فضل و کرم آنست کہ بوجہ مشارالیه را ازین ارادہ خام بازدارند۔ اگر از ارشاد آن حضرت صاحب قدر قدرت نامبرده بازمی ایستد، از ادائے شکر این بر نخواهد آمد۔ اما چنان نشود کہ ہنگامہ برپا گردد۔ چنانچہ کہ حضرت صاحب دو ماہ این مرد کہ را باز

داشتند، همان قسم باید داشت لاله‌ها صحر و لاله امرنا تو ازین واقف
 هستند و نادان (نالان) اند و نام عمار (کذا) را می دانند، از نامبرده
 هیچ مذاکره نکنند - زیاده حد ادب ندید -

۹۳

میرزا صاحب مهربان قدردان سلامت - مدتها گذشت
 که دل برای استماع خیر خیریت نگرانها دارد. هر چند سدای راه
 عذر خواه است لیکن دل مشتاق عذر پذیر نمی باشد. او سبحانه
 تعالی ذات سامی را سلامت با کرامت دارد که همان آثار نزد ما معمو
 است - از نور الهدی و نور العلی و نور المصطفی آداب نیاز
 قبول فرمایند هر کدام متاهل و صاحب اولاد است. نور الهدی که
 فیض نظر شریف در یافته، در مراتب علوم نقلی و عقلی و در تفاوت
 و تفاوت بالغ بمبلغ الرجال است. و گوشه چشمی سوئے دل هم دارد
 نور العلی شرح تجرید و حاشیه قدیم مع لوازم و مضامین بود. نور الهدی
 با استعداد و برافقت جماعه از طلبه می خوانند. نور المصطفی بقاییت
 خام ماند، از شرح ملا شرح و قایه ترقی نمی کند. دعا فرمایند که او
 سبحانه، تعالی همه را جامع مراتب ظاہر و باطن کند. اگر کسی از
 اصحاب که فقیر را دیده باشد و زمانه فرصتی او را داده باشد
 سلام او را رسانند -

و از اهل بیت به اهل بیت سلام رسانند و بر تفصیل احوال
 اطلاع بخشند -

زیاده از شوق چه نگارند - والسلام -

۹۴

صاحب مہربان میرزا جانچانان جیو اصولی الاعز والداعی الی الخیر
 خلاصۃ الارواح نیر المشکوٰۃ والزجاجة والمصباح، شمس الحق والذی
 نور اللہ فی الاولین والاخرین سلامت، بعد نماز در یافت سعادت
 قدیموس و بزرگی مکشوف ضمیر الوری گرداند۔ احوال بفضلم مقرون
 شکر و سلامتی ذات والا مطلوب، از روزیکہ ازینجا تشریف
 بردہ اند، دل بے اختیار مشتاق است۔ ایزد تقدس و تعالیٰ افضل
 خود فرماید۔ اگرچہ دل فدوی بندہ بحصول دولت صحت بزرگان
 ہی خواہد لیکن علاقہ دنیا نمی گذرد۔ اگر بخاطر می گذرد کہ دامن از دنیا
 برافشانند۔ درین مقدمہ صلاح می آید ہرچہ اقتضاء فرمایند۔ اگر ما خود
 عند اللہ نشود، ارادہ است ہرچہ ارشاد شود، از دوست نشان دار
 عارف خان۔ خونہ جیو و صاحبان دیگر ہمراہ صاحبی آمدہ
 اسم آن فراموش شدہ، خدمت آن سلام نیاز موصول باد۔ زیادہ بزرگی۔

۹۵

جناب ارشاد مآب، قید اہل تحقیق و کعبہ صاحب تدقیق بقدم
 مراسم نیاز و آرزو بندی معروض می دارد عرفیہ نیاز مشتمل
 احوال خود مصحوب تیمرخان از آشنایان میان محمد افضل خیر
 نمودہ بود، شاید جناب عالی نہ رسیدہ باشند۔ از استماع
 خبر ہیمنت اثر قدم مسرت لزوم مسرت فراوان و نشاط بے پایاں

و نمود۔ الحمد لله على ذلك حمداً طيباً كثيراً۔ درین ولا اکرام الله را
 در زیر بغل زنبیل شدید پیدا است که سبب آن تب دارد و در ^{خانه او}
 نیز بیماری تب است، لهذا مقصر ماند، والا قدم را از سر ساخته
 بخدمت می رسید۔ والشاء الله تعالى اگر صحت دست می دهد بجناب
 فهین مآب خواهد رسید۔ داین خادم دیرینه را روز بروز انحطاط
 قوت است و ضعف و ناتوانی بیشتر، و اسباب سواری
 میر نیست، ولی آرزوی قدسیوس بسیار دارد۔ اگر آمون امری
 اراده عالی باشد، اگر سواری انجام مستعار بهم رسد، به سعادت قدسی
 مشرف گردد۔ میان جلال الدین حکیم در فضل ذکر جبر رساله نوشته،
 آن را فقیر ملاحظه کرده که در تحریر حدیث غلطی نموده است و در فضل
 ذکر جبر ادعای محض کرده است، و طعن در پرده به میان محمد اعظم
 قدسی سره نه نموده، بلکه بجناب حضرت مجدد نیز۔ لهذا فقیر رساله
 در فضل ذکر خفی که از تفاسیر بیضاوی و عمده ویشاپوری و جلالین
 و بحر مواج و مدارک و تفسیر حسینی و غنیة الطالبین و رشحات
 استنباط نموده، قریب دو جزو تحریر کرده، جزء اول بجناب عالی
 ارسال داشته، ملاحظه فرموده و اصلاح نموده عنایت فرمایند۔
 اکرام الله و مکوه و جکوه و فرحت الله و همه مردمان خانه بندگی
 می رسانند۔ و سیاهی و قلم و کاغذ بسیار ناکاره است، قابل
 تحریر نبود۔

له شیخ محمد اعظم خلیفہ حضرت حاجہ میرا رسول نا۔ بزاری شیخ محمد اعظم در بلده
 بحر الود (بحر اودن) است۔ دیکھے نقارات بطریق سن ۲۵

جناب ارشاد مآب..... غلام مبعہ متعلقان بتوجہات القبہ
بعافیت است۔ وسلامت ذات قاض البرکات بر مفارق ما غلامان مسؤل
از جناب اوسبحانہ تعالیٰ می نماید۔ غلام متعلقان را درین مقام آورده
است، و خود تمام روز در دیوان خانہ نشسته می ماند۔ یاران طریق
ہر دو وقت می آیند، توجہ ذکور و انات از بست زیادہ می شود و گاہے
قریب سی ہم شود۔ و چار پنج شش ہم می شود۔ و امروز نہ روز شدہ
کہ نواب صاحب و میان ظفر علی خان صاحب و ارشد خان صاحب و دیگر
اعزہ از پسران و متعلقان نواب صاحب بہ بسوی تشریف بردہ اند۔
خبر است کہ در دو سہ روز خواهند آمد۔ و روشن خان در شتابان
در ماہہ چیزے تکا سل می نمود۔ لہذا غلام مقرر نمود کہ ہر روز گرفتہ باشد
چنانچہ آن قبلہ ہم ہمین طور ارشادی فرمودند۔ بہ برکت توجہات القبہ
حق سبحانہ تعالیٰ در معاد و معاش غلام برکت عطا فرماید۔ آمین۔
اخون روزمہ در آوردن زر یومیہ و دیگر امور غلام بسیار سعی می نماید۔
امیدوار تفضلات است، و دیگر ہمہ یاران طریقہ بہ غلام اخلاص می نمایند
و دیر شد کہ بورد نمایند نامہ و اطلاع اخبار عافیت آثار آن خداوند
الطیبان نیافتہ، و دیگر ہمہ عافیت است۔

بخدمت

..... باللہ

جناب ارشاد مآب حضرت مرزا صاحب دام ظلہ و لطفہ
 بعد عرض نیاز می رسانند که حق شیخ محمد عظیم در مقدمه حویلی ثابت
 شد که میر حمزه و غیره بجنور سامی اراک شهادت کردند لیکن تا حال
 بحق خود نرسیدند۔ اگر توجہ سامی بلیغ بحال ایشان بذول شود۔ در اند
 توجہ کامیاب می شوند، و در سهولت طرف ثانی که جماعت کثیر از آنها
 گمراه می شوند۔ اولاً بحسب اللہ خان نگاشته شود که ناواقف حمایت
 آنها سازد و این مقدم را بعلماء سپرد نماید۔ هر چه بموجب شرح شریف
 انفصال شود، طرفین اطاعت سازند۔ محمد خان و خلیفہ شیخ فیض اللہ
 درین باب بتوجہ سامی ممد و معاون بدل و جان شوند۔۔۔۔۔ اسلوب
 خواهد شد۔ و آنچه بزبانی مرزا اسد اللہ بیگ صاحب گزارش سازند مقبول
 شده باید شنید و قبول فرمایند۔

توجه برسانند بجزو کار ایشان شکر به است بجزو کار ایشان شکر به است

جناب ارشاد مآب حضرت مرزا صاحب دام ظلہ و لطفہ
 بعد عرض سلام نیاز گزارش می سازد شیخ محمد عظیم و بیاباری
 که وطن قدیم در سنبل می دانند حیاتی حویلی جد ایشان در چودپری
 مقرر است و از مدت استغالی اند، کسی بحق نمی رساند۔ الحال که
 قدوم میمنت لزوم با اتفاقات حسنه واقع شده، امید قولیت که
 بتوجہ سامی بحق خود برسند۔ البته توجہ فرموده بود لیکن چون توجہ

بود تا حال انصرام نہ رسیدہ، گویا بر توبہ عالی موقوف بود و کلمہ از زبان مبارک بہ حمد خان صاحب و خلیفہ فیض اللہ جیو فرمودہ دہند۔
 انشاء اللہ تعالیٰ حق بحقدار خواہد رسید۔ و ازین مقدمہ لوایب صاحب
 لوایب ارشاد خان صاحب، امام الدین احمد خان صاحب خوب و مہم مطلع
 اند، مفصلاً گذارش خواہند ساخت، بمعرض قبول افتد۔ زیادہ مدد
 بخدمت ملزمان خدمت شریف سلام شوق مطالعہ یار۔

۹۹

حضرت سلامت

عنایت نامہ چہرہ وصول افروخت و باطلاع خیریت مزاج شریف
 سر تھا اندوخت۔ شفقت نامہ کہ سابقاً اصدار شدہ بفقیر نہ رسیدہ
 قدوم میمنت لزوم درین حدود باعث جمعیت و اطمینان باطن گشت
 کہ تا تشریف داشتن درین ضلع ہر چند دولت حضور میسر نیست لیکن
 جمعیت حاصل وقت می شود کہ جز بزبان ذوق املانے آن ممکن نیست۔
 یعنی از اعزہ کہ ^(آیت) گر کہ ^(آیت) و سن یکسب خطیئۃ او ایشا تمہیرم بہ بریئاً فقد
 احتل بہتانا و ایشا تمہیرم ہ در شان امثال این ہ وارد است
 آنچه اظہار کردہ باشند از پاک طینتی آن ہ دور نیست
 اصل آنست کہ شفقت سالی بحال بی حال می بیند، حسد

بران می دارد کہ چنین امور ظاہر سازند تا مگر غبار فتنہ ایشان حجاب
 ہ عالی خاطر یا گردد۔ مخدوم من ! محبت کہ براسے امور دنیاویہ باشد
 وقوع زیادت و نقصان دران ظاہر است، و خلعت کہ براسے آخرت
 بود القطاع بل عدم زیادت آن نامکن۔ و ہر چند روایت را اثری

می باشد لیکن (آیت) کریمه یا ایها الذین آمنوا ان جاءکم فاسق بعبادتیوا
 رد آیت فاسق را که فسق و منصوص کلام مجید است از درجه اعتبار
 ساقط می گرداند - سخن از دایره ادب بیرون رفت، لیکن حدیث ان
 لصاحب الحق مقالاً عذر خواه من است - بهر حال امیدوار عفووم -
 اجازت نامه عنایت باید فرمود و اسناد از شاہ جهان آباد رحمت خواهد شد
 زیاده حدادب - خان عزیز از جان محمد فقیہ الدین خان سلام التماس
 می دارند و محمد علی خان صاحب نیز - حافظ طیب که در سلسله داخل شده
 بود سلام نیاز معروض می دارد -

۱۰۰

هو الغنی

حضرت سلامت! بعد ادای آداب بزرگی و قدمبوس که شیوه
 نیاز مندان است، بجا آورده عرض عالی متعالی می رساند - این احقر العباد
 از فضل او سبحانه جل شانہ تالی لوم مع متعلقان و متوصلان بهم
 و بوجه خیریت دارد و خیریت ذات عالی صفات شب و روز مطلوب
 و مرغوب است - شاه الوالفتح صاحب سلمه ربہ عریفہ بجناب عالی
 متعالی همراه عرضی فقیر فرستاده اند - توقع از ان جناب است که جواب
 عریفہ ایشان قلبی فرمایند که از قلمی فرمودن دوستی آئینه نومی شود و مدد
 مدید گذشت که از لوصه گوشه خاطر عالی یاد فرموده اند که از دیدن عنایت
 مشکین شمامه اطمینان خاطر از ان متصور است و یاد آوری همچون عامی
 غرق معاصی باعث افتخار و سرفرازی پر دو جهان است - حق تعالی
 ذات عالی صفات را بر ما بیکسان دیرگاہ سلامت دارد ، بصدره
 حبیبہ صلے اللہ علیہ وسلم -

باسمہ سبحانہ

حضرت سلامت!

ادائے آداب بندگی و تسلیمات و آرزو سے قدمبوس والا بجا
 آورده، پنجاب عالی متعالی می رساند که این احقر بتاریخ سیزدهم
 جمادی الاولیٰ بخانه رسیده و انشاء اللہ تعالیٰ تباری اسباب سرماندره
 بسعادت قدمبوس والای رسد۔ ممتازی و سررازی هر دو جهان حق سبحانہ
 جل شانہ، بزودی نصیب کناد۔ پیشتر احقر العباد از پبلی بصیث
 عریفہ شاہ ابوالفتح بخدمت فیض الفخر خان صاحب سلمہ ربہ فرستاده بود،
 ایشان همراه عریفہ خود معصوب قاصد سرکار والد بزرگوار خود روانہ نموده
 اند و بعد دریافت گردید که آنحضرت در سنہل تشریف فرما شده اند۔
 باید دید که آن قاصد پنجاب عالی می رسد یا نہ۔ حالا باز زیرک آدم بر کار خود
 روانہ کردند۔ این احقر نیز عرضی نموده همراه عریفہ خان صاحب مذکور احوال
 داشته، امید که بنظر مبارک خواهد گذرانید۔ تمنا سے قدمبوس عالی از احاطہ
 تحریر برون است۔ تا کجا نویسد۔ زبان قلم جو امر دامت۔ انہم قاصر البیان
 افتاد۔ پس بہ تحریر و تقریر نمی رسید۔ آخر الامر از درگاہ مجیب الدولت
 دعائے قدمبوس والا کہ مسرت افزا در ہوش و گوش است، و سعادت
 دارین دران ہویدا ست۔ بہ نصیب کم نصیبان مدام نصیب کناد۔
 زیادہ زیادہ بندگی و قدمبوس عالی معروض باد۔ حضرت والد صاحب میر سائند
 و از خادم حسین نیز قبول باد۔

حضرت سلامت -

پس از ابراز تمناے ادراک سعادت قدموں شریف کہ شریف ترین
 متمنیات است بوضع می رساند با ستماع توید قدم میمنت لزوم درین
 ضلع کمال خورسندی حاصل شده، انشاء اللہ تعالیٰ دولت حضورم میر
 خواند آمد۔ از احوال خیر اشمال صحت مزاج و باج اطلاع باید فرمود۔
 و اسناد سفت کتاب بیضاوی و مدارک و جلالین و مشکوٰۃ و حصین
 و عوارف و شمائل ترمذی که اجازت آن فرموده بودند اگر همراه آمده
 باشد نقل فرموده عنایت شود۔ زیادہ عرض آرزو۔ و رائے میان
 اکرام اللہ کہ ایما شده بود فرموده شریف بجا آوردن سعادت علاوه
 این مرد بشمول کمالات محلی و یکجا بودن این چنین اشخاص منجتم۔
 لیکن بسمع مبارک رسیده باشد کہ درین ایام در سرکار رئیس این ملک
 تغیر و تبدیلی در سپاہ ماند و هنوز صحت، فرصت گفتن برائے کسی نبود
 ازین سبب تاخیر واقع شد۔ فقیر بایشان گفته است، ہمیں کہ وقت
 یافتہ برائے ایشان می گویم زیادہ نیاز ہے
 از بندہ محمد فقیہ الدین بزرگی التماس است۔ تشریف فرمودن
 براد آباد، رفتن خان صاحب قبلہ در سنبھل بخدمت تشریف و محروم
 ماندن بندہ ہر دو مرتبہ از دریافت و برکت ملازمت بوجہ کمال تاسف
 و محمول بزرگ سعادت خود گردید۔ او سبحانہ سبب سازد کہ تلافی آن
 بوجہ احسن تواند شد۔

۱۰۶
 لے یہاں تک تلمیذ، ناعلوم الاسم بکثرت نگار کی طرف سے ہے۔ اس کے بعد
 بطور رئیس نوشت محمد فقیہ الدین کی طرف سے کئی جہد سطر ہیں۔

۱۰۳

حضرت سلامت! بعد عرض کورنش لعرض اقدس می رسانند -
 لفظ الحمد تا آخر که پنجم ماه است احوال غلامان مقرون محمد است
 و صحت و سلامتی آنجناب روز و شب مطلوب - سابق احوال خود
 را مفصل لعرض رسانیده درین ولا امروز که پنجم ماه است
 جناب عالی غلام را در سواری طلب فرموده خبر ارشاد کرده پیش
 یک درویش براسه جواب سوال فرستادند - از بخا هرگاه آمدم - باز
 طلبیده مقدمه آنجا را مفصل شنیدند و وقت شام پیش جواب
 امدقان براسه کار فرستاده بودند بلکه از آنجا چیزی حصول
 هم نشد و در ظاهر بیج ملائت جناب عالی با غلام ازو قدرت ندارند
 چون سفارش غلام از بیج کس خواسته بود خود بخود این تفصیل
 شد - ازین جهت معلوم می شود که از باطن هم صاف باشند - این
 همه را از تفصیل آنجناب دانسته او اب از صدق دل بجای آورد -
 او سبحانه جناب عالی را دیرگاه بر سر غلامان سلامت دارد - این
 یارب العالمین - احوال غلام امام بدستور است - امدور رفت
 در بار موقوف است بلکه بیج کس
 همه مردم اینجا خورد و کلان عرض کورنش می رسانند قبول باد -

۱۰۴

باسم سبحانه

حضرت سلامت! بعد ادا سے آداب بندگی و قدمبوس بجای آورده

بجانب عالی متعالی می رساند که رسیدن احقر از سبب بی اسبابی بر ما
 میر نشد. انشاء الله تعالی که آنحضرت بدلی تشریف برند در سنبل
 والا در شاه جهان آباد خود را البته البته خواهد رسانید. غایت نامه
 عالی که بنام شاه ابوالفتح صاحب قلمی فرموده بودند روانه کرده شد و
 مولوی عبدالرزاق نیز رقعہ نوشته فرستاده است. باقی مختار اند.
 شش ماه شده که از خانه حافظ رحمت خان دامی در می نیافته
 است. درین شش ماه چهار ماه در برسات ضبط نموده، و دو
 ماه شده چاکری نو صحیح کرده اند، تصدیق تیار شده، ازین
 سبب تصدیق خرج بسیار است. این تکلیفات باعث کم سعادت
 شده.

افسوس صد هزار افسوس، قدمبوس میر نشد حق تعالی
 بزودی قدمبوس عالی نصیب کم نصیب کناد. در وقت روانگی
 نوشته شد، کمی زیادتی الفاظ معاف فرمایند. زیاده زیاده
 آرزوی قدمبوس است. در خدمت نواب صاحب سلام و استیفاء
 رسانند. بخدمت بیان علی نظر ولی نظر و غیره صاحبان سلام دعا
 خوانند.

۱۰۵

حضرت سلامت! منگنی همشیره زادی این عاصی که با
 میر بهره مند شاه جیو شده، میر معزالدین را فروختن اسپ خود
 در آن اطراف با می رسند. حسب قیمت شاید در بلده
 سنبل هم برسند احياناً امری رجوع نمایند، تفضل بفرمایند.

خواہند فرمود کہ در حق این سراپا معاصی خواهد بود۔ زیادہ زندگی
قبول باد۔ مردم محل وغیرہ ہمہ بخیریت اند خاطر مبارک جمع فرمایند
وہر اسے ملازمت کہ در خدمت شریف برسند تفضل خواہند فرمود۔

۱۰۶

حضرت سلامت! بعد شریف بردن حضرت بسمت
سنبھل بحسب الشخوہ بہ بہانہ تلاش روزگار در فراق یار
یابیں دیار رسیدیم۔ اگرچہ در لاکھنو سعادت ملاقات این خاک را
مستور گردیدیم و او ہم ہر چند بخاطر دارہا کہ زائد التحریر و تقریر است
پرداختہ برفاقت خود بخدمت شد، لاکن بحسب قسمت بخاطر
ناقص و ناقص ہم نرسید۔ و رفاقت او شان کہ در ہر صورت رفاقت میں
بود اتفاق نشد و نیز بر طبق ارشاد تن برفاقت معدن مروت
و اتحاد میرزا بندے علی خان نداد۔ الحال کہ این جاد در ہر صورت
خفگی یا عاید حال است۔ لاچار خود را بیدار بنظا لا خواہم کشید، یا بسبب
کشش حضرت بقدمیوس خواہم رسانید۔ زندگی اشنایان و خویشان
زمان کہ دیدن صورت ایشان نقصان جان زبان بیگمان است و حال
کہ تا این دم گذشت، اگر اتفاق شد در خدمت رسیدہ بعرض خواہم
رسانید۔ درین دیار بقول حضرت

اگر از پاور در آیم بیچ کس دستم نمی گیرد
برگ من کسے ہڑ بیکیسی ماتم نمی گیرد
پس ازین دیار بیگانہ رخت اقامت خود را بستے کشیدن صلاح
می دانم و نیز در سنجہ دیگر ظالمے گرفتار شدہ ام۔ خدا حافظ و ناہرا

دعاے درحق این درد مند فرور است و تا حصول دولت قدمبوس اگر
بعنایت عنایت نامہ دعاے خیر یاد باید فرمود و غلام صمیم و قدیم
انگاشت و بے حصول قدمبوس خاطر فائز مرددی باشد زیادہ
حدادید ندید۔

در صورت صدق تشریف بردن نواب قاسم علی خان بہ
شاہجہان آباد و نگاہداشت میروم شرقاً و غرباً اگر بنا بر پرداخت
غلام کہ در ہر حال مکرور منظور خاطر مبارک است بہ نواب صاحب عز اللہ
مذکور در میان دورہ پروانہ طلب باشد۔ شاید دولت قدمبوس کہ در ہر
حال مدعا است پسر آید۔ چندے دیگر در بندگی صرف کردہ شود۔
آرزوے خود این است کہ اگر مردن ہم در پائے حضرت پسر آید عزت
و سعادت است

حضرت سلامت!

تمناے حصول سعادت قدمبوس زیادہ بر آنست کہ عرض نماید
اوسبجانہ زود پسر آرد۔ از روز تشریف فرما شدن بہ شہر از احوال
خیریت مزاج شریف اطلاع ندارد، خاطر فائز بہ اطلاع اخبار صحت و سلا
متعلق ہی باشد۔ امید کہ احقر را یکے از مخلصان تصور فرمودہ بہ اصدار
عنایت نامہ ہا معززہ دارند۔ درین اوقات بحسب اقتضائے زمانہ انواع
تفکر و ضیق لاحق حال است کہ شرح آن بزبان قلم نمی گنجد۔ امید کہ سہتے
مصرف حال احقر فرمایند تا فتح یابی رو دیدہ و للأرض من کائنات
نصیب۔ زیادہ چہ عرض نماید۔ محمد فقیہ الدین خان و محمد علی خان جیو

حضرت سلامت!

بعد از عرض بندگی و آرزوے قدسوس که زیادہ از تحریر و تقریر است
معروض می دارد کہ الحمد للہ بتوجہ جناب عالی غلام در عظیم آباد رسید چون
در ایام روانہ شدن کمترین از شاہجہان آباد آن خدا گنان در سہیل
تشریف داشتند، لہذا آرزوے دیدار عالی بدرجہ در دل باقی ماند
کہ چہ عرض نماید۔ حق تعالی بحسب دل خواہ باز میسر آرد، آمین۔ وراقبہ
قسمیکہ ارشاد شدہ بود، ہر دو وقت بفضل الہی می کند تا حال ناغہ شدہ
از قوجہ باطنی پیرو مرشد برحق صفائے کامل بر دل معلوم می شود و بے خیال
ہم اسم ذات جاری می باشد۔ و بخدمت عموی صاحب و قبلہ کہ در پانی پت
رسیدہ بود چون در اینجا ماندن بسیار کم اتفاق شد، ازین جهت در وقت
مراقبہ رسیدن شد، اگر درین شہر کلام بزرگ داخل طریق باشد ارشاد
شود تا وقت حلقہ حاضر می شدہ باشد۔ و نوازش حضرت در ہمہ جا و ہمہ
مکان است در وقت حلقہ نظر توجہ در حال این غلام کمترین ہم شدہ باشد
امیدوار فضل و کرم کہ تا حصول سعادت قدسوس کہ عین آرزو است، بے
نوازش نامہ گاہ گاہی سرفرازی شدہ باشد کہ موجب بندہ نوازی است
و بر کارے کہ تعلق یا ضلع پورب داشتہ باشد۔ باین کمترین کہ
غلام جناب عالی است ارشاد می کردہ باشد تا در سرانجام آن سعادت خود
حاصل نماید۔ زیادہ بجز آرزوے قدسوس چہ عرض نماید فلکم مدود برپا ہو

بعرض عالی می رساند - قبل ازین عرضیه نیاز در جواب توازش نامه
 مع غیر فریت معجوب آدم حضور ارسال داشته ، از نظر کرامت منظر گذشته
 باشد و حسب الارقام عالی معلوم شده بود که سوائے یک خادم در حضور حاضر
 چنانچه محمد مراد از همان وقت اراده داشت که خود را بجانب عالی فیض مآب
 رساند - درین و لا مشارالیه ازین جا روانه حضور شده ، عن قریب سعادت
 اندوز قدمبوس خواهد شد - و جمیع خورد و کلان و خادمان اینجا بخیریت اند
 و آداب کورنش بجای آرند - و رقیمه های وحید الدین خان صاحب و غیره
 حواله محمد مراد نموده شد ، به نظر کیمیا اثر خواهند گذاشت - و میان صاحب همراه
 جبری جهت زیارت حضرت خواجہ معین الدین قصد دارند - اغلب که از تشریف
 فرمودن بعد عرصه یک ماه و چند روز تشریف خواهند آورد - و عرضیه علیحدہ میان صاحب
 بسبب حاضر شدن بیان روح الامین میو مرسل نه شد - و آداب بزرگی بجای آرند و مردمان
 اندرون محل بهمه وجوه بخیریت اند - از فضل الہی مزاج بهمه وجوه خوب است - آداب
 کورنش بجای آرند و کنیزکان و دیگر خورد و کلان نیز بزرگی و کورنش می رسانند -
 و تشریف آوردن بموجب ارقام عالی در آخر ماه بر سر معلوم است - دیگر
 بهمه وجوه فریت است - زیادہ چه عرض نماید -

۱۱۰

بعرض عالی می رساند - توازش نامه عالی مرقوم بستی و پنجم جمادی الاول
 بتاریخ بستی و نهم روز سه شنبه شهر مذکور نزول اجلال فرموده معزز و مرسلند

ساخت - ارقام شده بود که آنرا به جمادی الثانی مراجعت این سمت فرموده
 خواهد شد - از استماع این نوید فرحت جاوید البواب خرمی بر روی نوید طلبان
 گشود - و از دریافت شغای خادمان حضور و تشریف بردن نواب صاحب
 همراه محب الله خان جیو و از رفیق محمد الوز و ملا نسیم و ناخوشی طبیعت خود بدو
 ملاکت بخاطر راه یافته ، لیکن در بودن خود بدولت پرداخت احوال بندم اخذاً -
 و بنده در دل جوی و اصلاح مزاج اندرون محل و استقامت بیان پیر علی و خردای
 بهوبلی حاضر است ، احتیاج ارقام ضیعت - سابق که تها ن سوسی مصحوب محمد رفیع
 غایت شده بود ، باندرون محل رسید - و آدم اجوره دار از انجا فرستادن احتیاج
 نبود ، چرا که مصمم بود که آدم از انجا مع عائلن فرستاده شود - و خط برادران
 قواعد کامیاب رسوم تا حال نه رسیده ، و قتیکی می رسد ارسال حضور خواهد
 نمود ، و بعد آن موافق ارقام بعمل خواهد آمد احتیاج تفصیل نبود که معروض دارد -
 انشاء الله تعالی بوقت تشریف فرم شدن در ماه حال از روس فرد حساب هم
 مکتوف خواهد شد -

۱۱۱

بعرض می رساند تمهیدات لوازم مسوخت و فدویت نیازمند که
 با حسن وجه بر مراتب ضمیر منیر مرقم و شفقش خواهد بود روز بروز افزون
 تر است از احاطه تحریر و تقریر بیرون دانسته به ادا شکر لوجهات و
 لغضلات که از قدیم مصروف بحال این فدوی از آنجناب است باین
 دو حرف ظاهری اضرار نموده ، لوقع از خدمت تشریف است که توبه
 باین نیازمند فرموده تا حصول قدمبوس که آرزوی دل است به برابر
 نوازش نامحبات که ذریعه سعادت و مفاخرت است - سر فراز و ممتاز می

باشند - زیاده چه برأت نماید

۱۱۲

بعرض عالی متعالی می رساند - میان محمد مراد توبی صحت و سلامت
ذات اقدس و پیغام تفضل یعنی کلمه و عارساندند - ازین معنی از کمال
انبساط و تفاخر بر خود بالید - حق سبحانه و تعالی ذات مقدس را در ^{گاه} ^{سواد} ^{دار} ^{مت}
خاص صاحب مهربان عبدالرحمان خان بیکار معزول صدارت به مقتضای
تفضلات حضرت که برین غلام بذول است و نیز باعث تقریب ایشان
در آنجناب است ، عرضی نوشته حواله غلام نموده چنانکه ملفوف این
عرضی ارسال داشته - اگر مناسب وقت باشد توجه باید فرمود - غالب که
به برکت توبه حضرت کامیابی ایشان صورت پذیرد و مسموع شد که لاله شتاق
سجی باز ترک رفاقت نواب عالی قیام کرده ، به بریلی رفتند - خط لاله
ذکورته رسید که مفضل معلوم شود - آنچه بسمع مبارک نیز رسیده باشد
، آنچه که تدبیر اصلاح در مزاج مبارک مؤثر شده باشد ، به بیده نیز ارشاد شود
که بسیار تعلق دارد - زیاده بندی و نیانف

۱۱۳

بجناب عالی متعالی قبله کونین ، کعبه دارین مد ظله العالی می رساند
که تاخر عرضی که بابت و یکم شعبان (است) غلام مع متعلقان بعاقبت است
و سلامت و صحت بندگان عالی از جناب اول تعالی مسؤل دارد - بخدمت نواب
ساحب و قبله حاضر است و از طرف ^{صاحب} علی آنچه که مقدور است در بندی و ^{جائز}

قصور ندارد و اشتقاق مولوی صاحب تانجا معروفی دارد. شامل نبوی ^{تجدید}
 ایشان ^{می}سند کنند. او سجانہ به اتمام رساند شش روپیہ بغایت احرز ^ب
 در ماہ معلوم ارسال داشته، مشارالیه خواهد رسید. میان محمد صالح ^{روپیہ}
 بدست محمد مراد بیونخانہ خود فرستاده بودند. رسید خانہ او نشان نیابد.
 اگر لفظ بخانہ ^{بفروہ} رسیده باشد، سه روپیہ ازین مبلغ بخانہ مشارالیه
 و سه روپیہ بخانہ غلام عنایت خواهد شد. احوال حکیم قطب الدین صاحب ^{بیچ}
 معلوم نیست. و رسید رضائی ^{نه} نوشته اند. زیاده امیدوار عفو ^{الضابط}
 است. والدہ و ہمشیرہ و اطفال مع عا در آداب کورنش می رساند.

۱۱۴

بعرض عالی متعالی بعد اداس آداب بزرگی و مراسم پرستندگی ^{می} ^{سازند}
 بفضل الہی در این جا بجمع وجوہ خیریت است و عافیت عالی خواہان است
 نواز حق نامہ مرقوم ہفتم این ماہ مضمیر خیریت ذات والا صفات مع صحت کرامت
 سمات و رسیدن قاصد اجیر با عراض اینجائے محبوب پیو آدم بکار سرکار
 نواب صاحب شرف ارزانی فرمودہ مقرر ساخت. در مقدمہ روانہ نمودن قاصد
 اجیر از ان جا بنا بر اضطرارے کہ خدا دانند کہے کسی از اینجا رسد مرقوم بود
 حقیقت اینست کہ وقت عزیمت ارشاد شدہ بود کہ آخر ماہ قریب سلخ آدم خبر
 خیریت خواہند فرستاد. چون قبل از ارشاد مذکور آدم از اینجا رسیده. اکتفا
 اکتفاے حالانے محبوب او نمودہ، پس درین صورت لاچار است والا نہ بساخ
 ہر ماہ آدمی از اینجا روانہ می ساخت ^{بہ} معنی دارد کہ بخلاف ارشاد بعمل می آید.
 و اہمال فرستادن آدم می کرد و نیز ارقام بود کہ بہ نسبت و بیچم این ماہ خبر خیریت
 آنجا خواہند فرستاد. و اگر ہمین پیو آدم مرسول زود روانہ شود تا بدست ہمین

نویسند کہ غرہ رجب قصد آن طرف نموده آید۔ چنانچہ امروز کہ ہفتدہم این ماہ
 ہماں پہنچا آرم آمدہ ظاہر نمود کہ فرداے ہزدہم است۔ روانہ آن طرف می شویم
 بنا بر بموجب اربتاد و ارض اخبار عاقبت اینجاے مصحوب او حوالہ ساختیم
 خواہد گذرانید بہ ہمین آرم مکتبی گشتہ فرستادن دیگرے را موقوف نمود۔
 و چون مرقوم بود کہ از طرف مردم محل غیر از بندگی پیائے نبی باشد۔ بنا بر آن
 اوشان عولینہ ملفوف نیاز نامہ ارسال داشتہ اند۔ بنظر اقدس خواہد
 گذشت و از اظہار اوشان ظاہر شد کہ از ابتداے حال ہنوسے
 از جانب آنحضرت خفگی گاہے بخاطر راہ یافتہ است۔ و مرقوم بود کہ جواب
 مطالب کثرت می کنید۔ قبلہ من! آنچه کہ ضرورت است بمقدور معروض می نماید
 شاید چیزے گاہے بہ سہولت در نوشتن فرمائندہ باشد معاف فرمایند
 و یا بعضے مطالب کہ بہ سبب دریافت مرقوم می شود آنرا دریافت حاصل نمایند
 چون جواب آن۔ ظاہر و روشن تر می باشد، بہ تطویل اظہار آن مقدر
 کشتن ترک ادب می بیند میگذارد و وجوہ عدم ارقام عالی جانب بیان
 پیر علی و لوازش ارقام دعاء منضم خط اندرون و عدم ارسال عرض احوال
 بیان مرصوف کہ مرقوم بود معلوم نمود۔ میان مرصوف مکرر دوسہ عرض ارسال
 داشتند۔ شاید بسبب فقور حامل آنہا نہ رسیدہ باشند یا بہ پس و پیش
 بگذرند و بہ در ماہہ داران موافق قاعدہ بحسب رسم مقرری بہ عمل خواہد آمد
 و مزاج و دل مردم محل از جانب آنحضرت ہمہ وجوہ بہ نیاز و صاف است
 و احوال قاسم علی خان بہ میرادی و بیان پیر علی بر طبق رسانیدہ شد۔
 و اندرون و مالک دستار برائے میان پیر علی بتاکید و تکرار است۔
 و سوائے آن ہرچہ بمزاج اقدس برسد و دی روز کہ شازدہم بود میان
 غلام مصطفی جیو برائے زیارت حضرت ثواب بزرگ ہمراہ چہری بدرگاہ
 خواہد قطب الاقطاب مقام نمودند۔ بندہ ہم ہمراہ بود، چنانچہ امروز

کہ ہمدیم است اوشان را بیشتر از ان جائے روانہ ساختم و بہ شہر کسیم
و عرض مرقومہ یازدہم مع محمد مراد کہ روانہ ساختن بود در اینجا مانده بود
درین خط ملفوف است 'خواہد رسید۔ دیگر کچھ وجوہ خیریت است۔ زیادہ
بزدگی، بزدگی، بزدگی۔

بجمع خورد و کلان آنجا از اینجا سے بزدگی و سلام نیاز قبول باد۔ و
جمع خورد و کلان اینجا سے از ہنود و اہل اسلام آداب بزدگی و رسوم سلام پیا
بجایی آرند۔

قبلہ حاجات و کعبہ مرادات سلم اللہ تعالیٰ

بعد عرض سلام مشہور رائے فیض رائے می گردانند۔ احوال ضعیف
مقرون نجد است و سلامتی ذات والا صفات از درگاہ سبحانہ ہمیشہ
مستدعی بحسب اتفاق نواب محمد قاسم خان بہادر از اتر صدی (اتر تھپندی)
وارد بسولی شدہ چون سبحان شاہ را سر راہ یافتہ عرضہ مرسل خدمت
نمودہ، یقین کہ از احوال عاجز ذات مبارک از لوجہات ظاہری و باطنی غافل
نخواہد بود۔ چنانچہ از تشریف فرمودن حضرت در شہرتی کلی گردیدہ۔
ہنوز استحکام ماندن خود در اینجا چندان بنظر نیامدہ کہ احوال خود را مفصل
می نوشت لیکن نواب مذکور را شایق و ثنا خوان جناب مبارک یافتہ چنانچہ
می گفتند کہ اگر او سبحانہ جمعیت خاطر بدید، دل بے اختیار می خواہد کہ ہر روز
مہتضید خدمت گردد، و این را میرزا اسمعیل زبانی نواب نقل می کردند۔
اضعف دران روز حاضر نبود۔ بہ صورت در کمال اشتیاق ہستند۔
اکثر مولوی کلیم اللہ صاحب رادیرہ و ارادت ایشانرا در جناب عالی

یا فہ اگر مستفیض خدمت می شود۔ امید کہ این مہجور از سرفراز نامہ و
رعائے خیر و اموش نہ فرماید۔ عذر کا غزو انشا معاف۔

۱۱۶

مخدہ و نصلی و نسلم۔

مخدومنا و شفیقنا و عطفنا و ملاذنا و معاذنا اعاذک من کل
ما یکرہک و صانک عما ساءتک و یحفظ سائمک القوتہ بالموث و الطبع المنصور
الموعود انکان ممکنا فارسلوا الینا باستعم الوجود بلطفکم الحمد والسلام
علیکم و علی کل من عبدالمعبود و الصلوۃ علی من اسمہ فی الارض محمد و فی السماء
محمود و علی آلہ و اصحابہ ذوی العز الہمدود و الشرف المحمود و
علی اتباعہ الذین فی جباہم اثر السجود۔ یا مخدومنا بحسب الاتفاق و ظہور
التمنا و الاستدعا و الاشیاق من قاسم علی خان ذوالاخلاق
ان یقع الطاقات قولوالہ احوالنا ما ہو المعلوم فی خدمتکم و قولوا کما
ارسل الی بعض الاشخاص یرسل الینا مبلغا معتدا حتی اجمع لہ الحمد
من الركبان و الفوارس و الرجالہ فاما موجود و صلح بینہ و بین المریمہ
(مریمہ) فیحصل لہ باصلاحہم کل موقعود و یرجع الیہ المقصود و الربط
التي بیننا و بین المریمہ معلوم فی خدمتکم الشریف تم الكلام تم السلام
علی سید الانام۔

حضرت صاحبی مشفق کرم فرمای نیاز مند سلامت
بعد عرض نیاز ملکشف ضمیر می گرداند احوال نیاز مند را، چشم خود در سنبه
معاینه فرموده بودند بهمان پنج است - خواسته بود که به شهر رسیده
سعادت خدمت حاصل نماید لیکن به سبب بعضی موانع رسیدن شا بهمان آباد
در توقف است - توقع که تا رسیدن نیاز مند بخدمت شریف از دعای شریف
عافی را یاد فرموده باشند که تا از بین برکت ادعیه آن صاحب شافی مطلق
شفاء کامل عطا فرماید - و هر مکان آن ضلع که پسند خاطر عاظر گردد و ایام
رود تا به ترمیم و تعمیر آن پرداخته شود - زیاده هر چه تولید و اشتیاق خدمت
شریف است و بس -

مرزا صاحب مشفق قدردان فیض رسان سلامت
بعد سلام و نیاز و آرزوی حصول مواصلت که اهم مطالب و اقصی مقاصد است
مشهود بغیر هدایت پذیر می گرداند که از استماع تشریف فرمودن ماسی
بسیار خوشی خاطر حاصل شده و دل مشتاق حصول ملاقات که فوائد عقیلی
است زیاده از حد گردیده، او سبحانه تعالی جل شانہ سبب سازد که
مستغنیان خدمت گردیده و فائده دینی حاصل سازد توقع تا حصول خدمت
فیض در جبهت بعنایت نامحبات مشرب بحیرت حال فیض مال یاد و شاد می
فرموده باشند که باعث سعادت و اطمینان خاطر تواند شد و سابق عرفیه ^{نیاز}

مع آدم نواب صاحب ارشاد خان جیو ارسال نموده از نظر اشرف گزین
باشند۔ زیادہ چہ عرض نماید۔

۱۱۹

مرزا صاحب شفق مہربان کرم قرآن مجید سلامت
بعد اشتیاق ملاقات مسرت آیات واضح ضمیر سیر باد۔ قبل ازین احوال
طبیعت مفصل مرقوم نموده بود۔ الحمد للہ کہ نسبت سابق فی الجملہ روایات
آرودہ ، امید از شفا فی حقیقی آن دارو کہ امراض بالکلیہ رفع گردد۔ توقع از
آن صاحب آن دارم کہ در دعاء خیر یاد آورده باشم کہ دعاء بزرگان باعث
سود و بہبود ہر دو جان است و موجب رفع امراض ظاہر و نہان گزین
چہ مصدع گردد ، والسلام۔

۱۲۰

قیاض زمان حضرت میان صاحب پروردگار شد ظلہ العالی
بعد ادائے آداب تسلیات بجا آورده معروض می دارد کہ بتاریخ ہفتم شہر
المرجب بہ خیریت بہ پبلی بہیت مع خورد و کلان خیریت است۔ کلیہ سلامتی
آن ذات والا صفات شب و روز از درگاہ کرم و کار سازندام مطلوب
دارد ، امید کہ بہ دعاء ظاہر و باطن یادی فرمودہ باشم۔ زیادہ چہ عرض نماید
و بندگی غلام ابراہیم بعد عجز و نیاز قدموس برسد۔ و خواجہ اجز و رحیم الدین
و فیض اللہ قدموس برسد۔

۱۲۱

حضرت صاحبی قبلہ دو جہان سلمہ اللہ تعالیٰ

پس از آرزوی ملازمت سرایا افادیت معروض می رساند۔ اینجا بعقل
اللی خیریت است۔ صحت ذات میمنت آیات همیشه از درگاه اللہ مسئلت
نموده می آید۔ حق تعالی بخیریت طرفین عن قریب حصول ملازمت سامی
میسر گرداند بحرمۃ النبی و آلہ الامجاد امیدوار است کہ از..... یادآوری
این عاصی فراموش نشود۔ بیاد عالی ہمہ مخلصان است۔ زیادہ یہ عرض
نماید۔ غلام زادہ فتح علی فتح اللہ، ابوالفتح وغیرہ او تسلیات بجای آریند
اکرام الدین، کریم الدین، حسام الدین بندگی می رسانند۔ غلام محمد مع مادر خود
وغیرہ با تسلیات معروض می دارند۔ صاحبی میان پیر علی سلمہ اللہ تعالیٰ سلام
خوانند۔ میان معصوم، میان عبدالجی سلام می رسانند۔

۱۲۲

حضرت مرزا صاحب و قبلہ فیض رسان سلمہ الرحمن ^{صلوات}
بعد سلام نیاز و آرزوی حصول مواصالت کہ نہایتے ندارد، مشہود ضمیر
می گرداند کہ نظر یک جہتی و یک دلی حضرت کہ با قبلہ گاہی بندہ بود کردہ،
اظہار می نماید کہ احوال شاہ جهان آباد پر را سے عالی روشن است کہ اوقات
اوراد و اشغال نہایت بہ نیکی رسیدہ، مولوی صاحب نظر محمد جیو توجہ
فرمودہ، یک خط بہ حافظ صاحب بہادر در باب اینکس نوشتہ، بندہ
را رخصت کردہ اند۔ نوشتہ اند کہ چیز سے بطریق یومیہ مقرر کردہ مکان

جاہلاد معین سازند کہ بخاطر جمعی در یاد الہی مشغول باشند۔ امید از ذاتِ عالی نیز آن است... کہ ہمیں خط خود بہ حافظ صاحب بنویسند و یکے از مریدان و آشنا تیان را نسخ را بر نگارند کہ دعائے بزدہ بہ اعزاز کنند۔ و تمامی رویداد بزدہ میان سید رحیم الدین کہ مشرف خدمت می شوند گذارش خواهند کرد۔ امید کہ بر طبقی آن لوجہ خواهند فرمود۔ زیادہ نگارش ترک ادب است والسلام۔

۱۲۳

قبلہ گیہان، کعبہ دو جهان سلمہ الرحمان
از کثرین عبودیت الیام حورام (کذا) بعد ادا سے اگر زوے ملازمت
اکسیر خاصیت و تمنائے استحصال فوائد حضور کرم ظہور کہ تا مرتبہ نیست
کہ در بحر و تقریر آید۔ معروض را سے ملک رے گردانیدہ می آید۔ دو دفعہ
کرامت نامہ فیض نشانہ متضمن... از تقریر مقصود حاضر بودن نیازمند
ورود فرمودہ معزز و ممتاز نمود۔ انشاء اللہ تعالیٰ عن قریب از فضل
و کرم بحیب الدعوات و آنحضرت امان راہ بود رسیدہ مستحصل بیت
فیض در حبت می گردد۔ لیکن امیدوار است کہ از سرفراز نامہ قوت بخشیم
سرفراز و ممتاز می فرمودہ باشند کہ درین فکر موجب زندگانی شود۔
و آنکہ در باب حقیقہ مرقوم قلم تو بہ رقم بود احوال آن...
بالمشافیر عرض خواهد شد۔ دیگر التماس دارد۔ اگر اشعار انعالی قدرے
مرحمت شود، عین نوازش بود، زیادہ بحر بندگی۔ بیستے یاد آمد سے
یارد در دل یادہ برف جان بلب... پیش ازین یاران چه سازم جز جا

کہ یہ "چنورام" ہو سکتا ہے۔

قبلہ قدردان صاحب کعبہ دو تہاں فیض رسان بندگان سلامت
 آداب بندگی بجا آورده مروض می دارد۔ دو دفعہ عنایت عالی را..... می رساند
 معزز و سر بلند گردانید۔ از خواهائے مضمون فرض مستحوش آتش بی قراری بلندی گرفت
 حق تعالی آرزوے دلہا زود برین جلوہ ظہور نماید مکن از ورود وثیقہ.....
 سر بلندی قدرے تسلی مضطرب می شود۔ گاہ گاہ سر فراز و سر بلندی فرمودہ باشند۔
 و در ان کار کہ لاله صاحب لاله لہر اللہ جیو آزرده دل ہستند انشا اللہ تعالی
 امید و اتق است کہ در عرصہ چند روز..... می رساند۔ تسلی و الدخانہ زیاد
 ضرورت است۔ بجزہ اگر زندگی است مارا ازین قسم..... وصول خواهد نمود۔
 زیادہ بجز بندگی چہ جرات نماید۔ مگر آنکہ..... بخدمت فیض درجیت والدہ
 صاحبہ کہ یاد می فرمایند بندگی و کورنش بعد نیاز قبول یاز.....

قبلہ من سلامت بعد ہزاران نیاز عرض بموقف بار یافتگان حضور پر نور
 می رساند۔ شاہ سالم برائے ملاقات بندہ در امر وہہ آمد۔ چند روز توقف
 نموده روزے پر باطن ایشان حق تعالی مرا آگاہ گردانید۔ حلقہ ہائے مقامات
 ایشان بے نور محض بہ نظر در آمدند۔ دو بار مکرر اتفاق افتاد۔ من حیران ماندم
 از ایشان نقشیش احوال نمودم۔ شاہ جیو ظاہر ہا خند کہ مرزا صاحب قبلہ
 بہ لواب ارشد خان ہی فرمود کہ ایشان کسب از سر نو بکنند۔ من برائے
 مصالحت پیش شاہ آمدہ ام کہ می خواہم بجناب عالی در شاہجہان آباد بروم لیکن

می ترسم که بے امر عالی روم دربار امید که بر اطفال و نوازش قدکام
خود نظر نموده که از جوانی تا پیری بخدمت عالی صرف نموده و بجز جناب عالی
کسیه منظور نظر او نیست و محبت بندگان عالی تمام دارد توصیرات او عفو شود
و ارشاد گردد که در اینجا قدم را از سر ساخته بجناب عالی مشرف گردد -
در چند روز همه مقامات ایشان به نظر کرم حضور نموده با جازت نامه بهرجا
که ارشاد شود در اینجا بنشیند که از لوتجهات عالی بقیه عمر او صرف بیاد الهی
نماید - و دیگران رو بر آنگاه سازد و فرصت که رو برو التماس
نماید - (نماز) پنجگانه که از عالم امر است و اصول اینها فرق العرش که بلا
مکانیت مرصوف است پیوستن باعتبار استعداد
معرفت که درین لطائف اوسیحانه تعالی نهاده است آن استعداد صعود
نموده باصل خود پیوندد و لطائف به سینه می ماند و آنچه به نظر عالی می دراید
ارشاد فرمایند - و در حق همایه فقیر که ارادت بجناب عالی (دارد) توبه
مبذول شود که نصیب او تقوی گردد - مجبوری که هست هست ، زیاده
چه عرض نماید -

فضالهم
جناب فیض مآب حضرت صاحب قبله و کعبه نیاز مندان دام الهی
معروض می دارد از خدمت فیض درجت مرخص گردیده به بدرقه فضل الهی
و توجیه حضرات عالیات بعافیت تمام به فرخ نگر رسید - مرایفه که
موجب این حرکت بود ، علاج کرد - به توجیه خاص حضرت که در همه حال
شامل حال این غلام است ، شفا که باید رو نمود - هر چند درین ظلمت کوره
کفر اوقات گزاری می نماید لیکن شب و روز از جناب مفضل تعینی مسئلت

دارد که وجه معاشی در شهر دست دید که بخاطر جمع تحت اقدام حضرت بوده
که این چند الفاس با بقیه را به الفرام رساند و تحصیل مآرب های آفری
نماید. انشاء الله بعد چند روز به قدیوس مستفید گردد. واجب بود لورین
رسانید.

میان پیر علی صاحب سلام شوق مطالعه فرمایند. بجمع مستر شدان
مجلس صیغ سلام و نیاز می رساند.
بجناب عالی حضرت والده صاحب بزرگی یصد نیاز.

حضرت و قبله خداوند خدا لگان فیض رسان عالم و عالمیان سلمه الله تعالی
بعد ابراز مراسم نیاز و آرزوی قدیوس شریف که زیاده از حد است بتقدیم
رسانیده لورین را به فیض برآی می گرداند. نوازش نامه عظامی که از روی
غلام پروری به تفضلات بی غایات بنام خلیفه فیض الله جیو و این غلام
در مقدمه تعهد لومیه مولوی صاحب ثناء الله جیو از روشن خان عنایت شده
بود، غرور و نمود، تعریز و ممتاز گردانید. چنانچه مرقومه مفصل معلوم شد.
حق سبحانه تعالی ذات مبارک را با این همه کرم و فضل دیرگاه سلامت
با کرامت داراد. خلیفه مرصوف پیش از ورود عنایت نامه به اراده
قدیوس و الاروانه سهیل شده، رجا که بفضل خدا بخیر و خوبی رسیده
قدیوس شریف نموده با مشد. فدوی حسب الارقام عالی بنا بر مهربانی
لومیه مولوی معز الله بروشن خان بجنودر خان صاحب بهادر بسیار از بسیار
تعهد نموده خان مذکور ظاهر ساخت که تمام اهل کاران را بنا بر همانین کاغذ
محرکار در لیبولی طلب داشته ام، درینجا کارنده نیست که خط نوشته بفریم

کہ یومیہ مولوی مومنون رسائیدہ و ہندہ بعد از فراغت کاغذ بہ عرصہ ہفت
سنبھل رسیدہ۔ یومیہ مولوی صاحب دام دام کے باقی کردہ خواہم حال آئندہ
ماہ بہ ماہ رسائیدہ فرماہند۔ خراونہ زمین پانچ خان مذکور نیز زود از حضور شخص
سنبھل می شود، درینجا رسیدہ یومیہ مذکور ادا و خواہد نمود۔ امیدوار فضل
و کرم آلت است کہ فدوی در ہر حال غلام و خادم جناب عالی تصور شدہ، ہموارہ
تا حصول قدبوس عالی بصورت نوازش نامحیات عظامی مشعر بر کار خدایات
موز و ممتاز می شدہ باشد کہ باعث سعادت غلام ازان متصور است۔
زیادہ چہ عرض نماید۔

بجالی خدمت نواب صاحب قدردان فیض رسان نواب ارشاد
خان بہادر آداب نیاز قبول یاد۔ خان صاحب محمد جیو و خلیفہ فیض اللہ
جیو سلام بندگی مطالعہ نمایند۔

۱۲۸

پیو العزیز

بموقف عرض خدام ملائک احترام حضرت صاحب و قبلہ مدظلہ العالی
می رساند۔ آداب سلیمات و داب کورنشات زیادہ یارای ادا سے دارد کہ
ہموارہ بندگان آستان عرش اقران را بر نیاز بختہ عقیدت و ارادت افتادہ
و عالیہ بدوش در بندگی ایستادہ، لب اظهار سواد ادب است۔ پس عرض
اقوال مناسب است کہ از روز عزیمت کربستان یارگاہ کہ بان جائیگاہ
رونق افزائی شدہ، کلبہ اعوان ہجوران تیرہ و آہ بانالہ ہم ضعیف۔ او سبحان
زود ترین بہ شرف قدبوس فائز فرماید۔ بارے بہ کوید عاقبت مزاج اقد
کہ از خطوط اندرون و بیرون جان نالوان بہ تابوت قالب افتادہ ہی ماند۔
اما رقم عاطفت چون باسم این کم سعادت سواد بخش صفحہ کاغذ

نمی گردد موجب شقاوت اعمال و افعال خود دانسته دست افعال هم بد از
افضال دراز می کند - ع هم در تو گریزم ار گریزم ^{ست}
که واقعی این همه چشم نمائی ناشایستگی با من است، مزارع بد کارها
لیکن از ابر فیوضات عالیہ مرتجی شست و شو با من آنهاست -
چرا که غائبانه از تفقدات و کرم کرم ما در رخ نمی فرمایند - بکے از آنها
این است که بعنایت یک رویه معرفت شیخ سر مبارات بلند سا
به تسلی پرداخته و مزاج اندرون محل به سبب استعمال ماء الجبین باصلاح
تمام آمده - دوسه سهل خورده شده، اما اخلاطی که باید برآمدن شده
معالج در تدبیر جلاب دیگر است، اما آثار صلاحیت آنست که اکثر اوار
ذکر عالی از سر نیاز اداری فرمایند - باقی کیفیت زبانی محمد مراد بسامع عالی
خواهد آمد در این سال شدت سودا و خفقان در غلام بیشتر است -
ظاہر این همه از بعد خدمت است و یا خود آن صدمات دورانی و احتیاجات
این و آنی دامن گیر حال است - چون تصور دست خود به دامن تو مسل عالی
متصور می کند، صورت جمعیت بهم می رسد - اللهم زدنا یقیناً - زیاده
حدادب -

بخدمت نواب صاحب نذلة العالی عرض کورنش قبول باد -
و بخدمت ارشد خان صاحب سلمه اللہ تعالی سلام نیاز قبول باد و بیان
ظفر علی و محرم علی سلام اشتیاق مطالعه نمایند - دیگر به همه صاحبان سلام
شوق قبول باد و بهره حسب حال مروض جناب عالی
بدین جنبیلی کیورا سب سچی سکیه باس

اس دوبری دویب کومیکه تهادی اس
کلامه تمام و امید رحمت وارم
مراد به سادہ دلی لای من توان بخشید
و مردمان خانه غلام مروض بندگی به نیاز تمام مروض می دارند -

حامداً ومصلياً

حضرت صاحب وقبلہ قورون دام افانتمک بعدا ظہار مراتب
 آرزو منہم معروضی دارد۔ احوال بندہ درخور شکر است۔ و اوقات پندرہ
 بی گذرد۔ درین ولایت استماع قدر شناسی و طلب نجای ہندوستان
 و صیت ہمت نواب قاسم علی خان و دریافت عقیدت نواب صاحب
 موصوف بحجاب سامی خیال روزگار در سر این بے سرو پا پیچیدہ
 بہر چند تحریر فقیر درین باب بہ والا خدمت تحصیل حاصل است کہ خود
 رفاه و صلاح نیاز مند منظور داند، لیکن احتیاطاً یاد دہ شد۔
 اگر خواہش نواب مذکور درست است و بخاطر مبارک بنا بہت بود
 و مساعدہ معقول با رغبت تمام فودش ممکن بود با ہر قدر مردم بحیب مانور
 خواہند کرد، از اطراف و شہر کہ با حضرت والا شہید و رفیق بودند و اخلاص
 داشتند، ہزار دو ہزار با اسب و پی اسب و پیادہ و سوار سوار
 نیز ممکن است۔ لیکن بدون مساعدہ برخاستن و کوشش بے دست
 و پایان متعذر است و چند کس چنین اغرہ سردار نشست اند کہ برا
 آنها پروانہ علیحدہ و مساعدہ باید۔ این ہمہ بنا بر اطلاع معروض داشتہ
 ام۔ معذرا در آنچه سود و بہبود نیاز مند بود و بناے تراخی افتادہ بوجہ
 احسن صورت کردہ باید بہ عمل آید۔ دیگر مراتب بحجاب عالی چہ طرازد۔
 تا حصول سعادت ملازمت بہ عنایت نامہ معروضی شدہ باشد۔ زیادہ
 نوشتن از مراتب نیاز کم است۔ قبلہ من! مرزا کاتب علی جیو۔۔۔۔۔
 معتقد اند۔ بنا بر نوکری آن طرفہای رسد۔ سفارتش ایشان بہ

ارشاد خان صاحب یا بہر کہ مناسب ہو دیا پذیر فرمود، تا..... مشک شود۔

۱۳۰

قدہ و کعبہ مدظلہ العالی

بعد از عرض آداب تسلیمات عرض می رسانند۔ ازان روز یکہ از خدمت عالی رخصت شدہ، روانہ شاہ آباد شدم۔ در بسوی رسیدہ در انتظار آدم یک مقام کردم۔ سوائے یک لوی سیاہ نزد وے چیزے دیگر نبود۔ درین اثنا نوازش نامہ بنام محمد خان صاحب پر تو نزول بخشیدہ مرصوف آدم مشخص کردہ بودند۔ حسب..... سید نور اللہ الحسینی جالہاب لغزم شکر بندگان عالی در بسوی وارد شدند بر قافلت ایشان با آرام تمام سواری ہم میسر شد۔ اقرع الخیر رسید۔ محض بہ فضل اینجناب بدرقہ حسب دل خواہ ہم رسید۔ تا کتر بستی و سوم شہر حال ہمہ وابستہ بخیر و عافیت اند۔ درین ایام بیان غلام امام عازم شہر شدہ اند۔ از عدلے ارادہ داشتند حالاً رخصت غائبانہ در خواستہ بخدمت حضرت مولوی صاحب می رسند۔ مرکوز خاطر ایشان مشروحاً زبانی واضح رائے شریف فراموش نہ فرماید خود داخل شدن آنحضرت بہ شاہجان آباد زبانی میر نور اللہ معلوم شد۔ نہایت اطمینان و سرور حاصل گشت و خبر کوچ بندگان عالی استہار تمام دارد۔ چنانچہ ہمذہ برآمدہ خودش ہنوز تاریخ کوچ مشخص نکرده، شاید دیر نگردد عن قریب شود۔ چون غلام بحضور اندک سعادت اندوز گشتہ نہایت از قلب برون تالیس متأسف برگشتہ، او سبحانہ، سبب سازد تا زود سعادت قدوسی

۱۔ محمد رضا کاکور۔ ۲۔ حضرت مطر کی طرف سے میر عبدالمبارز کے نام ہے
اسی سلسلے کا سوم۔ ۳۔

حسب دل خواہ مستعد گردد۔ دیگر جمیع وابستہ ہائے مابینہ قدسیوں و
کورنش معروض می دارند قبول باد، زیادہ۔

۱۳۱

حضرت صاحب قبلہ فیض رسان صوری و معنوی سلامت

بعد ادا سے اگر آپ تسلیمات بعرض می رسانند کہ نوازش نامہ عالی معجوب
میر اسمعیل ورود فرمودہ جمعیت ہائے ظاہر و باطن بخشید۔ بدریافت
مزاج مبارک شکر و سپاس الہی بہ تقدیم رسانید۔ الحمد للہ ذی الفضل و الکرم
نوید تشریف فرمودن بہ سیر سہیل بعد خشکی راہ ہا کہ ارشاد شدہ بود
بہ امید خبر یافتن زود..... مسرتہا و تقویٰ ہا کہ..... روزی شود
آین آین آین..... لائق شدہ است۔ خصیہ جانب چپ آما سید
و بالیدہ گشتہ و بعض وقت درد شدیدی کند کہ از شام تا بگاہ مقدار
چشم زدن قرارے نبودہ است و وجع مذکور منتقل ہم می شود۔ گاہے
در عانہ تا قریب ناف و گاہے در ران چپ تا زانو و گاہے بسوی گردہ
انتقال می کند و رنگ بول گاہے بہ صفرا گاہے بہ رنگی می شود و بعض
طبیعت نیست بہ تجویز بعضی فصد یا سلیق نمودہ و اطلیہ و اضمہ
مثل پیہ بط و اکلیل الملک و کمون سیاہ و بنفشہ و یا یونہ و غیرہ
و بخور مانند ورق بنج و سپند بہ عمل آمدہ روزے چند دربر مطلق زائل
گشتہ مگر وہی باقی بود، و ورم قدر ریح نیز باقی بود۔ اکنون
باز عود کردہ است۔ او کریم تعالیٰ بہ برکات انعامش شریف فضل خود
فرماید۔

خط حضرت ابوالفتح صاحب و میاں مرید حسین صاحب سلمہما

ملفوظ عرضی بہ نظر الوز خواهد گذشت۔ جواب ملفوظ سر فراز نامہ
 مرحمت نگردد۔ امروز کہ شوم جمادی الاول است، احقر بہ درد و دم
 گرفتار است، امیدوار است.....
 آرزوی قدیموس جناب عالی کہ اہم ترین مقاصد است.....

۱۳۲

حضرت صاحب قبلہ فین رساں صدوری و معنوی سلامت
 نوازش نامہ عالی مصحوب زیرک ورود تقاضا فرمودہ جمعیت بخش ظاہر
 و باطن گردید۔ بہ دریافت عافیت مزاج مبارک شکر و اسالیب تقدیم
 رسانیدہ الحمد للہ کثیراً۔ ارشاد یافتہ بود کہ عنایت نامہ تمضمّن ورود ذات
 بایرکات دین نواسے بدست میروی اللہ بنام نیاز مند ابلاغ فرمودہ شدہ
 قبلہ دین و دنیاے من سہوز میروی اللہ نہ رسانیدہ اند۔ و نیاز مند ارادہ
 می داشت کہ اگر آن قبلہ این بار تشریف تا اولیہ ہم بہ توجیہ خواہند فرمود
 احقر قدم از مسافت سعادت یا یوس حاصل خواہد ساخت لیکن از باعث
 عارفہ قدرت بر آن نیافت اگر مقدر است آئندہ راحق تعالی نصیب خواہد کرد
 نوشتجات عالیہ کہ بنام حضرت ابوالفتح صاحب و میان مرید حسین صاحب
 بودند رسانیدہ شد۔ میان مرید حسین صاحب در استرضائے والدہ
 ماجدہ خود یک گونہ تعصیمی فرمایند و کار آسان را دشوار گرفتہ اند۔
 و مادہ اہلیہ ایشانست و والدہ ایشان از سبب فرط محبت دیگر فرزندان
 را از گوشہ خاطر محو ساختہ بایشان اقامت گزیدہ اند۔ و در این باب

لہ یہ اور دیگر چند نکتویات جا بجا سوختہ ہیں۔ اس لیے ان کا بیان
 ناقص و تمام ہے۔

اگر صلاح بودہ باشد بہ نیجہ ارشاد باید کہ غمازی احقر بطور نیاید
 نسخہ عالیہ کہ از راہ کمال کرم و احسان عنایت شدہ بود البتہ استعمال
 کردہ خواهد شد۔ حق تعالیٰ موافق سازاد۔ شکر این ماہر دو بجای آریم۔
 جاس نماز سنکل کوئی درین وقت سوداگران تیا وردہ اند۔ یکے از خدمت
 نواب صاحب قبلہ گاہے و دیگرے از دیگرے بدست آوردہ ارسال نمودہ
 است۔ ویک ہنکے یشکر سیاہ و سفید، و دو چکے پیر ساختہ اجمیری
 ابلاغ داشتہ است۔ خدا بزرساند، امیدوار پذیرا بیست۔ نواب صاحب
 قبلہ گاہے پیرے بجناب آن قبلہ نوشتن فرمودہ اند، بحسب آن بر پیر
 علیحدہ تحریر یافتہ، امید کہ جواب آن بر پیر علیحدہ ارشاد شود۔
 زیادہ جز آرزوے قدمیوں بہ عرض رساند۔ فدائے کریم میر
 فرماید کہ منہ و کرم۔

۳۳

حضرت صاحب مشفق قدروان دستگیر دو جهان سلامت

بعد لوازم عبودیت و بندگی بجا آوردہ، معروض بعالی خدمت می دارم۔
 قبلہ من! نیاز مند درین ولا چند روز بیماری کشیدہ ازین باعث از حصول
 قدمبوسی محروم ماندہ الحال از فضل او سبحانہ و تعالیٰ و توجہ آن خدایگان
 مزاج بندہ تندرست است۔ می خواستم کہ بحضرت عالی رسیدہ کمشرف
 ملازمت باشم۔ لاکن زبان میان غلام رسول معلوم شد کہ خود بدولت بروز
 یک شنبہ مراجعت بہ دہلی می فرمایند۔ ازین وجہ معلوم می شود کہ نیاز مند
 سمحت بے نصیب است کہ باز با ارادہ قدمبوس نمودہ و از بد نصیبی خود
 اتفاق نبود، زیادہ امید از توجہ آنحضرت چنان است کہ در حق این عاصی

۱۔ کلمات طبیبات کے کتب ۳۸ میں جو صاحبزادہ میر حسن کے نام سے منظر
 سے نکلا ہے کہ "فقیر در معاملہ معلوم کردم کہ والدہ کشما در باطن ناخوش آمدہ۔۔۔"

پر توضیح توہم باطنی فرمودہ یا شند۔
اک لہر لطف کی ہمیں بس ہے

غم کے دریا میں پار کرنے کو

زیادہ چہ التماس نماید۔

قبلہ سلامت! چادر مدرسہ و دو خط مع میاں غلام رسول نزد
نیاز مند رسیدند۔ بخدمت شریف ارسال داشتہ است و قدرے
سبزی اُرد، بجناب عالی ارسال داشتہ، امید از توہم آنحضرت چنان
است کہ قبول شوند۔

۱۳۲

حضرت صاحب وقبلہ بن سلمہ اللہ تعالیٰ

بعد از سلام سنت الاسلام بکشف ضمیر میر باد کہ این فقیر بعد از چار ماہ لاچار
شدہ در سنبھل آدم۔ از سبب مناقشہ برادران تا حال کاروبار در ماہ
در سرکار حافظ رحمت خان نہ شدہ بود۔ الحال رو بکار شدہ است۔
وقت رخصت در خدمت شریف اظہار کردہ بودم کہ یک رقعہ برائے محب اللہ خان
باین مضمون کہ دو بندے خان بہ این فقیر وعدہ کردہ بود کہ مرا نزد خان بردہ
بلاقات کنائزہ اظہار بکنند و از نزد خود چیز سے خدمت بکنند۔ و خبر
خیریت والدہ بر عنایت نامہ بنویسند و بفرمایند کہ بر خوردار خیریت
است۔ انشاء اللہ تعالیٰ خبر برگرفتہ می آید خاطر جمع دارند۔ از طرف فقیر
انروز خود سلام رسانند و بولو حسنہ را دعاء رسانند۔ و خبر خیریت والدہ
و بر خوردار بنویسند۔ حضرت سلامت رقعہ برائے محب اللہ خان زود عنایت فرمایند۔

کہ لیر دوزے خان

حضرت صاحب و قبلہ دارین من سلامت -

بعد از تقدیم مراتب نیاز حدی بوضع می رساند - اینجا خیریت است - صحت
ذات سامی از درگاه اله مستدعی است قبل ازین نیاز نامه ارسال داشته
به نظر عالی گذشته باشد - همیشه سائر دوستان بیاد عالی تر زبان اند -
حق تعالی بخیریت طرفین حصول ملاقات راحت آیات محصل گرداناد بحکم
النبی و آلہ الامجاد - غلام زاده فتح الله ، فتح علی و غیره بزرگی بجای می آرند -
غلام محمد مع حمزه و عبدالله و غیره بزرگی بجای می آرند - اکرام الدین ^{بمعین خان}
حسام الدین ، کریم الدین تسلیمات بجای می آرند - سعادت قدوس معروف
می دارند - حاجی میان محمد معصوم جیو و میان عبدالقیوم بخیریت اند -
سلام متوقی می رساند - غلام حاکم بزرگی بجای می آرد -

حضرت صاحب و قبلہ نیاز میزان مدظلم العالی

بعد عرض سلام و نیاز لا کلام بکتوف خدام ذوی الاحترام می گرداند که عنایت
نامه گرامی که مشتمل بر انواع تفضلات بود از ورود آن گویا فانی بازه
در قالب آمده ، مرده قدم مبارک که در آن مرقوم بود - او تعالی
عن قریب با حسن و جود به ظهور آرد که دولت تلازم است سر امر سعادت
میسر گردد - قاضی القضاات بموجب طلب امیر الامراء عازم آن ^{صحت}
شاه بودند - از خط ایشان معلوم شد که بعد از خیریت رسیده اند -

زیادہ چہ معدن ناسود۔ والسلام۔

۱۳۷

بجناب فیض مآب حضرت صاحب قبلہ کونین و کعبہ دارین کمال ہادی
آگاہ دل می رسانند۔ چون این مکررین ازان روزیکہ از خدمت سراسر
سعادت مرخص شدہ آمدہ قالب... و حاشا... تعالیٰ شاہد حال
است۔ از تحریر و تقریر بیرون است و ہمیشہ دل متعلق بجناب عالی
می باشد۔ لیکن بہ سبب امورات دنیوی کہ ناگزیر بودہ مقصر است۔
دعاء فرمایند کہ خلاصی یابد، مدام بخدمت سراسر سعادت فیض مآب
باشد و باقی عمر گذارد۔

۵ ارزو دارم کہ خاک آن قدم

تو تپای چشم سازم دم بدم

۵ اے آنکہ توی کعبہ ارباب ارادت

گر روی سوے تو نمی آرم بکہ آرم
بہ اندرون تسلیمات می رسد۔ از مکررین ملائنا سلام و تسلیمات می رسد۔

۱۳۸

زبدۃ الاصغیاء خلاصۃ الاتقیاء حضرت مرزا صاحب سلمہ اللہ تعالیٰ
سلامت۔

بعد از شوق کہ با فوق آن متصور نیست، مکشوف راے
تو دد پیراے میگرداند کہ فقیر لغایت تحریر مستوجب حمد و صحت ذات

محبت صفات مطلوب - تانیاً این کہ مدت المدت گذشتت کہ از احوال
 مسرت مآل آگاہی نیست و دل نگران ہمان جانب است - بنا بران
 باشتیاق تمام مقصد میشود کہ آئندہ برخلاف ماضی بدست ہر کس
 خطوط کیفیت خودی نویساں باشند کہ تکین دلی می تواند شدت
 و در باب محبت اساس میان محب اللہ پسر میان محب طاہر رسوخ تمام
 از قدیم الا ایام کہ بخدمت دارند - نوشتن سفارش اینها منظور است -
 یقین کہ بموجب فیض عام آنچه مقصد داشته باشند توجہ خواهند
 فرمود - زیادہ ایام حلاوت مدام باد -
 اسباق بحدیست کہ پایان نیست ، خواہش باطنی باشد
 ملاقات ممکن است -

۱۳۹

حضرت مشفق سلامت

از عزیزت کہ حضور فقیر بخدمت شریف ظاہر نموده بود کہ شیخ قائم
 بیو در باب ممانعت و غلام آن باشناہے کہ ارادہ بر آمدن ازین بلوہ
 دارند ، بخدمت نواب امیر الامراء عرض نموده است - استفسار فرمایند
 کہ درین باب چه حکم رسید از دیروز ممانعت می شود - شاید ہمین حکم رسیدہ
 باشد - عرض ہرچہ آن عزیز اظہار نماید بہ مخلص اطلاع فرمایند - و درین روز
 سہ روز آنچه بسج شریف رسیدہ باشد بہ مخلص آن نیز مطلع فرمایند -
 جواب نوشتجات میر محمد مبین تا فردا نوشتہ بخدمت ارسال می نماید ،
 انشاء اللہ تعالیٰ سلمتکم اللہ تعالیٰ وابقا کم -

بجناب فیض مآب مدظلہ العالی

گزارش مراتب عبودیت بسمت دارالخلافت
 مرہ بعد آخری زبانی غلامان کہ باین طرف آمدہ بودند دریافت
 بود ازان باز خطی کہ مشربیر نوید بعافت رسیدن بندگان عالی بہ منزل
 مقصود رسیدہ ^{بودند} با یقین کہ وابستہ در سایہ آفتاب پایہ بہ امن وامان
 و اصل منزل مقصود شدہ باشند و در امرے کہ مستند شدہ بود
 بہ یمن توفیق عالیہ امید است کہ گرہ از کار بسہولت و آشتود و ہم چنین
 امیدوار است کہ شرف حصول دولت طریقہ نیز میسر آید کہ آن مقصد
 اقصی و مطلب اعلی است -

صاحبان حلقہ سلام قبول فرمایند۔ زیادہ بجز تمنائے قدموس چه

عرض آید۔

بجناب حضرت والدہ مرشدہ دامت ظلہا عرض عبودیت می رساند۔ میان
 پیر علی سلام قبول فرمایند۔ مبارک النساء حبیبہ غلام مع والدہ خود عرض
 قدموس عرض می دارد۔ اگرچہ لائق آن نیست کہ نامش علیحدہ بہ تحریر آید
 لیکن والدہ اش بساجت درخواست کہ نام او رأساً بوضع رساند کہ این
 امر سبب سعادت و اعتبار او شود۔

باستماع توید بہجت جاوید رونق بخشیدن ساعتِ بلدہ سنبھل
 کہ درعین انتظارِ خبرِ فرحت اثر در گوش نیوش این حلقہ بگوش رسیده ،
 حقا کہ بجز رسیدن این مرزودہ راحت افزاے سویدایے دل کہ مثل
 آئینہ از آفتش مہاجر ت مکرر بود کہ بہ اصدغایے این صہیت روح بخش
 زنگ را حک ساخته ، حق تعالی سببے سازد کہ عن قریب دیدار نظر الوار

میسر آید۔
 تر صد آنست کہ گاہے این زمین بسوی را کہ بے توہ بزرگان
 مثل گاہ رو بخشکی دارد ، بہین قدوم میمنت لزوم سر سبز و شاداب
 گردد۔ و فدوی را یکے از غلامان صمیم تصور فرمودہ از گوشہ خاطر گزای
 محو و منسی نخواہد فرمود کہ حق تعالی از دعایے سامی از ہرالم
 میل بہ راحت گرداند۔ زیادہ بہ عرض نماید۔

۱۳۲

آداب کور نشات بصد عجز و نیاز بجا آورده بعرض اقدس
 اعلیٰ می رسانند۔ غلام بہ فضل او سبحانہ و بہین توہم آنحضرت
 قبلہ کہ دین و دنیا بہمہ وجوہ مع والستہ بعافیت است۔ بپورود
 لوازش نامہ کرامت آمود مغتخر و مباہات اندوز گشت آنچه عزم مبارک
 بہ سمت پانی پت تحریر حلاک در رسدگ گردیدہ بود خیلے تو حش غلام
 شد۔ آرزوے و تمنا آن بود کہ شاید بطرف سنبھل عزم فرمایند۔ چون
 ازین حدود بہ متصل واقع است ، بجز استماع آن بہ سعادت ملازمت
 مشرف فرمایم شد۔ حالایم انشاء اللہ تعالیٰ بعد انقضاے موسم برسات
 ارادہ احقر مصمم است۔ ہر جا کہ نزول برکت بشمول خواہد بود کہ بہ

حصول شرف قدمیوس مستعد خراب شد۔ و چون غلام را بہ لقب
 مجیدی مرقاز فرمودند، شکر این تفضل عظمیٰ بکدام زبان بعرض
 رسانم و اداے کورنشات این تفضلات بجای آرم۔ اگر ارشاد
 شود بہر کزہ تمایم۔ و آنچه فیصلہ با اندرون محل تحریر شدہ بود کمال
 سرور و اطمینان بہ پسر غلام حاصل شد۔ الحمد للہ علی ذالک۔ و
 بخدمت جمیع یاران طریقت عرض سلام و بزرگی و نیاز قبول یار۔
 از نورالابصار محمد حکمت اللہ و والدہ اش آداب کورنشات
 بجای آرند و حضرت والدہ صاحبہ و آیا صاحبہ کورنشات بعرض
 می رسانند۔ و مردم خانہ اتور کورنشات بہ عجز و نیاز بعرض می رسانند۔

۱۲۳

بسم اللہ حامداً و مصدقاً
 قبلہ حقیقی برحق و کعبہ تحقیقی مطلق، حضرت صاحب مدظلہ
 از کمترین مسترشدان بعد از اداے آداب بزرگی کہ شیوہ عبودیت
 کیشان است و پیشہ عقیدت اندیشان معروض راے عالی می گرداند
 فدوی را آرزوے قدمیوسی بہ مرتبہ بود کہ بیان آن بہ بیان نمی آید
 و بغیر آن متعسر

اگر از خدمت دورم بے ترمذگی دارم
 و لے قری مدفت ہستم کہ طوق بزرگی دارم
 لیکن بہ سبب عذر جلاب مقصر و مہجور الخدمت ماندم انشاء اللہ فی
 تعالیٰ از عقب بخدمت فیض درجت سراپا حصول سعادت جاودا

شرف اندوز خواهیم گردید۔ حق تعالیٰ آن سایہ را بر سر خادمان و قدویان
سلامت داراں زیادہ بزرگی و قدوسی۔

۱۴۴

بجانب مستجاب مستغنی الالقاب اسوہ گزیدگان زمانہ سلم اللہ

المنان۔

بعد عرض نیاز مصوع می شود کہ تا مساعدی ایام بمثل ما مردم از مدت
است و بی جوهری این عاجز علاوه مانع فریاری صاحبان ذی الاقدار
است مسموع شده کہ بندگان عالی نواب عالی جاہ او صلہ اللہ الیہ ما یتمناہ
بجانب ارشاد مآب عرض نیاز و اخلاص می فرمایند۔ خوشحال سعادت مندی
کہ بہ ذیل مکرمت پناہ آورد و چاره کار بستہ خود را ازان عقدہ کشای
دنیا و آخرت خواهد۔ الحاصل کہ نواب موصوف ہر چند آنچه ارادہ داشت
بالفعل موقوف معلوم می شود لیکن ظاہراً تلاش اکرم کہ فی الجملہ سلیقہ
کار و بار دنیا داشته باشد، و ازین احقر کہ سوائے نیاز مندی آنجناب لیلقتے
ندارد، اگر مناسب باشد در تدبیر فاققت عقیدت مندی عالی جناب شان لوقہ
میزول فرمایند۔ شاید ارادہ مرا بہ مراد رسد۔ در صورت منظوری این عرض
و اجابت این حرف کہ بوساطت مکاتیب صورت توان گرفت۔ بے استظا
نیاز مندی کہ بسبب ہرج مرج چندین سالہ سیما از ہنگام غارت عام وارد است
یقین کہ ملحوظ خاطر خاطر خواهد بود کہ درین حالت با ویسے اسبابی با بیساع
برخواستن معلوم۔

زیادہ نیاز مندی است والسلام والاکرام۔

حضرت پروردگار برحق مدظلہ العالی
 بعد ادا سے مراتب کورنش و تسلیم و تقدیم لوازم مدحت و تعظیم
 بعرض جناب فیض انساب می رساند کہ بہ فضل الہی ہم قرین فریت
 بودہ خمس الاوقات یا استدعای سلامت و بقای ذات فائض البرکات
 می گذراند۔ و حصول سعادت قدمیوس و دریافت شرف حضور کرامت معمر را
 از خدا سے عزوجل می خواهد۔ شانزدہم روز پنج شنبہ حضرت قبلہ گاہی
 بہ بدرقہ فضل الہی برائے زیارت حضرت خواجہ بزرگ ^{رحمۃ اللہ علیہ} قدس اللہ تعالیٰ امرہ
 العزیز روانہ شدہ، امروز منزل سویم است، امید کہ بعرضہ دو باہ مراجعت
 مع الخیر شود۔ قبل ازین صحیفہ الغنایت و اللطاف نواب صاحب و قبلہ
 شرف صدور یافته بود، بنا بر ترددات سفر کہ از چند روز حیص مرض تمام
 لائق بود، فرصت تحریر جواب نیافتہ، درین صورت امیدوار است کہ عذر
 بودہ و جبہ درین باب گزارش باید و ارشاد شود کہ جائے شکایت نیست
 زیادہ حداریب نذیر۔ الی نقل رافت عالی بر مفارق ادانی و اعلیٰ مستوا
 الی یوم القیام باد۔

مردم محل و لحقہ بادا سے کورنش سعادت اندوز اند۔ روح الایین
 عرض تسلیمات دارد۔

راہ "سیاں صاحب" (دیکھیے مکتوب ۱۲۱۱ مجموعہ ہذا) کہ خواجہ معین الدین اجمیری

قبلہ من ! عریفہ نیاز مصحوب قاصد نواب صاحب قبلہ شاہجہان آباد
 ارسال یافتہ بود از انجا باز پس آمد۔ الحال مع آدم خود با ہفتاد عدد
 پیرہ (پیرا) ابلاغ نموده است۔ از مبارک نظر خواهد گذشت۔ پستہ
 اندرین ایام درینجا ہم می رسد کہ داخل پیرہ کرده باشد۔
 نوشتہ میر مسلمان صاحب از دکن رسیدہ بود۔ موقوفہ
 از نظر مبارک گذشت۔ زیادہ جز بندگی چه عرض رساند۔

قبلہ و کعبہ را استان سلامت
 رونداد اینجا برین نظر است۔ سابقہ چہار روز بموجب جسے
 ساواں (کذا) بنوعی اشہار شدہ بود کہ شاہنشاہ دریشاور داخل
 شدہ بعد از ان از زبانی دیگرے مردمان شنیدہ می شود کہ تا حال از
 افواج چیزے انفصال نیافتہ کہ عبور دریا سے اتک نماید و درین ولا خیر
 کہ رگہا تہہ را و مرہتہ از کوند معاملت نمودہ، در انتظار پیرہ را و
 مذکور سما نجا نزول دارد۔ بعد آمدن پیرہ را و مذکور از انجا کوچ کردہ و از
 کنات ^(کنات) کاپلی عبور دریا جن ساخته در میان دو آب قساد نماید۔ ازین
 سبب مردمان چیزے ہراس و خوف می کنند۔ زیادہ چه عرض نماید۔

سوال الغنی

قبله و کعبه دین و ایمان سلامت

احوال فدوی تا تحریر عریفه نیاز که چهارم جمادی الثانی است مع تبع
و لواقح یخیزت است و غیرت آن قبله لیل و نهار مطلوب سبب معقصر
ماندن از خدمت گرامی هنگامه شادی است - چنانچه بر ضمیر منیر سوید است
انشاء الله العزیز بعد فراغت شادی بخدمت قیض در جت رسیده قصور
معاف فرماید و آنچه احوال روزگار فدوی با صاحب زادن می گردد اظهار
احتیاج ندارد - بر آن قبله بوجه احسن مبرهن است - در ایام شادی
حافظ رحمت خان بهادر به آن کوله تشریف خواهند فرمود - طبیعت چنان
می خواهد که اگر صورت روزگار با حافظ صاحب رو برید اولی است
و موقوف بر مشورت آن قبله داشته آدم را بخدمت گرامی رخصت
نموده هر چه درین باب در حق فدوی اصلاح باشد ایما فرمایند که بران
عمل نماید - زیاده بجز بندگی چه نگارد - بخدمت لو اب صاحب بندگی -
و میان ظفر علی صاحب و اخون عبدالرزاق و ملا نسیم و ملا خازی محمد
و سبحان شاه و جمیع حاضران مجلس سلام خوانند - از والده صاحب بندگی
مطالعه فرمایند - از عاصی داری غلام حضرت بندگی مطالعه فرمایند - ملا بهار
بندگی می رسانند -

حقیقت این است که بعد از اطراف و تواریط مردمان فرید آباد و غارت
افواج شاه درانی محمد عظیم در سنبھل رسیدند و بعد چند ماه دعوی حویلی محمود
یا ولی حد خود نمودند۔ چون روساے سنبھل از نسب متارالیہ اطلاع نداشتند۔
بر محضر مہر نہ نمودند۔ بعد چند روز میان غلام فرید طبیب سر رہ و بملاقات
ما سبق کہ در شاہجہان آباد اتفاق افتادہ بود و شیخ محمد اکرم و شیخ نصرت
یار امام مسجد جامع را بہ یقین پیوست۔ مہر بر محضر نامبرودہ نمودند و
معہذا نسب نامہ و مہر قاضی بلول مرد دینار موٹمن بود در دست
دارند با وصف این اسناد و استشہاد ارباب شرع بہ احتمال
طعن مہر نامنی نمودند۔ بعد شش سال گواہی جنگی خان یود مہری و
سید حمزہ ساکن سرائے یودوی و اکثر شرفاے دہلی و سنبھل نسب الشان
مقرر گشت۔ و با قرار حویلی یودن اقصی و ادالی شہر از خان صاحب
امام الدین احمد خان تا یود ہریان ہمہ بالا اتفاق مقرر اند۔ ارباب شرع
نیز مہر بر محضر نمودند و روبروے خان صاحب بہادر اقرار کردند۔ چنانکہ
خان صاحب بہ روشن خان برائے اخراج غاصبان و قائلین نمودن
محمد عظیم پروانگی دادند۔ اکنون روشن خان بسفارتش کسے اغماض
می نماید و می گوید کہ از غاصبان مچلکا پانزدہ روز گرفتہ اند کہ
یا پروانہ خان صاحب بہارند تا خالی شدہ بدہند۔ در صورت صداقت
مدعی و کذب مدعا علیہ و ثبوت حق مچلکا وغیرہ
غلاف از دین داری است۔

خداوند نعمت!

بعد ادا سے لو اہرم بزدگی معروف می دارد۔ تا تحریر پنجم شہر جمادی الثانی
 احوال ما جمیع غلامان بجا فیت است۔ از ان روزیکہ درین جا آمدہ
 است موافق معمول یک بار با نواب بلاقات میسر آمد۔ چنانچہ
 آن وقت از و کلا سے مرہتہ مشورت بود۔ عرف و حکایت بمیان
 نیامدہ است۔ و تنخواہ غلام کہ من جملہ تنخواہ محل بود۔ از ان جا
 موقوف نمودہ، ہمراہ سایر کردہ اند۔ در صورت سابق ہفت ہفت
 ماہہ وصول می شد۔ در سایر چہار پنج ماہہ سال تمام بہ وصول می آید۔
 بہ سبب دوستی میان مسرور یک چند توقف نمودہ ام۔ و اگر
 نہ صورت گذران در اینجا قلیل موجب و عدم وصول معلوم
 باری خدا رازق است۔ و از دوسہ روز در حال
 غلام عسکری خان از سیر نو توجہ نواب صاحب معلوم
 میشود۔ چنانچہ دیشب کہ گذشت پیش احمد خان
 فرستادہ بودند۔ بنجاہ روپیہ بدست آمد۔ و گرنہ مطلق
 التفتات نمود۔ و نہ ہر اثاثہ مجاری رفت۔ مگر در سواری و
 غلام امام بدستور سابق در سایر ایضاً آخرت گنہ مطلق ذکر
 در مجلس کیسے منی گفتند۔ امروز فردا ارادہ احمد پیش
 ولوی نجی الدین است۔ شاید قریب روانہ میشود۔ حضرت
 سلامت از شریف آوردن نواب صاحب ارشاد
 خان بہادر و عدم حصول سعادت ملازمت غلام

عجب انفعال گشته ، واللہ باللہ ہر گاہ کہ در اینجا تشریف فرمودہ یعنی پیش
 تجاور خان مطلق بعلام اطلاع نہ شد و الحال کہ میر ملک و صاحب تشریف
 آوردند ، غلام مستمند بہ سبب نا چاری ازین سعادت ہم مقصر مانده
 است ۔ جناب نواب صاحب عذر فرمایند ، تقصیر نا معاف شود ۔ نا حال
 فوج مرستہ از کوسہ فراغت حاصل نہ کرده است ۔ و تا کہ از انجا مرستہ کامیاب
 شدہ بر نمی گردد ۔ نواب ازینجا کوچ نمی کند ۔ و دستار و جواہر کہ برائے
 احمد خان آورده بودند ، دوسہ روز است بہ مشورت حافظ الملک پوشیدند
 و عبداللہ خان فردا رخصت خواہد شد ۔ احمد خان و حافظ و نواب و راکو
 (راگھو) متفق علیہ اند ۔ حافظ محمد سرور آداب کورنشات بجامیآرد ۔

کہ نواب احمد خان بنگش والی فرخ آباد کہ حافظ رحمت خان سے نواب
 عبداللہ خان پسر نواب علی محمد خان کے مرہ سردار

مکتوبات متوسلین حضرت منظر

(فیما بینہم)

سلسلہ مکتوباتیکہ سالکان و اجاب حضرت منظر فیما بینہم

[ذیلی کے مکتوبات (مکتوب ۱۵۱ تا ۱۷۲ جو حضرت فطہر
 کے ترجمین نے ایک دور سے کو لکھے ہیں) میں پہلے دو یعنی
 ۱۵۱ اور ۱۵۲ کسی "میر صاحب جیو" کے نام ہیں
 مکتوب ۱۵۳ بھی انہی کے نام ہے اور خیال برتا ہے کہ
 مکتوب ۱۶۶ کے "میر صاحب" بھی وہی "میر صاحب جیو"
 ہوں گے۔

"میر صاحب جیو" کے نام مکتوب ۱۵۱ جن "شاہ
 محمد" کی طرف سے لکھا گیا ہے ان کا ذکر کلمات طیبات
 کے مکتوب ۶۶ بنام غلام عسکری خان میں ملتا ہے
 غلام عسکری خان نواب عماد الملک کی سرکار
 سے والہ تھے اور شاہ محمد ہی۔ حضرت فطہر
 غلام عسکری خان کو لکھتے ہیں: "مجموع شد کہ
 نواب وظائف قلیلہ رفیقان خود را کہ وجود پر یک
 از یہا فائدہ دیگر دارد" بنا بر غیر حاضری موقوف
 می نمایند، چنانچہ وظیفہ شاہ محمد کہ از یاران
 طریقت است داخل ذیل موقوفان بندہ، اگر تو امید
 گوئید کہ بنا بر دولت خواہی این فاعده را موقوف نمایند
 کہ ضرر دارد" (مکتوب ۶۶)۔ شاہ محمد کے مکتوب میں
 "حضرت میر صاحب جیو" کو اطلاع دی گئی ہے کہ آپ کی سفارت
 دو شخصوں، حافظ محمد یوسف اور حافظ فتح اللہ کو گھد دلوادی گئی ہے
 اسی مکتوب میں بخشی کی طرف سے بطور صفائی لکھا گیا ہے۔ یہ بخشی

نواب عماد الملک ہی کی سرکار سے تعلق ہوں گے۔
مکتوب ۱۵۲ء میں "صاحبزادہ والا قدر محمد ناکر جو" کا ذکر
ہے۔ یہ حضرت عبدالقادر غالبی قدس سرہ کی نسل سے ہوں گے۔ مکتوب ۱۵۲

کہ لکھنے والے نعمت اللہ، ممکن ہے کہ وہی صاحب ہوں جنکے
نام حضرت نظریہ کا ایک مکتوب محترم عبدالرزاق فریسی کے مجری
میں ہے انھیں حضرت نظریہ نے مولوی نعمت لکھا ہے۔

علامہ حسن کے دو مکتوبات مولوی عبدالرزاق کے نام
میں۔ یہ علامہ حسن مہر کے رہنے والے تھے۔ اور میں علامہ قادر

شاہ سے بیعت تھے جیسا کہ مکتوب ۱۵۱ء سے ظاہر ہے مگر حضرت
نظریہ سے بھی تعلق رکھتے تھے جیسا کہ ابو عبد محمد نسیم کے نام ان
کے مکتوب (مکتوب ۱۹۱ء مجموعہ ہذا) سے بخوبی واضح ہے۔

مقامات نظریہ میں حضرت نظریہ کے خلفاء کے ذیل میں علامہ حسن
نام کے جن بزرگ کا ذکر ہے وہ شیخ علامہ حسن برادر شیخ
محمد احسان احمدی ہیں جو شیخ عبدالطوق محدث دہلوی
کی اولاد میں سے ہیں اور مکتوب ۱۵۵ء، مکتوب ۱۵۶ء کے
علامہ حسن سے یہ آپ کی اور شخصیت ہیں۔

مکتوب ۱۵۲ء کے مکتوب الیہ ملا محمد فاروق ہیں
اس نام کے ایک صاحب کے نام کلمات طیبات میں

حضرت نظریہ کا مکتوب ۸۶ء ہے انھیں مولانا نظریہ
میں حکیم محمد فاروق لکھا گیا ہے۔ اور مکتوب ۱۶۳ء کے مکتوب الیہ

ملا تمور حضرت نظریہ کے خلفاء میں سے ہیں۔ اسی طرح مکتوبات
۱۵۵ء، ۱۵۶ء کے مکتوب الیہ مولوی عبدالرزاق (یا ملا

عبدالرزاق) بھی حضرت نظریہ کے خلفاء میں ہیں اور مقامات نظریہ

میں خلفائے ذیل میں ان کا تذکرہ ملتا ہے۔

۱۵۱

سیادت مآب طریقت ایامیہ، مورد اسرار الہی، منظر تجلیاتِ حضرت
نامتناہی کاشفِ دقائقِ معرفت، ہادیِ راہِ ہدایت، برگزیدہٗ اولادِ حضرت
زیدہٗ اربابِ طریقت، گلِ گلزارِ قدرتِ بے صنعتِ حضرت میر صاحبِ جیوا
از کمترین نیازمندانِ راسخِ الاعتقاد و احقر ترین مستمندانِ واثقِ
الاعتقاد حافظ شاہ محمد بعد از عرضِ نیازِ معروضِ خدمتِ فیضِ درختِ باد
کہ بر طبقِ ارشادِ گرامی و سفارشِ سالی حافظ محمد یوسف را و حافظ فتح اللہ
را جاگیر کنا ندیم و ہمیشہ امیدوارِ الطافِ سالی ہستم و آنکہ بخدمتِ شریف
کدام شخصے اظہارِ کردہ است کہ بخشی از حضرتِ فطری دار و دی گوید کہ حضرت بہر کس
سفارشِ نوشتہ می دہند ہمہ غلط است۔ من پر حید از بخشی تکرار کردم و پرسیدم
بخشی در جواب گفت کہ مراجعہ قدرت است کہ من این قسم عرف بجناب
فیض مآب بر زبان نسیان بیان ہایم۔ حضرت سلامت! ہر کسے کہ فروری
باشد حضرت براے عند اللہ نوشتہ می دادہ باشند بیشتر نصیب او
است۔ مایان موافقِ مقدر در سعی کارِ سفارشی حضرت دروغ نخواہم کرد۔

زیادہ ایرام نمودن موجب گستاخی و ترکِ ادب است۔
از راقم این عریضہ کہ حافظ نامدار نام دارد بعد از عجز بسیار
معروضِ باد کہ بندہ را از زبانِ مبارکِ ارشادِ مندرجہ بود کہ غائبانہ در حق
این غلامِ سفارشِ بجانبِ حافظ شاہ محمد خواہند نوشتہ۔ حضرت من چہار
ماہ شدہ است کہ از خدمتِ حضرت رخصت شدہ ام۔ و تا حال حضرت
نوشتہ نہ فرستادند۔ امیدوار است کہ حضرت نوشتہ بفرستند کہ حافظ

حقائق و معارف آگاہ فضائل و کمالات دستگاہ سیادت
و نجابت پناہ سالک سلک شریعت، واقف اسرار طریقت میرصاب
جیو سلمہ ربہ از مسکین بعد عرض تسلیمات معروض آنکہ
اینصوب خیریت است و خیریت و سلامتی آن ذات بابرکات شنب و روز
مطلوب - فقیر بحضور بیت اللہ شریف ہمیشہ مستعدی است کہ
اللہ سبحانہ آن ذات بابرکات را از آفات دینی و دنیوی نگاه دارد
و ترقیات دارین نصیب گرداند۔ آمین یا رب العالمین۔

دیگر آنکہ چند مدت است کہ گاہے یاد لفر مودند۔ باعث آن
زیادہ عمر است، و از ان ذات شریف بعید است کہ فرض خدا جل شانہ
ادائیگی سازند و بہ مستحبات عملی نمایند۔ واللہ باللہ فقیر بسیار
محتاج است اگر حق فقیر عنایت فرمایند گویا ادائے فرض و مستحب خواهد
شد۔ والا عاقبت کار با خداوند است۔ آن وقت را یاد نمی آرند کہ وقت
فرورت حاضر کرده بودم۔ امید کہ آنچه حق فقیر مبلغ سہ صد روپیہ اگر زیادہ
نباشد آنرا ارسال فرمایند۔ والا بدست خدیجہ حوالہ نمایند۔ زیادہ
والسلام۔ لہذا بدست ما جزادہ والا قدر محمد ذاکر جیو علیہ فرستادہ
شدہ کہ وقت احتیاج است۔ و نوکد شدہ کہ حق فقیر را دادہ ارسال
فرمایند زیادہ چہ نگارش رود۔

مخدومی مکرری صاحبی مشفق حضرت فقر و عجز بیابا ہی بیو
 ہموارہ از آفات و بلیات دوران مأمون بودہ خوش وقت
 و سلامت بر یادگاری کردگار خود باشند۔ از جانب کمترین خاکپایے انصاف
 فقیر نعمت اللہ تعظیبات بزدگی و تسلیمات مرا فلکذگی بجای خدمت
 آورده عرض می نماید کہ بست سال شده کہ بہ سبب آشنائی اخوندزادہ
 نزلتویہ امید کہ خداوند بر و رحم کرده باشد، بآن صاحبی غایبہ اشنایم
 و چندین کثرت مانند حضرت خواجہ در (۱) قدس سرہ بارادہ ملاقات شریف
 روانہ می شوم۔ و باشتیاق تمام شوق مند رویت آن صاحبی ام۔
 اما بہ سبب موافقات لایعنی منع می شوم۔ الحال از روس مہربانی اگر
 توجہ باین فقیر بکنند کہ از موافقات بملاقات مشرف می شوم۔ و از دعای
 خمس الاوقات یاد فرمایند کہ بہ برکت دعای ایشان بقرت خدا در سول
 برسم۔ چنانچہ حضرت مرزا صاحبی قدس سرہ فرمودند کہ
 محمد از تو می خواہم خدا را + خدایا از تو حب مصطفیٰ را
 نیز بہت حضرت ایشان است
 خدا مدح آفرین مصطفیٰ لبس

محمد حامد محمد خدا لبس

و فقیر را از خادمان دانند۔ و الحال بغیر (بسن) کابل، بیوم۔ دعای
 فرمایند اگر بخیریت رسیدیم خواہیم آمد۔

۱۵۴

بجناب نواب صاحب و قبلہ نواب ارشاد خان صاحب عرض بزرگی
قبول باد۔ و جناب عالی بعد رفتن نواب محب اللہ خان بعلام گفتہ فرستادہ
بودند کہ ایشان صبح بے ملاقات بن نہ روند۔ بزدہ خود از دو گھڑی شب
باقی ماندہ آدم فرستادہ بود۔ ہر گاہ آدم آن جا رسید۔ معلوم شد کہ
ایشان یک پاس شب باقی ماندہ، کوچ فرمودند۔ تا چار عرض نمود
بنا براطلاع معروض داشت۔
علام حسن در خدمت ایشان عرض بزرگی معروض می دارند۔
در خدمت نواب صاحب حافظ بختاورد خان صاحب بسیار بسیار سلام
گفتہ اند۔

۱۵۵

مولوی عبدالرزاق صاحب سلمہ اللہ تعالیٰ
مولوی صاحب مہربان مجموعہ الطاف و احسان کرم فرمائے
از جانب علام حسن بعد دعوات و تحیات مشہود ضمیر منیر
باد۔ نہ چار صحیفہ شریفہ کہ از روس الطاف رسول داشتہ بودند۔
بفقر رسید۔ خیلے فرحت و سرور حاصل گردید۔ او سجانہ، آن مہربان
را با این یاد آور یہا سلامت با کرامت داراد۔ و مضمون مندرجہ

معلوم شد۔ مبلغ ہفتہ روپیہ کہ محمد شاہ پیشوری دادہ اند، ازان صاحب
 سہوشدہ، ان مبلغان بنام محمد شاہ ولد غلام غوث بن غلام قادر شاہ
 ساکن قصبہ بتالہ متصل کلا نور بود و مبلغ پنج روپیہ بنام عبدالرسول
 ولد محمد شفیع کہ نوشتہ ام او شان نیز ساکن بتالہ منزلور اند۔ این
 مبلغان ہفتہ روپیہ و پنج روپیہ معرفت گل محمد بہ میان عبدالنبی
 مرید حضرت غلام قادر شاہ ساکن بتالہ مذکور بدہند۔ میان عبدالنبی
 این مبلغان بہ بتالہ خواہد رسانید۔ و مبلغ سہ روپیہ بنام غلام رسول
 پدر عمر و مبلغ دو روپیہ بنام محمد نور بہ گل محمد بدہند۔ او این مبلغ
 سہ روپیہ را بہ غلام رسول کہ اورا صریحاً دادہ ام، و در خانہ گل محمد
 می ماند، خواہد رسانید۔ و مبلغ دو روپیہ بہ محمد نور امام مسجد خود
 را خواہد داد۔ و در حق عبداللہ و دیندار بخار کہ ارقام فرمودہ بودند
 این ہر دو را بہ صاحبزادہ فتح علی خان بلاقات کنا بندہ، خاطر جمع
 نمودہ شد۔ و آنکہ مرقوم فرمودہ اند کہ مردمان بیرون جات ہر گاہ خطوط
 خواہند فرستاد۔ مبلغان بہ او شان رسانیدہ، رسید گرفتہ، خواہم
 فرستاد۔ لہذا بہ موجب نوشتہ ان صاحب، بہ ہر یکے خط مرقوم شدہ
 ہر گاہ ان خطوط بہ ان صاحب برسند۔ او شان را مبلغان دادہ، رسید
 نولیا بندہ، بفریاند۔

تفصیل مبلغان یک صد و شش روپیہ این است۔ محمد شاہ

ولد غلام غوث بن غلام قادر شاہ ساکن بتالہ ہفتہ روپیہ۔ میان
 غلام رسول ولد محمد شفیع ساکن بتالہ منزلور پنج روپیہ۔ مولوی عبدالرزاق
 ساکن پیشور ہشت و نیم روپیہ۔ گل محمد ساکن پیشور در کوئلہ رشید خان
 پنج روپیہ۔ غلام رسول پدر عمر در خانہ گل محمد منزلور سہ روپیہ کہ از
 راہ فراموشی محمد شفیع پدر عمر مرقوم فرمودہ اند۔ امام مسجد گل محمد

دو روپيہ - برادر عبداللہ مرحوم ساکن نزل توپہ متصل حفر وں قاضی والہ
ہشت و نیم روپيہ - محمد عارف برادر کلان محمد کاشف ساکن
ہشت نگر در محلہ پیرانگ ہشت و نیم روپيہ - میان مسعود پیر زادہ
ساکن موضع ہوتی متصل گڑھی ہشت و نیم روپيہ - ملا خواجہ محمد
ساکن موضع ہند برکنارہ اباسند ہشت و نیم روپيہ - محمد اکبر خان
ساکن ہشت نگر در محلہ بابرہ دو روپيہ - امام مسجد محلہ بابرہ
فضل محمد دو روپيہ - ملا ولی محمد محلہ بابرہ سید قام دو روپيہ -
الہ یار ساکن محلہ بابرہ دو روپيہ - ملا نسیم خلیفہ مرزا صاحب ساکن
سوات ہشت و نیم روپيہ - ملا سیف الدین ساکن سوات خام
مرزا صاحب پنج روپيہ - ملا تیمور باجوری خلیفہ مرزا صاحب ہشت
و نیم روپيہ - استاد ملا رحمت کہ در موضع الہ ڈنڈ می باشد دو روپيہ -

۱۵۶

شرافت دکالات دستگاہ حضرت میان جیو میان عبدالرزاق سلمہ
از طرف مہجور الخدمت غلام حسن بعد از سلام سنت الاسلام
آنکہ نوازش نامہ عالی بنام محمد شاہ ولد فلان کہ ایجناب واقف نیست کہ
کہ کدام است و محض ہم پیری است۔ لہذا معروض خدمت گزائی میشود کہ مبلغ
بست و دو روپيہ کہ نصف منہ یازدہ روپيہ می شود منجملہ آئنا مبلغ ہفتہ
روپيہ بنام محمد شاہ ولد غلام غوث بن حضرت میان غلام قادر شاہ ساکن قصبہ
بتالہ کہ متصل ہفتت کروزہ قصبہ کلانور در پنجاب واقع است و باقی پنج
روپيہ منجملہ روپيہ بالا بنام عبدالرسول ولد میان محمد شفیع کہ در قصبہ بتالہ
مسطور بخدمت حضرت میان محمد شاہ صاحب معزالیہ مشرف اند برسد۔ لکن

معرفت میان عبدالنبی صاحب کہ در مسجد محبت خان مدرس اند۔ چنانچہ میان گل
محمد نور یاف جیو کہ در کونڈہ رشید خان متصل مولوی محمد سلیم صاحب جیو با
خوب وجہ واقف اند۔ و این جانب را میان گل محمد مسطور از عبدالنبی مسطور
ملاقات ہمہ کنائزہ بود باو نشان مبلغ فرلور بدید۔ چنانچہ میان عبدالنبی جیو
بخدمت صاحبزادہ جیو در قصبہ بتالہ مذکور خواہد رسانید۔ چرا کہ میان عبدالنبی
و ولایت شاہ و این جانب دست بیعت بخدمت فیض درجت حضرت
پیر دستگیر میان غلام قادر مرحوم و مغفور بستیم۔ لہذا بخدمت سامی رسیدہ
دادہ می شود کہ تحقیق ثابت فرمودہ مبلغ بایشان بدیند۔ و رسید از ایشان
بگیرند۔ و دیگر آنکہ مبلغ مذکور از محمد شاہ ولد مدرس صاحب کہ بن ازو واقف
نیست کہ کدام کس است۔ ازو گرفتہ توالمہ میان عبدالنبی و ولایت شاہ کہ ہم
پیر این جانب اند نمایند کہ حق بقدر رسد۔ و میان دیندار بخار بسیار تعقد
نمودہ است کہ مبلغ مذکور از محمد حسین پراچہ نوشہرہ والہ گرفتہ بمشار الیہ
برسانند۔ درین باب تاکید تمام نمایند۔ و این قبض از مہر شیخ الاسلام رقم
شدہ است، محض غلط است و نا منظور است مبلغ واپس نمایند۔

۱۵۷

میر صاحب جیو سلمہ اللہ تعالیٰ
میان صاحب مشفق فدویان کرم فرمائے بن سلامت
فدوی لعا سکان (۱) ادب کورنشات بقدم رسانیدہ بروضہ رای
می گردانند۔ فدوی را پروہ غلام دانستہ و شب و روز دعائے در حق فدوی
می نمودہ باشند و از دست بیزہ خدمتگاری فقیران بیخ نمی شود چرا

پرگنه بیگانه و نوکری است - بنا بران بجانب فیض آب معروض می دارد که
 یک هفته وظیفه بران مبارک خوانند که ترقی و جمعیت فدوی گردد - ازان
 بزد هم خدمتگاری و غلامی فقیران بجا آرد - امید که لطف فرموده یک هفته
 وظیفه در جمعیت فدوی بران مبارک بخوانند که جمعیت فدوی گردد و
 همیشه فدوی را غلام دانسته از والا نامها ممتاز می فرموده باشند -

۱۵۸

رکن خان (۱)

برادران عزیز القدران امین و راز محمد و شاهار و فتح خان و
 جمیع ادراس (کذا) از این طرف عبدالله جان و علی محمد و مرزا خان
 و دینار و سجاد و امیر و حیدر خان و جمیع بر که علی خیل بعد از دعای سلام
 آنکه قبل ازین خبر یافته بودیم که بعضی از کسان ایشان مردم بائزی کشته
 آند - درین باب آنچه فهمیده بود بطرف بائزی جواب فرستاده سگ سرم از خود بود و شمایان
 نیز گفته فرستاده بودیم که با صلاح و مصلحت ایجاب دست داری نکند - و این عجب
 کار است که بدون فرد صلاح مایان تو نیز می کردند خوب نکردند حق بطرف خود داشتند
 اکنون از جانب خصم دعوی بر خود روا نمودند و گله مندی مایان نیز بدمه خود لازم داشتند -
 خراکیده نگاهایی خود نمایند و آنچه شده شد - باز خود را ملامت کنند خدا خواست
 صلاح کرده خواهد شد -

شاه صاحب مشفق مہربان از کترین شاہ علی بعد از سلام سنت
 واقع رای عالی باد کہ بندہ تا یوم تحریرح حضرت و قبلہ و والدہ صاحبہ متعلقان
 خود بخیریت است۔ و فریت ذات با برکات از درگاہ ایزد متعال مدام مطلوب
 است۔ باقی احوال متعلقان آن خداوند اینست۔ احوال افلاس بے سامانی
 فقر وفاقہ چہ بیان نمایم کہ در محنت مہم کنی گنجد۔ و دیگر دفران محمدی بیگم و اما می بیگم
 فوت گردیدند۔ و درین عرصہ پنج سال کہ صاحب از اینجا تشریف بردہ اند میان
 عزت اللہ صاحب از بریلی یکبار مقدار پانزدہ روپیہ خرچ فرستادہ بودند و یکبار متعلقان
 خود طلب ایشان کردہ بودند لیکن بندہ ایشانرا نگذاشت۔ بنا برین مقدمہ کہ شاید مرضی
 آن صاحب نباشد تا حال آنجا ہستند۔ و درین بے سامانی در گوشہ عافیت نشستہ
 بمرمت آن خداوند و عصمت خداوند گمانی ببری برند۔ و خانمان صاحب دعا می کنند۔ آنچه
 صاحب کردند کس ظالم بہ مظلوم نمی کند و ما کہ این کتھائی بصاحب تجویز کردہ بودیم
 دانستہ بودیم نام حضرات در میان بود بعزیم صاحب جزادگی آن فریب خوردہ بودیم
 کہ شاید وفا خواہند کرد لیکن آنچه شرط بیوفائی را بود بطور آمد۔ خوب حیا بر خلق اگر
 رفت ترس خدایم رفت۔ خدا از حق ایشان بخواہد پرسید و حق تری ایشان است
 حق تری را ہم ترس خدا را فراموش کردند۔ از نشان پیرزادگی بعید بود۔ ہزار حیف۔
 ع چونکہ از کعبہ بر فرید کجا ماند مسلمان

حال ہرچہ شد شد۔ برای خدا و بہ ارواح طیبات حضرات خود را تا اینجا تا بد رسانید
 و گرنہ کار از دست میرود تا حال بہرہی کہ گذشت گذشت و حالا از ما ہیج نمی شود۔
 کار از دست میرود و حرمت و اکبر و در تغافل ماند۔ جز شرط است ابروی شما است۔
 پیشتر تمنا از ہرچہ بجا بیاید بکنند۔ ما بیری الذمہ شدیم و از جانب سیدین بیگم
 کہ خوشتران شما است بعد از سلام مظلوم نمایند کہ سبحان اللہ ما با اعتبار پیرزادگی

تھا نظر بناموس کریم و صاحب بناموس ما نظر نکر دید۔ حیف بہ پرزادگی و نجابت
 کہ در عالم جوانی و بے سامانی گذاشته چنان رفتید کہ از پرچہ کاغذ ہم یاد نکر دید۔
 چہ جائے آنکہ فریح فرستادن و صاحب مختار اند۔ خبر شرط است تا حال ابرو کشما
 را از نا ماند و حال ہی ماند۔ سویم روز مردار ہم حلال است۔ براسے خدا خود را
 در اینجا باید رسانید۔ و از جگہ نشی بزرگی بعد نیاز قبول باد و از معلقان بزرگی
 مطالبہ فرمائید و مردمان بنده بزرگی قبول باد۔ و از حاجی بیگم حویلی والی سلام قبول باد۔
 و بیچ معلوم نیست کہ صاحب خود را کجا گم کردند۔ بیچ خبر لیسن و مردن
 آنکذا و نذا اینجا ہی رسد۔ خوب ہر نیچے کہ باشد خود را زود باید رسانید تا تسلی
 ایشان شود و گرنہ ایشان ہر دو مادر و دفتر ازین جہان انتقال ہی کنند۔
 و ملا نسیم این خط را بخدمت عالی خواہد رسانید۔ جواب این رود عنایت خواہد
 فرمود۔ زیادہ در ادب۔ و بخط بنده نظر نخواستند کرد نظر بمطلب خواہند فرمود۔

۱۶۰

بگرای خدمت میان صاحب میان ابوالحوالی سلمہ اللہ تعالیٰ
 الداعی بالحق البوسید بعد سلام و سلامتی اینجا آنکہ فقیر در انجائے قرعہ
 قرضدار بقال و گا در سزہ چہاچہ بقال تعاضا میکند۔ گا در بارہم بوشیدی
 نمی دہد۔ لہذا مرقوم در خدمت ہی گردد کہ از پیر صاحب جو سلمہ اللہ تعالیٰ دو روپیہ
 قرض برای اینجا بگرفته بفرسند۔ انشاء اللہ تعالیٰ نقد ادا کردہ زانجا
 خواہد رفت۔ والسلام مع الکرام۔

شاه لورخان جیو بر خوردار سعادت مند سلامت

از طرف قاسم بیگ بعد دعای معلوم باد که احوال اینجا سے بخیر است
 و فریت ایشان مطلب شمارا بیست و دو روز شده کہ دفتر را برده
 رفتہ آید و آن در میان چنین وقفہ تا ہوا رخا فرستادہ ہمہ ہای پرستند۔
 باید کہ بہ دیدن خط فریت بفرید در حسین قانم مدد ہم
 جدای خواہد و برادر و ہمیشہ ہمہ برای فرزندی کند و والدہ را خون درم
 شدہ از خوردن و نوشیدن بند محتاج ہم در برای فر مفر ہم۔ بنا بران بہ زودی
 خبر دفتر باید فرستاد و الا نہ در عاقبت دامن گیر خواہد شد۔ بہ حسین دعا
 برسد۔ شب و روز سرگردان می مانم۔ تصدق رسول خدا دیر نکند کہ
 صدمت لوثہ بیم۔

فضیلت پناہ کمالات دست گاہ اخوند صاحب مہربان سلامت
 الحق ارادہ موافق وعدہ می دانست لیکن ارادہ اللہ سبحانہ چنین
 بود کہ امروز و فردا یک کارے بظہور آمدہ انشاء اللہ تعالیٰ بروز جمعہ دران
 کاریکہ ماہین مقرر است خواہم کوشید۔ والسلام۔
 پیر صاحب تسلیات موقوف باد۔

برادر عزیز برای قدر ملان تیر و لعل خان بغایت باشند۔
 از جانب عبدالعزیز خان بعد از سلام واضح باد الحمد لله والمنة که
 احوال اینجا بفضل الہی مستوجب شکر۔ و خیریت آن برادران مشب و روز
 قرین حال خط در جواب فرستاده بود رسید و کیفیت سز در معلوم گردید و بعد
 ازین مادر دردی رس لعل خان ارقام یافته معلوم شد۔ یعنی کہ مدرس مراع
 دارند ہر گاہ مراع بدست آید۔ بہمان وقت بما اطلاع دہید کہ از گرفتہ آید۔
 و ہموارہ برالودی اینجا ^(کذا) لعل خان را می فرستاده باشد از خبر گرمی غافل
 نہ شویید و اگر فتح خان آمدہ باشد، زود فریبید کہ موجودات ماہیان بران موقوف
 است۔ ہر گاہ می آید۔ موجودات را کہ می شود واحد موجودات از سرکار
 نہ آید۔ یعنی کہ بمشارالہ یگویند در یک عالی سرکار کہ از انجا در آمدہ شد
 از دست ابرام برد ^(کذا) اینجا تران شریف آن برادر و سراسر
 در جان یکجا بود الا ہر دو مادہ و کافی اسباب از نمک حرامی نوران دلدران
 ماس ^(کذا) و یعنی کہ صراساں اینجا از ساہوکار و غیرہ تحقیق کردہ
 مفصل بنویسند کہ خاطر جمع و اینچنین از سبب قسمت خود لعل آید۔ حالا
 تلاش مبلغ ہا ^(کذا) ہر گاہ چیزے مبلغ کہ بدست آید رخصت گرفتہ
 برای بیماری و سہ انجام ^(کذا) در ہر خواہم رسانید و حالا از بے اسبابی مسطور
 حصان ^(کذا) اگر چیزے سس۔۔۔ اسباب۔۔۔ معلوم۔۔۔ و این تشکر
 کہ سہ سہک بار ہر دہرہ کوشش برودہ لیشب آشکار کردہ باعث بہاری شد ^(کذا)

حاجی محمد رسول را معلوم باشد که غلاف حضرت زینب که نزد محمد است
 اگر چهار پنج روپیہ می دبرالبتہ خرید کرده بیارند، توقف نکند و برای میرزا
 یک عدد عینک و یک عدد ^{بجورہ} سموزہ و کتاب موسی نامہ و سفینہ - الاولیاء
 خریدہ بیارند - مبلغ فرایم داد - و برای میرا محمد و نظرائہ و سید احمد ^{نوی}
 خورد خریدہ بیارند، تاکید کنید دانید -

اگر ملا خستحال (خوش حال) می آید، همراه آرند و اجناسی که نزد شما
 است فروخته مبلغ آرند و بوری که در خانه اند و یک دیگر خریدہ ضرور آرند
 و آنچه اجناس فروختنی باشد که آورده نمی آوا کنید - چنانچه پاننگ و غیره و صندوق
 نیز همراه آرند -

خدمت میر صاحب جو قبلہ دو جهان از جانب حاجی بی بی و والدہ میرزا علی
 و میرا محمد سبکی رسانند - از جانب حاجی بی بی عابدہ خانم عرب خانم
 اللہ یار خان، محمد عظیم و مادر محمد عظیم زبیدہ و قبیلہ محمد ظاهر حاجی خانم
 جعل بیگ خان صاحب مرزا خان جو را سلام رسانند - نور نسلا و خانم سبکی
 رسانند -

قصص الانبیاء که نزد آن برادر است، ضرور همراه خود آرند -

افوز صاحب مہربان فیض بخش فیض رسان میر مناقب صاحب

و اخوند محمد سلیم صاحب ازین جانب ہمت تسلیمات و تعظیفات پروردگار
 دست قبول باد بالنون والحداد۔ بعدہ آنکہ بیدہ محتاج دعائے انصاف
 است، بدعا یاد آورید۔ انشاء اللہ تعالیٰ اگر خواست خدا بخیر فغان
 ہم بدہلی زودی آید۔ بدیدن صاحبان میرسم۔ از طرف مابین بملاظف رسید
 بندگی ما رسانید۔
 زیادہ والسلام۔

۱۶۶

میر صاحب مشفق مہربان سلامت

از جانب حاجی امان (امان) بعد سلام واضح یاد چون یک تہان
 قیمت سواد دو روپیہ معصوب شاد محمد خان فرستادہ بود صاحب نوشتہ بود
 کہ انشاء اللہ تعالیٰ بعد آمدن ملا امان خان نوکری بر خوردار حافظ عبدالرحیم
 کردہ (کذا)۔ چون رفتن بیدہ یکایک جلدی بطرف آلولہ شدہ است
 خدا دو پیرو... انشاء اللہ تعالیٰ روانہ خواہم شد۔ دیگر... صاحب را
 نوکری اخوند حاضر (کذا) خیلے... برای بر خوردار... بہر کہ خواہد
 فرمود دو روپیہ خواہد رسانید۔

البتہ دو روپیہ را روغن بیارند۔ از حافظ عبدالرحیم و حافظ یار محمد
 سلام بندگی برسد۔ برای ساکو (کذا) و نالیش نمودہ اند۔ اگر اتفاق شود البتہ
 یک روپیہ را برای اینجانب بیارند۔ زیادہ چہ۔
 از قاضی محمد اترق سلام برسد۔ اگر دو روپیہ را روغن آرد فریدہ خواہد
 فرستاد۔

دادا جی صاحب مشفق مهربان امیدگاہ قدردان سلمه ربه
از بنده محمد عجب بعد عرض عبودیت و بندگی معروضی رای خورشید
می دارد - در اینجا خیریت است و خیریت آن مشفق مهربان ^{قدردان} لیل و نهار از
درگاه رب المعبود خواہان و مستدعی است - بنده بے رخصت آنصاف
درین طرف آمدہ بزبان مبارک فرمودند کہ از شمارہ حبیبیا (کذا) جاگرم
می دہانند - چون چار رسیدیم از رام خان زر و مول نیافتم - بر خذ خان
(خز خان) تنخواہ دادید - چنانچہ نزد خذ خان رسیدیم جواب دادند
کہ بہ بنارس بیاید از اینجا زر شمارای دہانم - اگر چہ بہ بنارس ہم رفتیم
لیکن از اینجا ہم زر نود و مول نیافتم مبلغ یک صد و چار روپیہ بر خذ خان
طلب این کسی می برآمد - بنا بران ^{مقدور} شد - مبلغ مذکور از خذ خان
اللہ برار ^(۵) بگریزند - بالفعل در بندر سمورت رسیدیم ^{مستند}
براعہ ہمیں کار کہ در پیش است درین تردد ام - اکرام خان در سمورت
سنیدہ کہ در ^{ارتکات} ہستند بہمان جارفتہ خدمت آن مرتہ جاودان
خواہند رسید - با ملا میان اخوند میان سلیم جیو کہ مدارات و لوم خواہند
فرمودہ گو یا بر این بنده عنایت فرمودند بیچ چیز از طعام یا پوشیدنی ^{باز}
سواہ اگر زمین خواہد امید رعایت مراعات خواہند فرمود - اگر خواہند
کہ بر فرودار محمد سلیم مدارات و رعایت از ان مری نہ شد این نیازمند
آزودہ خاطر خواہیم شد - و از ملاقات ہم محروم - بر فرودار درگاہی خان
و ریل خان و رحیم دادقان و نظام خان و عظیم خان دعا برسد -

خوباد خان و رسول خان و رضا خان و جمیع حاضران خورد و کلان سلام
برسد - بخدمت خذرقان (خرفان) و جمال خان و الورخان و جمیع
یاران سلام برسد - ازین ملک رخصت شده از بنارس در بندر سورت
رسیده ام - در دلاری اینجا رسیده براد..... خواهیم کرد -

تقائق و معارف آگاه شاه نور الله درویش از قدیم الایام به
این مخلص را بطه خاص مستحکم بزرگ کمال دارند - چنانچه کارے فردری در پیش
است که تفصیل آن رو برو اک معهربان شاه موصوف اظهار خواهند
نموده امید که توجیه بلیغ نموده بموجب اظهار خط به نجیب الدوله بهادر نولته
عنایت سازند - و درین مقدم هر چند که سعی موفوره خواهند فرمود، کار متوقع
خواهد گردید و نیز رفاهندی کمال این دوستدار است که عند الله اجر عظیم و
عند الرسول صورت جمیل خواهد شد -

افغان صاحب جناب بهائی حافظ نور جیو سلمه الله تقالی
بنده رکن الدین بعد ابراز لوازم نیاز سلامت مندی بتقدیم رسانده محمود
رای گردانیده می آید - محبت خان میرسد - باید که از حضرت صاحب قدس
گننیده دهند و همیشه از مهربانی نادر فرزانی فرموده باشند - زیاده چه -

عبداللہ خان بیوسلمہ اللہ تعالیٰ

صاحب و قبلہ مہربان مشفق قدردان کرم فرمائے نیاز مندان
از صوبہ کمال خان بعد از بزرگی و سرافکندگی واضح راے شریف
باوا از طرف ملا داکو و اخون امین بزرگی برسد۔
آدم را بخدمت شما فرستاده بودم۔ تا ہنوز نہ مبلغ رسید و

نہ آدم آئدہ۔
بغذہ در این جا در آزار گرفتار بودم و زخم دارم و چیزے
برائے خوردن و پوشیدن ندارم و قرض دار شدہ ام۔ مشفق خود
دانستہ، طلبیدہ بودم و در مرادنگر سکونت دارم۔ و قرض عثمانہ
خواہد ماند۔

بسبب قرض در بنذا افتادہ ام۔ عند اللہ و عند الرسول آدم معبر
شیخ اللہ یار را مکر بخدمت روانہ نمودہ تر صدکہ مبلغ چہار روپیہ
قرض بدست مشارالید رسول دارندکہ بجزہ خلاص شود۔
پس و پیش زود ادا خواہم کرد۔

ضرور ضرور آدم را چیزے دارہ زود رخصت فرمایند۔ سوائے
یک روز معطل نذارند کہ رہائی شود۔
و مدام مسنون احسان خواہم ماند و قرض شتاب ادا خواہد

کہ مرادنگر (ضلع میرٹھ)

شد۔
اگر آدم سابق را چیز سے دادہ باشند اطلاع بخشد کہ درین
جا گرفتہ شود۔

و جواب این خط نوشتہ خیر اندیش را سر بلند دارند۔ زیادہ
ازین چہ تاکید رود۔

ایام مخلص فوازی مدام باد۔
درین وقت نیکی باید کرد کہ تمام عمر احسان مند عوام
شد۔ و قرض واجبی ادا خواہد شد۔

والسلام۔

حضرت صاحب قطب الدین جیو مد اللہ اجلالہم، مرشد حقیقی

مرتبہ حقیقی سلامت۔

کترین نهر الدین تعظیم و بزرگی و قدوسی معروض بجانب ملازمت

آن فیض بآب می گرداند از آن روزی که از خدمت فیض مویسبت آن قبلہ
حاجات و کعبہ مرادات این غلام بہ اعتقاد تمام مہجور و دور گردیدہ
شب و روز دل نیاز منزل بہ گرای خدمت آن قدوة الکاملین در
حضور می ماند۔ اما لاچار۔

باقی شب و روز امیدوار بجانب این است کہ ہرگز ہرگز

از نوازش و یاد دلی و دعا تغافل نخواہد فرمود۔

این کترین حلقہ بزرگی در گوش دارد۔

و اگر در باب طلب این غلام ایمانے گردد تا قدم از سر ساخته

بہ گرای خدمت مشرف شود۔ تا این چنین کرم نہ فرمایند دل از ظرف
برخاستہ شود۔

زیادہ بجز بزرگی۔

وازا احمد خان سلام نیاز انجام و بزرگی با تمام نیاز بزرگی

مقبول فرمایند۔

مشفق مہربان عواطف والطف نشان ملا محمد فاروق

سلمہ الرحمان۔

از خیر اندیش حاجی عبدالخالق بعد تسلیمات شوق آیات و
 آرزو سے ملاقات بہت سمات مشہود ضمیر سیر فینن خمیر می گرداند
 درین جا لبیب قحط غلہ و انسداد وجوہ روزگار بر مردم قیامت
 و اوویلا می گذرد۔ چنانچہ اسباب گذران بندہ نیز علی ہذا العیاش
 بنا بران صاحب را مشفق و مری خود دانستہ متصدع می گردد۔
 پروانہ ہشت آن یومیہ این جانب بر مار نگینہ کہ از مدت مدید
 بسبب ضعف پیری و ناسازی نزد فقیر است، آن را درین
 رقمیہ ملفوف ساختہ در خدمت آن شفقت و مرحمت دستگاہ
 ارسال داشتہ، امید از کمال خوبی ہا و آشنا پرستی ہاے آن صاحب
 این است کہ بفقیر زادہ بسیار لوجہات و سعی کامل بذول داشتہ
 یومیہ بندہ جاری فرمائند کہ موجب غایت احسانها و باعث
 دعا ہاے بہبودی ہاے ظاہری و باطنی خواہد بود و دیگر ہر چہ بر فی
 باشد، ازاں ہم عدول نخواہد شد۔
 والسلام۔

اوتھ دیویرا میں ملا محمد نسیم رحمۃ اللہ علیہ کا مزار اقدس۔

مزار حکیم صاحبزادہ محمد میر آغا جان مرحوم، جو ملا نسیم کے مزار کے مشرق میں دو فٹ کے فاصلے پر ہے۔ مغربی جانب ملا محمد نسیم کے مزار کا ایک حصہ بھی نظر آ رہا ہے

(۲)

باب نهم

ششمین بر نسبت و ثبوت مکتوبات بنام خوانند

محل نسیم

مکتوبات قاضی ثناء اللہ پانی پتی

بنام انور ملاحظہ محترم

[حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پتی رحمۃ اللہ علیہ (م ۲۵ ۱۲۴۲) کے چار غیر مطبوعہ مکتوبات یہاں پیش کیے جاتے ہیں۔ پہلے مکتوب میں ملا محمد نسیم کے عنایت نامے کے پہنچنے کا ذکر ہے کہ اس کے ساتھ ایک تلبیح اور نافہ شک بھی موصول ہوا۔ دوسرے مکتوب میں ہے کہ ملا سردار کے ساتھ ملا محمد حنیف اور ملا زبردست بھی آئے تھے لیکن موخر الذکر دو حضرات دجن میں سے ایک ملا محمد نسیم کے خسر تھے) پانی پت سے رام پور چلے گئے۔ اسی مکتوب میں یہ بھی ہے کہ حضرت منظر جان جاناں رحمۃ اللہ علیہ کی اہلیہ صاحبہ کئی سال تک پانی پت میں قیام پذیر رہیں اور اب پھر ماہ سے دہلی میں ہیں۔ یہ بھی ہے کہ مرزا شاہ علی (را) (حضرت منظر کے بیٹے) عرصہ ہوا فوت ہو چکے ہیں اور ان کے بڑے صاحبزادے میاں مدار پیرے پاس ہیں اور چھوٹے صاحبزادے میاں نظامی اپنی والدہ کے ساتھ عظیم آباد رہتے ہیں اپنے ماموں کے یہاں ہیں۔ صاحبزادی ایمنہ کا عرصہ ہوا نکاح کر دیا گیا ہے۔ نیز یہ کہ شاہ علی کی دوسری بیوی سے جو بچہ تھا

۱۔ اردو مکتوبات کے صفحہ ۲۰۲ میں ہے کہ شاہ علی ان کا (اہلیہ کا) ایک حصہ ہونے کے باوجود فقیر کا طرف دار ہے

وہ اور اس کی ماں بھی فوت ہو چکی ہے۔ اسی مکتوب میں حضرت شاہ غلام علی رحمۃ اللہ علیہ (م سنہ ۱۲۴۰ھ) کے متعلق ہے کہ وہ مسند ارشاد پر متمکن ہیں اور ایک ہجام ان سے مستفیض ہو رہا ہے۔ اسی کے ساتھ یہ بھی ہے کہ حضرت قاضی صاحب کے بڑے صاحبزادے احمد اللہ المتوفی سنہ ۱۱۹۸ھ) اور دوسرے صاحبزادے صبغۃ اللہ بھی عرصہ ہوا کہ فوت ہو چکے ہیں

تیسرے مکتوب کے آخر میں حضرت قاضی صاحب کی مہر سنہ ۱۲۱۶ھ کی لگی ہوئی ہے (۱) اور ملا سردار کے متعلق لکھا ہے کہ وہ دو سال سے یہاں ہیں اور بدایہ اور مشکوٰۃ وغیرہ پڑھ رہے ہیں۔ اس سے ظاہر ہے کہ مکتوب نمبر ۲ جس میں ملا سردار کی آمد کا ذکر ہے سنہ ۱۲۱۴ھ کا ہو گا۔ اسی مکتوب میں ہے کہ احمد شاہ دردرانی (۲) کئی مرتبہ ہندوستان پر حملہ آور ہوا لیکن اس مسلمانوں کو زیادہ ضعف ہو گیا، کیونکہ مسلمانوں کے سردار منتشر ہو گئے اور سکھوں نے لاہور کے علاوہ سر ہند پر بھی قبضہ کر لیا اور وہاں کے مزارات کو بھی توڑ دیا۔ اب سنا ہے کہ شاہ امان اس طرف جہاد کی غرض سے آنے والا ہے۔

اس کے بعد ہی چوتھا مکتوب لکھا گیا ہو گا جس میں ملا سردار کا ذکر ہے کہ وہ دو سال تک یہاں رہے اور صاحبزادہ دلیل اللہ سے کتابیں پڑھیں۔ یہ بھی ہے کہ اب ملا سردار وطن جا رہے ہیں

۱۔ فارسی مکتوبات کے صفحہ ۲۳۰ میں ہے کہ قاضی صاحب ہمیشہ ہر آج پاس رکھتے تھے

۲۔ درانی کو دردرانی لکھا ہے۔

تا کہ شادی کریں، آپ انھیں توجہ دیں۔ وہ چار مکتوبات یہ ہیں:

۱۷۳

الحمد لله رب العالمين وصلى الله على خير خلقه محمد وآله واصحابه اجمعين
 مولوی صاحب مشفق مہربان اخوند ملا محمد نسیم صاحب سلمہ اللہ تعالیٰ
 سلامت۔ فقیر حقیر محمد ثناء اللہ پانی پتی بعد از سلام سنت الاسلام و نیاز مندیہما
 و اشتیاق ملاقات بہجت آیات کثیر البرکات واضح رائے گرامی می گرداند۔
 الحمد لله کہ فقیر معہ متعلقان بخر و عافیت است، و بہ دعائے ترقیات درجات
 و کثرت برکات صاحبان مشغول و از کثرت گناہان خالیف و با آخر رسیدن
 عمر و ضایع شدن آن در امور لاطائل نام و پشیمان و بدستگیری کردن صاحبان
 بہ دعائے حسن خاتمہ و مغفرت ذنوب ملتجی است اعینونی یا عباد اللہ
 الصالحین بالدعاء یغفر اللہ تعالیٰ لی و لکم و یرحمنا اللہ
 تعالیٰ و ایاکم۔ عنایت نامہ سامی معہ سہ و نافہ شک رسیدہ بر سر و چشم
 ہادم۔ حق تعالیٰ بہ این الطاف و مہربانی با سلامت دارد، و ملاقاتہما کے
 مستوفی با ہم در فردوس اعلیٰ و دار الوصول المعلیٰ بپس آرد۔ و ما ذلک
 علی اللہ بعزیز، و الصلوٰۃ والسلام علی سیدنا محمد البشیر
 المندیر و علی جمیع الانبیاء والمرسلین و علی الملائکۃ المقربین
 و علی آل محمد واصحابہ اجمعین و علی جمیع عباد اللہ الصالحین
 بر غور داران گرامی قدر محمد حبیب و غلام محمد و غیرہما و والدات شان و جمیع
 یاران طریقت و محبت سلام مطالعہ نمایند و بر شریعت و طریقت و
 محبت مشایخ مستقیم باشند۔

۱۶۲

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ وَصَلَّى اللّٰهُ تَعَالَى عَلٰی

خَیْرِ خَلْقِهِ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَاصْحَابِهِ اَجْمَعِیْنَ

اخون صاحب شفق مہربان اخون ملا محمد نسیم جو سلسلہ ربہ سادات بعد از
سلام سنت الاسلام و اشتیاق ملاقات بہجت آیات مطالعہ فرمائند الحمد للہ
کہ فقیر خیریت ست و محمد دلیل اللہ و محمد صفوۃ اللہ سپر مولوی احمد اللہ مرحوم بقصر
الہی خیریت اند و مولوی احمد اللہ مرحوم و محمد صبغۃ اللہ مرحوم از مدتہا رحلت کردہ
بودند۔ شنیدہ باشند۔ بی بی صاحبہ والدہ مرشدہ اہلبیہ حضرت ایشان شہید رض
از چند سال در پانی پت تشریف می داشتند حالاً از شمس ماہ در شاہ جہاں آباد
تشریف می دارند۔ مرزا شاہ علی رامت مدید شد کہ رحلت کردند۔ دو لپہر گذاشتہ
اند۔ یکے میان مداری در پانی پت در فقیر خانہ تشریف دارند۔ و میان نظامی سپر
خورد ایشان مع والدہ خود در عظیم آباد پٹنہ نزد خال خود ہستند و بی بی امینہ دختر
مرزا شاہ علی از مدتی نکاح کردہ دادند۔ و سپر خورشاہ علی کہ اہلبیہ دوم بود فوت
شدہ و مادر او ہم نیست و از یاران خلقہ میان محمد مراد صاحب و مولوی
غلام علی صاحب و میان عبدالباقی صاحب و میان محمد احسان صاحب خیریت
اند۔ و میان محمد احسان در رام پور اند۔ و دیگر صاحبان در شاہ جہاں آباد۔ مولوی
غلام صاحب بر مسند ارشاد شستہ اند۔ غلامی از ایشان مستقبیدی شوند۔
مولوی محمد صدیق صاحب از مدتی رحلت کردہ اند، ملا محمد حنیف و ملا زبردست
و ملا سردار صوفیان آن مہربان خیریت بے نہایت رسیدند و خط آن مہربان
سایندند از ادراک احوال تشریف بسیار خوششودی حاصل شد۔ الحمد للہ

کہ برمنڈار شاد شمسۃ عالم را منور بنازند فقیر را در وقت صافی بہ دعای حسن
خاتمہ یادی آورده باشند و بودن چہار سپر و مسہ صبیہ و دو مستورات ہم معلوم
شد و ملا محمد حنیف و ملا زبردست از پانی پت بطرف رام پور روانہ می شود
راہ شاہ جہان آباد مخطور است، ارادہ شاہ جہان آباد نہ کرده اند۔ اگر فرصت
می یابند برای مزار حضرت ایشان از رام پور بہ شاہ جہان آباد ہند رفت
والا ارادہ وطن خواہند کرد۔ عرضی و پوریائے مصلی و سہ مشک نافہ و یک
کاسہ چوبی و سہ تسبیح زیتون کہ برای والدہ مرشدہ تحفہ فرستادہ بودید
ملا محمد حنیف نزد فقیر گذاشتہ روانہ رام پور شدند۔ عرضی و اجناس تحفہ
مذکورہ ہر گاہ کہے معتبر روانہ دہلی خواہد شد بدست او فرستادہ خواہد شد
و دو تسبیح کہ بہ فقیر فرستادہ بودند رسید۔ ملا سردار چند روز در پانی پت نزد
فقیر ارادہ اقامت دارند۔ بعد ازین باید دید، از طرف محمد دلیل اللہ و محمد
صفوۃ اللہ سلام و نیاز مطالعہ فرمایند۔ محمد صفوۃ اللہ بفضل الہی کتابها
سرف و نحو خواندہ است۔ حالا کتاب ہائے منطقی می خواند۔

۱۷۵

الحمد لله رب العالمین و صلی الله تعالی علی خیر خلقہ محمد

وآلہ واصحابہ اجمعین

افزونہ صاحب مشفق مہربان افزند ملا نسیم صاحب سلامت۔ از
فقیر محمد ثناء اللہ پانی پتی بعد از سلام سنت و اشتیاق ملاقات ہوت واضح
راتے گرامی باد، دو سال شدہ کہ خط آن مشفق مصحوب سہ کس از طالب علم
کہ یکے از آنہا ملا سردار بود و یکے خیر شہا و یکے مرد دیگر رسیدہ بود و از ان
خط خیر صحت مزاج گہری حلقہ دریافت شدہ بود شکر الہی بجا آورده بود۔

حق تعالی با صحت و تندرستی و جمعیت ظاہری و باطنی مشغولی بطاعات و
 تزویج طریقہ علیہ احمدیہ مجددیہ حسنا اللہ تعالیٰ بہ اسرار الہالی با داراد و کس
 از انہایک دور زمانہ بہ طرف رام پور رفتند، ما را احوال شان معلوم نیست
 و ملا سردار از دو سال در این جا تشریف دارند، و خیریت بیستند، در تحصیل
 نسبت علیہ و خواندن ہدایہ و مشکوٰۃ مشغول اند، خبر خیریت ایشان بہ اقربا
 ایشان باید رسانید۔ فقیر مع توابع خیریت است لیکن از غلبہ کفر تنگ دل
 سابق از بدتہا در ہندوستان اسلام ضعیف بود و بدتہ کالت روافض
 و تشویش آسیب سکھان بود و از قریب دہ سال تسلط مرہٹہ است، چند
 دہ و چوہ دنیا داری چندان اذیت نیست، اما ظہور رسوم کفر و مغلوبی مسلمانان
 در ویشاں را بسیار ناخوش می دارد۔ بادشاہ اسلام و لشکر مسلمانان توفیق
 جہاد و اعلا کلمۃ اللہ ندارد، ظاہرا با ہم در مسلمانان خرخاری است، سابق چند
 بار احمد شاہ در درانی خدایش بیامرداد در ہندوستان آمد، بہ مسلمانان ضعف
 تصدیق رسید و بیخ بندہ بست نہ شد سرداران مسلمان بر ہم شدند و ملک لاہور
 و سرحد در تسلط (۱) سکھان رفت۔ مزارات حضرات را شکستند و چہا چہا کردند
 بیخ تدارک نشد، حالا مسروع می شود کہ شاہ امان بہ ارادہ جہاد این طرف
 می آید۔ خدا کند کہ مسلمانان تصدیق نہ کنند و کفار مستاصل شوند و غلبہ اسلام
 و عزت مسلمانان بہ ظہور آید۔ والسلام علیکم ورحمۃ اللہ۔

بہر: ثناء اللہ
 ۱۲۱۶ ھ

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ وَصَلَّى اللّٰهُ

تَعَالَى عَلٰی خَیْرِ خَلْقِهِ مُحَمَّدًا وَآلِهِ وَصَحَابِهِ اَجْمَعِیْنَ

اخوان صاحب شفق مہربان! خوندا ملا محمد نسیم صاحب از فقیر محمد ثناء اللہ
 یانی تہی بعد از سلام سنت الاسلام و اشتیاق ملاقات بہجت مطالعہ فرمایند
 الحمد للہ کہ فیقر خیریت ازت و خیریت سامی مدام مطلوب بحق تعالی شمار سلامت
 دارد و بہ مسند ارشاد متعلق دارد و مسلمانان را از برکات شما بہرہ ور دارد
 بہ سبب بعد مسافت و عدم سلوک نامہ بران از طرفین در ترقیم خطوط ہم قصور
 ازت ناچار دو سال کامل شدہ کہ ملا سردار و غیرہ سہ کس از طرف
 آندہ بودند و نامہ گرامی رسانیدہ بودند و کس از ان برام پور رفتند باز خدمت
 رسیدہ باشند جواب نامہ نامی بدوست انہا فرستادہ بودم و شاید کہ بعد
 از ان ہم بہ دست کسی دیگر روندہ آن طرف خطی فرستادہ بودم شاید کہ رسیدہ
 باشد۔ ملا سردار دو سال درین جات شریف داشتند تحصیل نسبت باطنی
 ہم بہرہ در ارادہ الہی بود کردند و از کتب شریعت نزد بر خور دار دلیل اللہ
 شرع و قایہ و بعضی ہدایہ و بعضی مشکوٰۃ شریف خواندند مردے خوب است
 فقیر را از نشان راجعے است و نسبت علمی دارد حق تعالی اورا از کشف و شہود
 نسبتے دادہ است این ہم غنیمت است این قدر دریافت می کند کہ این قدر
 وقت کہ این جا صرف شدہ را لگان نہ رفتہ۔ حالا شوق وطن اورا غالب آندہ
 بخدمت شریف می رسد انشاء اللہ تعالی سنت نکاح ہم ادا خواهد کرد۔ بر آ
 کسب طریقت بخدمت شریف حاضر خواهد شد۔ برادر ہم قوم و ہم وطن

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين

والصلاة والسلام على من لا نبي بعده
وبعد فقد حضر في اجتماع
الجمعية الخيرية الإسلامية
بمكة المكرمة في شهر ربيع
الثاني سنة ١٤٠٥ هـ
مجموعة من العلماء والفقهاء
والشعراء والخطباء
والطلاب والجمهور
وقد تم مناقشة
الأمور المتعلقة
بالإسلام والمسلمين
والتحديات التي تواجههم
في هذا العصر
وتم اتخاذ القرارات
التي تليها

الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على من لا نبي بعده
وبعد فقد حضر في اجتماع
الجمعية الخيرية الإسلامية
بمكة المكرمة في شهر ربيع
الثاني سنة ١٤٠٥ هـ
مجموعة من العلماء والفقهاء
والشعراء والخطباء
والطلاب والجمهور
وقد تم مناقشة
الأمور المتعلقة
بالإسلام والمسلمين
والتحديات التي تواجههم
في هذا العصر
وتم اتخاذ القرارات
التي تليها

عكس مکتوب ع از قاضی محمد ثناء التبت پالی پتی صفحہ اول

حقاً او را می آید از طرف تو و خود تو را
 زین غنیمت است از تو را این غنیمت است
 که اینقدر وقت است که از تو را این غنیمت است
 را بیکبار زین غنیمت است از تو را این غنیمت است
 او را غافل است از تو را این غنیمت است
 می آید از تو را این غنیمت است از تو را این غنیمت است
 غنیمت شریف جافی خواهد بود
 بر لب تو غنیمت است از تو را این غنیمت است
 رطبت بر آنکه زین غنیمت است از تو را این غنیمت است
 هموار و هموطن می آید از تو را این غنیمت است
 غنیمت است از تو را این غنیمت است از تو را این غنیمت است
 و تو چه در تکمیل و تو چه در تکمیل و تو چه در تکمیل
 دارند حق است از تو را این غنیمت است از تو را این غنیمت است
 تو را این غنیمت است از تو را این غنیمت است از تو را این غنیمت است
 محبت است از تو را این غنیمت است از تو را این غنیمت است
 دست کند از تو را این غنیمت است از تو را این غنیمت است
 و او را این غنیمت است از تو را این غنیمت است از تو را این غنیمت است

عکس مکتوب از قاضی محمد شاد الشهبانی پتی ، صفحه ۲

دشمن است و با فقیر ربط پیدا کرده زیادہ از شفقت قدیم ہم قوی دہم قوی
 بیاس خاطر فقیر شفقت بحال او متداول فرمایند و توجه در تکمیل مشارالیه
 مصروف دارند۔ حق سبحانہ و تعالیٰ بہ عین توہیات ساعی مشارالیه را جمیع
 کمالات مجددی بہرہ نام نصیب کند اگر حیات من داد و فانی کند و تقدیر
 سعادت می نماید شاید کہ مشارالیه باز ہم برائے ملاقات این عاصی بیاید و
 مشفق من در وقت خاص بعد تہجد در حق این عاصی دعا کند کہ
 اللہ تعالیٰ بقیہ عمر از معاصی و مظالم محفوظ دارد، و حسن خاتمہ نصیب گرداند
 کہ عمر باخیر رسید و مرگ بر سر آمد، و توشہ آخرت بدست نیاید مگر آنکہ
 اکرم الاکرمین دستگیری نماید۔

۱۷۷

مکتوب اہلیہ حضرت مظہر بنام حضرت نسیم

یہ مکتوب حضرت مظہر کی شہادت (۱۹۵۵ء) کے بعد لکھا گیا
 اسی کے آخر میں حضرت مظہر کی اہلیہ کے بھتیجا صاحبزادے شاہ علی
 کا بھی ایک مختصر زقہ ہے

بسم اللہ الرحمن الرحیم۔ الحمد للہ والصلوٰۃ والسلام علی عبادہ الذین
 اصطفیٰ۔ انا بعد از اہلیہ حضرت شہید رضی اللہ عنہ انوی اعزی محمد نسیم صاحب
 سلمہ ربہ۔ بعد از دعا و سلاک مطالعہ نمائند کہ تباہیخ ششم جمادی الاول ۱۳۸۵ھ
 رسید۔ مطالعہ آن موجب تسلی گردید حق تعالیٰ آن برادر را راہ قوت ارشاد و
 علم ظاہری زیاد تر عنایت فرماید۔ امداد و استعانت حضرات ہمراہ شمار مردم ازت

ذیرا کہ شمایا دگار آن جناب قدسی مآب اند، وانشاء اللہ تعالیٰ از دعوات ترقی درجات
غافل نیستم۔ وجمع خورد وکلان دعا و سلام مطالعہ نمایند۔ والسلام علی من اتبع
الہدیٰ۔ و علا عبد اللہ نیز دعا و غیر مطالعہ نمایند۔

رقعہ شاہ علی بنام حضرت نسیم

بعد حمد و صلوات از فقیر شاہ علی بعد از سلام سنت اسلام مطالعہ نمایند
کہ مضمون رقمہ واحد است و در ماہ ربیع الاول ملا نور محمد جو بمرض تپ دق از
دار الفنا بہار البقا رحلت نمودند۔ جز صبر چارہ نیست انا اللہ وانا الیہ راجعون۔
و فقرہ را بقدر اشتیاق خود مشتاق دانند، و علا عبد اللہ صاحب بسیار
بہ اشتیاق تمام سلام خوانند، ہر کہ باشد از خبر پرسیاں یک بیک را سلام
برسیاں۔ و سلام والکرام۔

مکتوب والدہ ماجدہ حضرت نسیم بنام حضرت نسیم

(یہ مکتوب ملا نسیم کی والدہ نے دہلی بھیجا ہوگا۔ حضرت مہر کے
اپنے دو مکتوبات بنام ملا نسیم میں ان کی والدہ کے فوت ہونے پر تعزیت
ہے۔ دہ ۱۱۹۰ھ سے کچھ پہلے فوت ہوئی ہوں گی۔
فرزند دلہند نور چشم قرۃ العیون پاجے جیساں بلکہ ازجاں بہتر اعنی ملا محمد نسیم
سلامت باشند۔ ازیں جانب مادر و خواہراں سلام مطالعہ باد۔ بعدہ ازیں جانب
تا تحریر عرضہ کجاں نیردی بحیرت است و غیرت و سلامتی آن فرزند شرف و روز بلکہ

اَنَا فَا نَأَى خَوَاتِمُ كَمَا لَمْ تَعْلَمِ فِي رَمَانٍ خُودِ مَحْفُوظٍ بِلِرْدَانَادِ - بِالنُّونِ وَالصَّادِ، بَعْدَهُ مَعْرُوضٌ
 أَنَّهُ شَمَائِلٌ أَلْغَرَّ شَيْئًا مَسْتَقِي بِرِخَيْرِيَّةٍ وَأَلْغَرَّ اسْتَادَهُ رُودَانَ شَوَيْدٍ بِمَجْمُوعِ سَسْتِي وَكَاطِلِي دَرِي
 كَارِ نُوْرِيَّةٍ - وَأَلْغَرَّ شَمَائِلٌ خَيْرِيَّةٍ مَعْدَرْتِ خَوَانِدُكِي كَتِيْدِي وَنَحْيِ أَتَمِيْدِ، حَالًا بَائِدِ كَمَا خَطَّ
 بِدَسْتِ آدَمِ اِعْتِبَارِي بَائِدِ فَرَسْتَادِ كَمَا تَسْلِي خَاطِرِ بَائِلِي شُوْدِ - بِرَأْسِ مَهْمِيْنِ كَمَا اِسِيْنِ جَا
 خَيْرِ حَلْتَشِ رَسِيْدِهِ بُوْدِ وَبَائِلِي بَسِيَارِ كَرِيْمِيَّةٍ وَزَحْمَتِ حَشِيْدِهِ اَنْدِ، حَالًا بَارِ خَيْرِ سَلَامَتِ
 بِمَدَدِ اِيْرُدِي رَسِيْدِ، شُكْرِ اِيْرُدِي بِجَا اُوْرْدَمِ وَبِمَجْمُوعِ خَيْرِ سَلَامَتِ شَمَائِلِ خَيْرِيَّةٍ مَالِشِ
 بِفَرَسْتِيْدِ، بَسِيَارِ جَمِيْعِيَّتِ نَاطِرِي شُوْدِ بِسَبَبِ دَرْمَانِدُكِي - وَأَلْغَرَّ حَالًا شَمَائِلِي اَيْدِ
 بَائِدِ كَمَا مَلَا خَيْرِ مَحْمُودِ رَا خَوَاهِ مَحْوَاهِ لِفَرَسْتِيْدِ - اَنْدِ كَمَا نُوْشْتَهُ زِيَادَهُ دَاوْمًا - وَدَعَاؤُ وَسَلَامِ اَز
 جَانِبِ مَحْمُودِي وَصَا خَيْرِ زَادَهُ مَحْمُودِي وَصَا خَيْرِ زَادَهُ مِيَا نِ مَحْمُودِي وَصَا خَيْرِ زَادَهُ مَحْمُودِي وَصَا خَيْرِ زَادَهُ مَحْمُودِي
 مَحْمُودِي وَصَا خَيْرِ زَادَهُ مَحْمُودِي وَصَا خَيْرِ زَادَهُ مَحْمُودِي وَصَا خَيْرِ زَادَهُ مَحْمُودِي وَصَا خَيْرِ زَادَهُ مَحْمُودِي

فَضَائِلُ وَكَمَالَاتُ دَرَسَاتِ كَاهِ حَقَائِقِ وَمَعَارِفِ اُكْغَاهِ زَبَدَةِ السَّالِكِيْنَ قُدُوَّةِ الْعَارِفِيْنَ
 كَلِمَاتُ كَلِمَاتِ شَرِيْعَتِ بِلِيْسِ بُوْسْتَانِ مَعْرِفَتِ جَامِعِ الْعُقُولِ وَالْمَنْقُولِ حَاوِيِ الْفُرُوعِ
 وَالْاَصُوْلِ اَعْنِي صَا حِي - اَخُوْنِ زَادَهُ جِيُوْدَامِ بِرَكَاتِهِ - اَزْ جَانِبِ اِحْقَارِ الْعِبَادِ عَاصِي رُوْيَا
 سَيِّدِ غَلَامِ تَعْلِيْمَاتِ بِلَاغِيَّاتِ وَتَسْلِيْمَاتِ بِلَاغِيَّاتِ بَلَكَمْ هَرِ دُوْدِ دَسْتِ بِسَرِنَهَادِهِ بِرَأْنِ
 ذَاتِ سَامِي صِفَاتِ بَصِيْحَةِ عَزِيزِيَّةٍ بِمَوْصُوْلِ وَمَعْرُوضِ بَادِ -

بَعْدَ اَزْ دَعَاؤِ وَسَلَامِ خَيْرِيَّتِ اِنْجَامِ وَشَرْحِ مَشُوْقِ لِقَاءِ وَطَلَقَاتِ كَمَا حَدِيْبِيَانِ وَ
 بِيَانِ نَدَارِدِ - مَعْرُوضِ اَنْتُمْ اَلْحَمْدُ لِيْ اِسِيْنِ عَاصِي دَرْكَاهِ بِسَلْحِ شَهْرِ صَفَرِ دَاخِلِ خَانَةِ خُودِ
 تَبَرِيْدِيَّةٍ وَبَدِيْدِيْنِ وَزِيَارَتِ حَضْرَتِ بِيْتِ اَللّٰهِ رُوْمَةَ مَبَارِكَةَ مَشْرِفِ شَدْمِ - وَجَمِيْعِ
 تَبَرِكَاتِ حَضْرَتِ مَلِكَةِ عَظِيْمَةِ وَحَضْرَتِ مَدِيْنَةِ مَنُوْرَةِ زَادَهُ اَلْحَمْدُ لِيْ لِقَاءِ وَتَكْرِيْمَاتِ

دارنده رقیمة فرستاده ام خوابدی دهند۔ تبرکات مذکورہ برین موجب است تبرک مکہ معظمہ
سزومہ ہشت روز در آب زمزم نہادہ شدہ کہ آب خوب جذب کند۔ تک و شکر تری ایضا
بہ آب زمزم تر شدہ و ہر سہ چہار پنج مرتبہ داخل حضرت بیت اللہ شدہ و بہ در و دیوار
درون و بیرون حضرت بیت اللہ و حجر اسود و کعبہ یانی و طاقی و تحت المیزاب و بہ مقام ابرہیم
علیہ السلام و دو گنبد مولی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم خصوصاً بر آن موضع شریف
کہ تولد آن صاحبان بر آن مکان شریف شدہ داخل و مساس شدہ۔ دہ زیارت حضرت
بی بی خدیجہ رضی اللہ عنہا نیز مشرف شدہ۔ تبرکات حضرت مدینہ منورہ۔ زائر کہ رسول اللہ
بہمراہ نان خوردہ اند۔ نان خاک شفا گرد فرس مواجہ رسول اللہ و روضہ مبارکہ
کہ در شان او حدیث وارد شدہ **مَا بَيْنَ بَيْتِي وَمِنْبَرِي رَأْوَضَةٌ مِنْ بَرَائِضِ
الْجَنَّةِ** و داخل پجرہ مبارکہ دو بار شویند۔ بہ بیت و مقم رجب المرجب و بہ دوازدم
ربیع الاول کہ اہل مکہ معظمہ وجہہ و اہل بغداد و بصرہ و دیگر جوانب براسے یافتن می آیند
و بہتر از زلال رت نزد دعا ستون و بآب دوازدم ربیع الاول نیز خاک شفا و گرد
فرس مواجہ و روضہ مبارکہ مذکور شدہ اند ترکردہ ایم عجوۃ النبی کہ اسم آن خرماست
کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم در ہمہ اجناس خرمایمیں اختیار کردہ می خورد و ہمہ تبرکات
مذکورہ داخل در پجرہ مبارکہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کہ غیر از چند خواجہ خاصہ دیگر
کس قدرت ندارند کہ بر آن جائے بروند۔ داخل شدہ اند و ہمہ پجرہ مبارکہ و بہ محراب
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم و بہ منبر شریف و بہ آستانہ بی بی عائشہ صدیقہ و دیگر گنہ
(نہ) آستانہ کہ جائے اجابت است مساس و مالیدہ شدہ کہ ہمہ ہشت تبرک شدہ
سہ تبرک حضرت مکہ معظمہ و پنج تبرک حضرت مدینہ منورہ شدہ بدست دارندہ رقیمة
فرستادہ شدہ۔ بہ صاحب مہربان خوابدی رسید۔ و خاک شفا و با گرد فرس
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اگر بیمار و مریض باشد بقدر دانہ در آب انداختہ بدہید
و اگر آن مہربان می تواند ہم ہمیں طور بکنید۔
دیگر عرض ازان مولانا آن است کہ در حق بندہ ہمیشہ دعا کردہ باشند

کہ اللہ تعالیٰ ایمانِ این فقیر سراپا تقصیرِ خطانہ کندہ و از محبت دنیا دل بندہ سر دگند
و محبت خود و رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم این فقیر حیاں مشغول دارند کہ یکدم از ذکر و
فکر خالی نباشم۔ و شب و روز بہ عبادت و ریاضت و کارِ آخرت مشغول باشم۔
و باز بہ ہمراہ ایمان و خیریتِ آخرت بر آن مواضع شریف بندہ مشرف شود و در
جوار رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم در حضرت جنت البقیع مدفون شوم۔ و خیر خیریت
و سلامتی خود بدست دارندہ رقمہ ارسال نمایند۔ و این فقیر از غلامان خود بدعا
خیر کہ خاص انتفاعِ آخرت باشد در حق بندہ ہمیشہ کرده باشند۔ والسلام
باقی ایام بکام خود باد۔

احقر العباد سید غلام

۱۸۰

بیوالغنی

بسم اللہ الرحمن الرحیم۔ الحمد للہ رب العالمین و الصلوٰۃ والسلام

علی سید المرسلین و علی آلہ و صحابہ اجمعین

عرض داشت بندہ کترین غلام و کترین عقبہ لوسان جناب فضیلت و شرافت
پناہ، حقایق و معارف آگاہ غواص بحر عرفان نائب حضرات خواجگان عمدۃ الاتقیاء و زبدۃ
اصحابی و محدومی مشفق یعنی حضرت اخوندزادہ صاحب جیو صوتہ اللہ تعالیٰ مع من
یحب عن الآفات و البلیات و مع اللہ المستفیدین بطولہ بقائہ و دوام الفیوضات
ہمیشہ بر جادہ شریعت علی مصدرہا الصلوٰۃ والسلام و ارشاد طریقہ عالیہ نقشبندیہ
علی صاحبہا الرضوان و الاکرام متمکن بودہ کامیاب دارین باشند۔ اینکہ احوال
فقیر ذرہ زغیر مستوجب حمدست و صحت و تندرستی آن ذات یا برکات از در گاہ
حبیب الدعوات مسبول و مطلوب بدست۔

ازین جانب بعد از تعظیبات بندگی و تسلیمات سرافکنندگی معروض راے
عالی می گرداند که تبرکات مدینه منوره و کعبه شریفه نزد فقیر امانت آن (بزرگ) می
بود بدست ملا عبدالقدیر و ملا دلی محمد فرستاده شده امید که رسیده خواهد شد
مگر آنکه قصد مصمم فقیر چنان است که زیارت و در خدمت آن صاحب حاضر
می شوم. اما به سبب خدمت خانه و آزار بدنی که اگر است مانند شدم. اگر
مهربانی حق جل و علا می شود پس از صحت بخدمت خواهیم رسید. و بر جمع یاران
آن جا سلام معروض باد. و در حق فقیر در اوقات مخصوصه دعا کرده خواهد شد
زیاده والسلام - ه

اگر از خدمت دورم بدل شرمندگی دارم.

چون قمری طوق برگردن نشان بندگی دارم

مشتاق آن قدر که ز تقریر عاجزم به چون گنگ خواب دیده ز تعبیر عاجزم

ازین جانب فراموشی محال است به و زان جانب نمی دانم چه حال است

هر شب دعا می کنم بر خاک می مانم چوین

جمع کن باد و ستان یا جامع المتفرقین

مگر آنکه بهفت تابی مسواکها و دوسه تابی شانهها و سه تابی تسبیح بدست

مشار الیهما فرستاده شده امید که رسیده خواهد شد. و از جانب بر خورده

محمد پسر حقیر غلام آن (صاحب) تعلیم مع السلام قبول فرمایند. و از جانب محمد

مشرف و عبدالقدوس جدید برادر محمد بصیر تعظیبات و تسلیمات به حضرت

اخوندزاده صاحب جیو و جمیع مستفیدان معروض باد. ه

برگ سبزه است تحفه درویش به چه کند به نوا همی دارد

عبدالقدوس بنده درگاه

۶

۱۸۱

هو الغنی

ہر صبح دم کہ سجدہ بنام خدا کنم
اول دعای دولت جمع شما کنم

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد لله رب العالمین والصلوة والسلام علی سید المرسلین وعلیٰ

آلہ واصحابہ الطیبین الطاہرین

عرض داشت کمترین بندگان و کبوترین خدمتگاران بجناب فضائل و فواضل
پناه حقایق و معارف اگاہ عمده السالکین قدوة العارفين اخوندزاده صاحب جو
سلسلہ اللہ تعالیٰ عن الآفات مع احبابہ و تبع اللہ المقبتین بدوام بقائہ ہمیشہ
برسندتدریس و ارشاد متمکن بوده کامیاب داین باشندہ آنکہ سرفراز نامہ آن
سامی در اسعد زمان و اطیب اوان رسید بسیار خرمی و خورسندی حاصل گردیدہ
ازین جانب بعد از تعظیفات بندگی و تسلیمات سرفاگندی معروض رائے خوشید
ضیای می گرداند۔ احوال این حدود و نا حالت تحریر بخیر است و صحت و تندرستی مزاج
شریف عنصر لطیف مدام مطلوب مرغوب است۔ و آنچه آن مہربان نوشته بودہ اند۔
کہ عدم اطلاع در عرض طول شیوہ برادری و مروت نبوده راست است۔ اما بسبب
گرمی و رمضان و دوری منزل پریشانی و حرج آن سامی صلاح نبود۔ مخدوما!
صاحب! خط فرحت نمط کہ مصحوب فضیلت پناه عبدالقدیر اخوند صاحب و ملا
ولی محمد اخوند صاحب در باب عذر و معذرت فرستاده بودند۔ در زمرہ قبول
بالرأس والعیین افتادہ مسرت و فرحت حاصل آمد۔ کہ موجب سرفرازی دینی
و دنیوی گردید۔ چرا کہ این جانب را معلوم است کہ غم و اندوه شریک است۔ و جدائی
متصور نیست و نخواہد شد و در اوقات مخصوصہ بدعای سلامتی ایمان این
فقیر را یاد آرند۔ امید کہ مقرون با حاجت است۔ و از جانب جمیع باران

مستفیدان میں جانب تعظیمات و تسلیحات پر حضرت انور زاده صاحب جیور
 دیاران و مستفیدان آن جا معروض باد۔ والسلام علی من اتبع الهدی و
 التزم متابعت المصطفیٰ علیہ من الصلوٰۃ افضلها ومن التسلیحات اکملها
 وعلی آلہ جمعین۔ زیادہ ایام بکام باد۔۔۔۔۔ سکونت۔۔۔۔۔ صاحبہ درودہ دو آیہ است

حوب اللہ
 عبدہ

۱۸۲

(مکتوب محب اللہ و محمد قدوس)

بسم اللہ الرحمن الرحیم اللہ الاکبر ہو اللہ الہادی والرشاد
 حضرت مستغان قلب الاقطاب قافلہ سالار شاہ راہ طریقت والی
 مالک حقیقت ہادی سرگشتگان بادیر ناسوت دریاے خون خوار قسیم مجسم
 وسم نسیم شفیع مطاع بنی کریم۔

کشف الدجی بجماله

بلغ العلی بکماله

صلو علیہ و آلہ

حسنت جمع خصاله

تاج شاہی لوٹو لالائے تو

قبا بادشاہی رارت بر بالائے تو

عوض این اہرت کہ ذریں باخیر و خیریت ست۔ و خیر و خیریت آن جناب
 عالی متعالی از درگاہ رب العزت مدام مطلوب است۔ علی المحضوص فقیر محب اللہ
 و فقیر محمد قدوس بدعا و غنظر است۔ امید است کہ از خاطر خاطر شرفا فراموش
 نہ خواہد شد۔ زیادہ دعا و سلام بے نہایات مرسل و مقبول باد۔ آخہ کیگی
 کہ پیر تدبیر و نواہی داندہ زبسی توتش شوچہ داد نیادہ پرے رب
 دے ستا جمال لوی۔ دیگر زندگی بجناب بی بیان صاحبان و صاحبزادگان

ترجمہ توتو کیا ہوا جو میں آپ سے دور ہوں۔ آپ کی روشنی مجھے پہنچتی ہے۔ جب تک یہ دنیا
 ہے اللہ تعالیٰ آپ کے جمال کو قائم رکھے۔ (آپن) (از ناقل)

اعنی غلام محی الدین معروض باد۔

سیدان ادا ت حضرت مستغان میان محمد معین شاہ صاحب جو سلمہ ربہ و
میان محمد نور و ملا محمد نعیم و ملا آخوند سیف الدین و ملا حاجی و میان صاحب معلم کو دکان
و میان محمد کاظم و ملا رحمت و شاہ لطف اللہ خاں۔ و ملا جان محمد و ملا محمدی و ملا عبد القیوم
و ملا اولی محمد و جمیع یاران صحبت و طریقت دعا و سلام بلا نہایت باد۔

۱۸۳

ہو الکیرم

حضرت اخوندزادہ چپو

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد لله رب العالمین و الصلوٰۃ والسلام علی رسولہ الکریم محمد و آلہ اجمعین الطیبین الطاهرین
عرض داشت ہندہ کثرین بحباب زبدۃ العارفين قدوة الساکین سعادت و
شرافت پناہ، حقایق و معارف آگاہ، مجمع الحنات و منبع الفیوضات مجتہدہ صفات
قدسی آیات سلمہ اللہ تعالیٰ عن جمیع الامراض الظاہری و الباطنی بحمال شفاہ و متع اللہ
المستفیدین بطول بقاءہ و صوتہ اللہ تعالیٰ عما لا یلیق بحرمۃ انبیائہ و رزقہ اللہ تعالیٰ
الدرجۃ العالیہ۔ بیکرۃ لا ھفویا بہ ہمیشہ بر مسند تدریس و ارشاد متمکن بودہ سلامت
باشند۔ از جانب دعا گوئی خمس الاوقات خدمت گزار آن ستودہ صفات بعد از حیات
واقرہ و تعظیمات منکاشرہ معروض رائے مہرا نجلای می گرداند احوال فقیر ذرہ نظیر موجب
حداست صحت و سلامتی آن ذات شریف عنصر لطیف تمام مطلوب و مرغوب ارت
اگر از خدمت دوم بدل شرمندگی دارم : دلے قمری صفت ہستم کہ طوق بندگی دارم
گاہے گاہے بہ بوسہ ام بنواز : تاکہ گروم ز عمر بر خور دار

بیت افغانی

لائے تمام ذرہ بادشاہ دے : زہ بادشاہ تختہ و کوزہ اومہ
پیارا میرے دل کا بادشاہ ہے ۔ میں بادشاہ کو تخت سے کیوں اتاروں گا

مخمس افغانی

ہتھہ یار چہ خستہ دے تو آفتاب بیخ بہ کلہ را سہا کند کمی لہ نقاب
وہ یار جو آفتاب سے زیادہ حسین ہے ۔ چہرہ نقاب سے کب کھولے گا
بیتانہ یہ ذرہ زہیر کھم بے حجاب : یو سبب او کمی مے مسیب الاسباب
جدائی نے دل سے بے اندازہ مغموم کیا ۔ ایک سبب اے مسیب الاسباب بتادے
چہ تمام ملاقات و وقتی لہ احباب
کہ میری ملاقات دوستوں سے ہو جائے

در ایغہ مد وے یہ دنیا کین پیدا شوئے او کہ وے یہ ہنسے شان مد خوئے
افسوس میں دنیا میں پیدا ہی نہ ہوتا ۔ اگر ہوتا تو ایسا نہ ہوتا
لکہ جہیم وہ بھی اں یہ لبوسوئے : خوبہ کمر زم پیدا ہنسے اور اولوے
جیسا میں ہوں جدائی کے شغلوں سے جلا ہوا ۔ کب تک میں جلا ہوا پھروں گا
چہ سینہ صم در سنت عمر تنو کیا یہ

جو میرا سینہ تمام عمر کیا اب ہوا

مگر در خدمت صاحبزاد ہا و در خدمت والدہ ہا حقیقی و معنوی تعظیفات
و بندگی قبول باد ۔ ثانیاً در خدمت صوفیان خالقاہ و طالب علمان درس السلام و علی
من لدیکم قبول باد ۔

فقیر محب اللہ

بندہ گاہ
عبدالقدوس

۱۸۲

مَنْ لَهٗ اَنْوَالٌ فَلَهٗ الْكَلْبُ

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

الحمد لله الذي زين البنين بحبيبه المصطفى ومن على المؤمنين
 نبين المحبتي عليه الصلوة وعلى آله البررة التقى والتقى
 عرض داشت كثرين غلامان و كہترين عتبہ بوسان محب السد و عبد القدوس
 كنياب زبده الفضلاء و عمدة الاتقياء و مظهر اسرار رباني محبوب سبحاني حضرت
 اخوندزاده صاحب جيو ہميشہ بر سندا ارشاد و تدريس متمكن بوده كامياب دارين
 باشند۔

بعد از تعظيما ت بندگی و تسليمات سرافندي معروض راي مہرا نجلای می گردانند

احوالا ت فقير ذره نظير تا حالت تحریر مستوجب حمد است۔ و صحت و سلامتی آن
 ذات شريف عن نصر لطيف مدام مطلوب و مرغوب است ثانياً اين کہ سفر از نامه
 آي منبع الفيوضات کہ نامزد اين مسکين بے تمکين نموده بودند۔ به ورود آن
 مسیح و سرور گرديد۔ چون درين وقت سموع گرديده کہ طائر روح صاحبزاده
 فضل احمد پنجره جواس را در ہم شکسته و جناب قدس پرواز کرده از اصغار اين
 معنی اين جانب را عزان بسیار و اندوه بے شمار روے داد۔ لاکن بحکم کریمه انالند
 و انالیه را چون سوائے از صبر و رضا چاره و گذرنیت حق جلی و علا در حق آن
 صاحبان و بايان مقبول الشفاعة سازد۔ ثالثاً آنکہ یک ہفتہ شدہ کہ خادمہ
 آن صاحب تسلیم حق جلی و علا کرده خلق گردا گرد برائے تعزيت می آیند و با خود
 روضہ منوره و مرقد مطہرہ را خلل ظاہر شدہ بکار چونہ برائے ساختن روضہ شرفہ

صاحبزاده فضل احمد معصومی المعروف "حضرت جيو صاحب" کی وفات

۱۲۳۱ھ میں ہوئی تھی۔ اس لئے یہ مکتوب ۱۲۳۱ھ کا قرار پاتا ہے۔

این جانب مشغول است۔ بنا بر آن در آمدن فقیر نزد آن صاحب توقف افتاده۔
 زیاده والسلام والا کرام۔ و از جانب خاکسار غلام آن گلزار عبدالقدوس
 جدید به زبده العارفین و اسوة السالکین جو و نیر محمد می استاد صاحب جیو
 و محمد نسیم و ملا شایب و سید غلام و حافظ کرم و محمد کاشف و ملا نصرت و جمیع
 آشنایان و طالب العلمان تعظیمات و تسلیمات قبول باد۔ و در حق فقیر
 دعا و سلامتی ایمان کند که فقیر می کند۔ والسلام علی من اتبع الهدی۔

۱۸۵

هو القادر

قبله برحق و کعبه مطلق دام اقباله
 از کمترین عاجزان میر محمدی بعد از عرض بندگی آنکه در مدت بیست و
 بیست ماه که از نزد مرزا قادر بخش که در شهر آمده ام اگر به میر صاحب میر فتح علی خان
 نسیم نان هم میر آمده یک پارچه بنیم می دادند و سواے (داد) درین شهر با علی کس
 تعلقه ندارم و شعار بنده سوال کردن نیست۔ و چونکه آن قبله را بجای حضرت
 خواجه بہار الدین صاحب می دانم عرض می نمایم کہ اراده بنده در اجیر شریف
 بہت و درین جا مریدان و آشناہے (بے) حد بزرگ من هستند۔ چنانچہ پیشتر
 من درین جا بودم خبر گیری می کردند۔ الحال از فاقہ میرم پس باز قصد کرده ام
 کہ بروم و زاد خراج ندارم امید کہ اگر بہت رس باشد چیزے راہ خراج بہرہ توفیق
 باشد بدینکہ جان بخشی خواهند نمود۔ و اگر نزد آن قبله نباشد پس از برای من
 این قدر مریدان و معتقدان آن قبله هستند اگر ہمہ ہایک یک تنکہ بدینہ خراج
 راہ اجیر خواهند شد۔ و سواے این دو صورت اگر در حضرت پور کسی از خواجہ سیرانیان
 قواب وزیر آشناے یا خادم آن قبله باشد یک خط سفارشی نوشته بدینکہ ایشان
 را تا اجیر رساند ازین سبب عزم کرده ام کہ اکثر آدمان خواجہ سیران نزد شاہ قطب الدین

ذات والا صفات ابوالبرکات جمع الکلمات شیخ المروت معدن الجود و
 الاحسان مظهر اسرار ارشادات موضح اسرار ربانی مخزن انوار ربانی مرشد حقیقی
 مرفق صدقانی عمده الفضلاء والکرام زبده العرفاء العظام بخوند زاده جو محمد
 نسیم ادام اللہ برکاتہ و فیوضاتہ۔

معروض بعد از ادائے نیلیمات سرا فلنگہ گی و تعظیم بندگی آن سرت
 کہ این جانب تا الحال موجب حمد است و ستوجب شکر است۔ خیر و خیریت است
 ولیکن از احوال شما اطلاع ندارم و من شمایان را از درگاہ ذوالجلال جو یا نسیم
 کہ اللہ تعالیٰ آن ذات بشارت الہیہ (را) در حفظ و امن خود نگاہ دارد۔ و بر
 شریعت محمدی مستقیم داراؤ۔ و بر طریقت حقیقت محکم داراؤ، از دعا و قرآنی ندارم
 قرآنی ازین جانب محال است۔ و زان جانب بھی دائم یہ حال است۔
 زیادہ از سلام ایام بکام باد۔ امید است کہ این کمینہ ایے لصاعت و کم ہمت
 را بدعا زیاد آرنند۔ و دیگر معروض آنکہ مایان طریقہ شریفہ عالیہ شغل دارم۔ لیکن
 حضرت جو محمد غلام حسن در طریقہ عالیہ قادر یہ اجازت داده و ضرور گفته کہ در
 شب دوشنبہ و جمعہ ہر کیند بنا ہر امثال امر بعضہ اوقات شغل این طریقہ کردم۔
 پدہ ایم کہ نفع بسیار دارد مر طالبان را۔

بسم اللہ الرحمن الرحیم

بخدمت شریف صاحب کمالات عالیہ و مقامات سامیہ حضرت بلا محمد نسیم
 جو سلمہ اللہ تعالیٰ۔ بعد از سلام نیاز گزارش می نماید الحمد للہ بندہ ناسب و ہم
 محرم کبریت است۔ و سلامت و عافیت ذات ستامی صفات با جمع توابع

سندعی است، بنده را ضعف مرض کہ در پیرسال بواسیر دموی نمود نمودہ
ضعف مضاعف شد، نظر بر این نا توانیہا در عالم اسباب امید حیات نہ مانده
الا ان یشاء اللہ سبحانہ فانه یفعل بالضعیف بالتحیر فی القوی - امید کہ دعا
کنند اما اگر حیات باقی است صرف در یاد الہی گردد و حسن خاتمہ حاصل شود
والکریمہ افر رسید مرگ بر کلمہ تو حید و عفو و عافیت شود آمین - بہ استماع افادہ
و استفادہ کہ طالبان بسیار بہ توجہات شریف بہ نسبت و گاہی رسیدہ ہدایت
مستفیدان می نمایند دل بسیار خوش است - اللهم زد فرد - درین جا بہ سبب
و غفلت جمع العقاد نیافت - چند کس در حلقہ می آیند و ہدایت متفرع
بر امتداریت، درین وقت ضعف و سستی و پیری ہمتی شدن سخت
متعذر است، الکریم آنچه در وہمی بگنجد آن دید، ملا محمد اعظم چند روز
ابن جان شریف داشتہ خدمت شریف می رسید - بحال ایشان توجہ فرمایند
ایشان از مخلصان آنحضرت اند - حاجت تحریر و تفرینت - غمان و آشکار
است - اگر بنا سبب دانند، کلام ضعف و سستی و ہمت و ہمت
با طنی ایشان را بنشانید - در خدمت شریف نیز حاضر خواہند شد - و اوقات
بہ توجہات شریفہ بدل جمعی بسر خواہند برد - بلکہ توجہ و ہمت بحال ایشان مہذول
دارند کہ در خلوت و نسبت خود و را جماع طالبان ترقبات پیدا نمایند - این است
انچہ بخاطر فقیر آمدہ، امید است کہ ہمین معروض بسند خاطر خاطر آید - والسلام
بخدمت حضار مجلس شریف و صاحبزادہ بے بزرگ عنش سلم اللہ تعالی سلام
و التماس دعا -

مشک عنایتی رسید خبر اکرم اللہ تعالیٰ اخبار الجزاء - کتاب تحفہ اثنا عشریہ وجہ
تخریر آن بسیار گراں شدہ است - بدو چند رسید شش رویہ رسیدہ ذوق لہ مشک
بر اجرت تحریر کتاب کہ بہ شش رویہ فروختہ می شود فریادہ بدستہ یا آن کہ فروختہ خواہیم
خورد و دستہا توجہ بر این چنین کتاب و کرم و سلم و کسے کہ این با دارد سر، حراری
اسحاق (کذا) -

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

الحمد لله رب العالمين والعاقيه للمستقين والصلوة والسلام
على رسوله محمد وآله الطيبين وصحابه الاكابر من ائمة الطاهرين الى

يوم الدين

بعد السلام عليكم ورحمة الله تعالى وبركاته كه سنت اهل اسلام است
ولعباد از تعظيما ت بلاغيات وتسلحات بلاهيات كه نشانه خاكبران است
بموقف عرض رساننده مي آيد بنظر اخلاق كرميانه آن ذات محمد صفات

الگرچه از حد ادب بيرون است - حافظ شيرازي گفته است -

آنانكه خاك را بنظر كميا كنند : آيا بود كه گوشه چشمي بما كنند

و انانكه چشم سرخ بصديقه واكنند - فاسق ولي كنند ملكس را بما كنند

رفتم به طبيب گفتمش در دونهان : گفتم بغير دوست برسد ديان

گفتم خدا گفتم از خون جگر : گفتم بر سينه گفتم از سرد دونهان

يَا مُخْلِصًا بِأَخْلَاقِ اللَّهِ تَعَالَى الْعَفْوُ الْعَفْوُ حَاصِلٌ

الكلام آن كه فرد

تو ابر رحمتي آن به كه گاهي : گني بر حال لب لبت نكاهي

زياده از حد ادب بيرون است -

عوضه كترين خادمان محمد

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

حق حق نحمدہ و نصلی علی نبیہ محمد و آلہ و صحبہ اجمعین
 حقایق و معارف اگاہ سند ابن طریقہ عالیہ مولوی محمد سلیم جوہر علیہ السلام
 تعالیٰ۔ از فقیر سعم سید الدین احمدی النقشبندی السمرقندی القاروقی
 الحسینی الحسینی بعد از سلام علیک کہ سنت النبی صلی اللہ علیہ الصلوٰۃ
 والسلام است۔ واضح باد کہ ہمہ برادران ملک رسیدند و این جانب
 از حب وطن درین ملک افتادہ است، و بہ سبب و التکلیف
 آنچہ تکلیف می گذرد، بخدا روشن است، مرزا صاحب و دیگر
 خلفاء حضرات درین ملک کہ بودند البتہ خدمت می فرمودند۔ الحال
 کیسے نیست کہ یک دامن دیدہ۔ اگر نظر بحضرات عالی شان از
 مخلصان آن ملک چیزے جمع نموده خبر این جانب بگیرند،
 ثواب عظیم خواهد شد۔

دور وستان راز بہت یاد کردن بہتر است
 ورنہ ہر نخلے بہ پایے خود تھری افکنند

زیادہ۔

مکتوب غلام حسن
 الله سبحانه وتعالى شانه

بمبارزه با وجود مسعود مسعود کمالات و عرفان نمود و معارف آگاه تورع و
 القاء دستگاه مجموعه خوبی با جامع کمالات، مصدر جنات منبع الفيض و البرکات
 مقبول جناب حضرات قدسی درجات انجمنی مکانی ملا محمد نسیم زیند بر گانه
 را دیده باطن فیض مواطن بکمال الجواهر معزوت کمال بمبارزه با شغای جنابی
 لایزال مبرا ز محیطه و هم و خبیال است - منوره قرین گرداناد - بالنون و البناد
 ازین درویش اشتیاق اندیش بعد از سلام مسئولان و روحیات مستور و به اجابت
 مقرون مشهور آنکه لشکر سینه نه احوال را و شمع این درویش مستوی حمد
 است - والمسئول عن الله تعالی عافیتکم و صحتکم و سلامتکم و علو درجاتکم درین وقت
 آدم البتاه درین جا آماده اختیار تحت نثار موضوعات تحت لیدر استماع خبر
 خیریت ذات سامی این درویش که غلام حسن نام از حد بسیار حسنی ار و نداد
 به اکرم الله تعالی خیر الجزاء این نشانی بجهت معرفت و شناسایی طرفین می نگارد
 اول آنکه یک وقتی بین الاوقات از جناب مقدس الاقطاب قطب الاقطاب
 محم خیره قدس رب الارباب پیر و مرشد حضرت مزار صاحب ام قدس الله
 تعالی روحه الاقدس در هنگام گذشتن ایام برسات لبشما امر شده بود که
 مزار فایض الانوار سید نور محمد قدس سره که از سبب کثرت برسات تبدیل
 سورت مرقد ایشان شده بود بجهت تعمیر و مرمت آن لبشما امر شده چنانچه این
 درویش نیز به همراه شمارفته و سنگ و کلوخ جمع نموده به اتفاق همه بکر مزار
 شریف مرتب نمودیم و بعد از آن یک بار آن جا عود نموده بزیارت مرقد
 شریف حضرت نظام الدین قدس سره آمده در فاتحه خوانی ماندم خدمت

شریف شما بزودی فاتحه خوانده بروا شدند و این درویش در عقب
 شما فاتحه خوانده به حیثی و زودی در راه آمده ملاقی شد. این نشانی هم یاد آور
 فرمایید. دویم این است که در هنگام سکونت و حیات حضرت پیر و مرشد مرزا
 صاحبی ام قدس سره در وجه مکان خلد بنیان ایشان به مقدار سه یک صد
 و چند عدد روپیه پیش بند و ال گروی بود، چون جناب حضرت ایشان ازین
 دارالفنار رحلت فرمود بحسب تقاضای بی صاحب جناب حضرت ایشان
 را در آن جادفن نمودند. بعد از ارتحال خادمان و مریدان را بند و ال
 مذکور آن بجهت طواف مرقد منور ایشان و زیارت نمی گذاشتند و می گفتند
 که این مقام گروی بایان است. تا حساب و معاملت گروی بایان ندمند
 بجهت زیارت نه خواجیم گذاشت، مخلصان و مریدان بسیار به تنگ آمدند.
 آخر الامر این ماجرا را مولوی محمد نعیم بهراجی در پورب استماع نمود. مبلغ را بقدر
 وسعت و امکان جمع نمود، روانه این طرف شد. این درویش در آن ایام در
 رام پور بود. ملاقات طریقین بسیار آمده و واقعات را اظهار نموده قدری
 مبلغ که به نزد این درویش بود تسلیم مولوی مذکور نمودم. مولوی در شاه جهان با
 آمده آن مکان سعادت انجام را از بند و ال خلاص نموده و قدری از آن حره
 چوبها فروخت صورت مرقد منور حضرت ایشان قدس سره مرتب نمودند. الحمد لله
 و الشکر لله سبحانه. و بی بی الحال در پانی پت اقامت دارند. بنای محله مولوی شهاب الله
 دوروپیه در ماه می دینند و یک روپیه ملا مراد می دینند و سیر علی فوت شده است
 شنیده باشند. و دو لیکن بودند. یکی مداری نام که او محض ناقابل و دیو
 اطوار می باشد. و دویم پیر ایشان والده خود را ازین جا بجهت تفرقه المعاش
 برداشته بجهت پورب نزد قاری خود برده. و میان عبد الحفیظ و میان بهادر
 فوت شده اند. در روضه مقدس حضرت ایشان قدس روحه تدفین یافته اند و محمد
 احسان در نوای خورده بطرف رام پور آمده بودند. لواب فیصل الله خان مبلغ

سہ روپیہ بہ اوشان دادہ بود باز لطف پورب رفتہ اند۔ واپس درویش در قصبہ
 امر وہ سکونت می داشت۔ از سبب زود تاخت مردم فرنگی و مرہ قصبہ
 مذکور خراب شدہ بود۔ از ان ایس درویش از انجا برخاستہ آمدہ در راہ پور
 سکونت نمود۔ در ان جا بہ توہیات حضرات قدسی درجات در پیش این درویش
 بعضی مردم آن جا سے داخل طریقت شدند و بسیار مخلوط و شاگرد گشتند چنانچہ
 از ان جملہ پسران مولوی عبدالرزاق کہ مرد فاضل و متقی بودہ بیعت نمودند
 بہ ارادہ اللہ سبحانہ تعالیٰ۔ بہ موجب قسمت آب خورد۔ این درویش تا دریں
 ملک رسیدہ دریں جا بعضی مخلصان مستفید شدہ اند۔ چون خبر شما مروض
 شد بسیار خرسندی رویدا۔ امید کہ جواب این مکتوب بزودی قلمی و
 ارسال دارند کہ اندک ظار سے بدرجہ اتم و اکمل است۔ چون ان درویش
 بے سرو سامان دریں ملک رسیدہ حبت و جو سے حالات انشان در ذل بسیار
 بود۔ در ربیع الاول وارد این ملک بشاور گردیدہ ام۔ از احوالات شما
 متفحص می بودم۔ شخص شاہ نعمت اللہ نام بہ این درویش اظہار نمودہ
 کہ میان محمد نسیم از راہ نر توپ بہ طرف دہلی تشریف بردند۔ بہ سبب لاچارگی
 صبر نمودیم۔ دریں وقت کہ آدم شما دریں جا آمدہ و از احوالات انشان بیان
 نمود بہ ہمیں لب تشنگی گویا کہ کجا اہلیات رسیدند۔ شکر خداوندی بجا آوردہ
 شد۔ چون محض بے سرو سامان و بے خرچ بودیم طاقت رسیدن خود بجزرت
 شما ملحوظ نہ شد۔ ہر چند کہ آدم شما باوت شد کہ شمار اسوار نمودہ می بریم
 لاین دریں وقت طاقت معلوم نہ شد۔ بہ اشتیاق بالاطلاق حالت گشت
 خداوند کریم رحم اللہ ہمیں است بہ ہر قسم کہ خواند ملاقات دوستان مخلصان
 مایہ نواید آورد

چون از دست آمد و رسید

بہ مشغول گنم دیدہ و دل را کہ سلام بہ دل ترمی طلبید دیدہ ترمی جوید
 ہر چند کہ بے سرو سامان از ان طرف آمدیم۔ فاما احوال و اوضاع این ملک

و بے سرو سامانی این دیار چون معلوم شد شیمانی زود داد که چیرا درین ملک
 آمده ام - باز خواطر به میان طرف هندوستان مائل است - فاما اشقیان
 ملاقات ایشان از حد منجا و زاست - این چند کلمات و نشانی ها که
 نگارش آمده قطره است از بحر محیط هر گاه آن جامع المتفرقین مواسلت
 فیما بین عیسر آورد - راز با نیکه در دل و دلایت نهاده اند به معرض
 اظهار خواهد آمد - زیادہ چه قلمی گردد - والسلام
 مگر ز این که از احوال و اوضاع میان غلام علی واقف اند که چه
 قدر مرد قابل و ہشیار اند - از شاہ جهان آباد تباہی خوردہ در رامپور
 رسیدند - یا بدان این درویش نوشتہ اند و خط او شان رسیده
 و قاضی لاجورد از صاحبزادہ فتح علی خان مخصوص بہ طرف این درویش
 فرستادہ در ان نوشتہ اند کہ بحیثیت پانس خاطر شما مبلغ پانزودہ
 روپیے نواب صاحب بوجہ در ماہیہ میان غلام علی نمودہ اند بسیار
 فرسندی حاصل گردید - این درویش در پشاور در کوئلہ رشید خاں
 کہ مشہور است سکونت دارد - اگر کرم بخشی فرمایند این
 نشانے معتبر است -

والسلام والسلام والسلام

۱۹۲

مکتوب غلام حسن

برادر عزیز القدر ملا نسیم لعافیت باشند

از غلام حسن بعد از عید و اقیہ مطالعہ باد۔ مبلغ ہشت و نیم روپے بنام شما نزد انٹون عبدالرزاق پیشوری فرستادہ ام بگیریںد و رسید مرقوم سازند۔ ملا سیف الدین بعد سلام مطالعہ نمایند مبلغ پنج روپیہ بنام شما نزد انٹون عبدالرزاق فرستادہ ام بگیریںد و رسید بدینند۔ و مبلغ ہشت و نیم روپیہ بنام ملا تیمور نزد انٹون (عبدالرزاق) مسطور فرستادہ ام خبر بہ اوشان برسانند۔ مجمع یاران طریقہ سلام رسانید۔ و آرزوست کہ حق تعالیٰ باز سبب سازد کہ ملاقات پیش آرد۔

مگر رآن کہ ملا رحمت را کہ ہمراہ ما کردہ بودند چون در موضع الہ ڈنڈ منزل کردیم بہ استاد ظاہری ملا رحمت ملاقات کردیم۔ چنانچہ مبلغ دو روپیہ بنام استاد ملا رحمت فرستادہ ایم از انٹون عبدالرزاق گرفتہ بہ اوشان رسانند۔

رقیمہ غلام حسن اس خط از رام پور در سوات بہ موضع اوچون متصل چلدرہ بملا نسیم برسد۔

مکتوب اخوندزادہ عبداللہ

عرض داشت کمترین قدویان قدم بوس درویشان فقیر
 حقیر اخوندزادہ عبداللہ بجناب حضرت شیخ پناہ خفایق
 آگاہ اخوندزادہ حیو در آن وقت کہ از دلی شریف روانہ شدہ
 بود در راه جنین التماس شد کہ اللہ تعالیٰ اگر موسے مبارک بخیر و
 عافیت بہ وطن رساند، این حقیر را بعد از چند مدت بیک جزو از
 اشعار شریف بنوازند۔ حضرت ایشان در جواب فرمودند کہ اگر
 اللہ تعالیٰ مایان را بمع اشعار شریف بوطن رساند، سوال شما را
 بجا خواہم آورد۔ فی الحال ہر گاہ کہ مرضی صاحب است اگر بدرت
 عامل رقیمہ مہربانی فرمایند۔ فہو المقصود، و اگر فرمایند برادر را
 می فرسیم یا خود بخدمت حاضر خواہم شد۔

زیادہ بخیر باد

ع مولانا محمد نسیم علیہ الرحمہ

ع این موسے مبارک در خانقاہ اوچ (ریاست دیر) ہنوز محفوظ است

مکتوب عبداللہ

مرنی کامل و مشفق مکمل محقق دقایق و محرم اسرار ربانی مظهر فضیلت
 و دردا ت سبحانی، زبده السالکین عمدۃ المتورعین قدوة العارفين اعنی
 اخوند صاحب محمدیم حیو سلامت۔ از جانب کمترین قدسوسان عبداللہ
 بعد از تحفہ سلام خیر الکلام و آرزوی ملازمت سرا سر سعادت کہ
 شیوہ نیاز مندی است معروض آن کہ دریں وقت بخدمت سالی
 معروض داشته کہ بعضی سخنان از جناب حضرت قبلہ دوہانی حضرت
 صاحب حضرت حیو معلوم و مفہوم شدہ است بہ بعضی سخنان بہ فہم
 فقیرنی آئیند۔ پس ایشان مرنی کامل اند۔ امید کہ آن سخنان نامعلومہ
 برائے طالبان فقیر ارسال فرمائید۔ کہ ایشان بجای حضرت حیواند کہ
 این کار فیض رسائی طالبان خواند شد۔ و از توجہات بحق فقیرنی فرمودہ
 باشند و فقیر نیز از دعای صاحب فارغ نیست، خاطر شریف فرمودہ
 باشند۔ مگر معروض می دارد کہ از کتاب خانہ یک جلد کتاب از کتابها
 حضرت شیخ حیو یعنی جلد اخیر از مکتوبات ضرور ضرور مہربانی فرمودہ غایت
 سازند کہ جلد اول بدست آمدہ برائے جلد اخیر بسیار در کار است
 مہربانی می فرمودہ حوالہ آدم این جانب فرمائید۔ زیادہ چہ عرض نماید
 از جانب اخون نعمت خان و محب اللہ خان و ملا قلندرو
 تمامی یاران حلقہ تعظیبات بعد اشتیاق قبول باد۔
 زیادہ چہ عرض نماید۔

۱۹۵

مکتوب بشارت اللہ

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

نحمدہ وفضلہ جناب معظم و مکرم مرکز دائرہ عرفان و محیط کربہ ایقان ادا
اللہ فیضانہم۔ مفتقر الی اللہ شری النفس کثیف الطبع۔ منبع خواہش و ہوا
و از خدمت گاری اقدس جدا و سرگشته باد پیر ریخ و عناد تنہائی۔ و غریق بچہ جدائی
امیدوار توجہ و عنایت و راجی اشقیقت و کرامت مدبر و سیاہ بشارت اللہ
عفی عنہ و کان اللہ ادا و لوازم عبودیت و انکسار و مراسم کورش و تسلیمات
غلامی و اضطراب فودی ساختہ التماس می نماید از زبانی اخون سعد اللہ
صاحب سلمہ و ملا محمد اعظم صاحب سلمہ نظر عنایت سامی بحال حضرت مولوی
نعیم اللہ صاحب مرحوم مصروف است۔ ازین جهت بندہ ہم عرض نموده
کہ در حق این فدوی در اوقات مخصوص و امور ات مرجو یاد داشتہ
دعا فرمایند کہ اللہ تعالیٰ در غلامی حضرت صاحب سیدی و مرشدی و مولیٰ
طیب القلوب و الارواح وسیلتی الی وصول اللہ حضرت شاہ شامان
غلام علی صاحب مدظلال کما لہم راسخ داشتہ و ترک ہمہ داده و توفیق
رفیق عنایت نموده برائے خود کند، قولاً و عملاً و فعلاً دیگر بس تمنائے
دیگر نیست و ہمیشہ یاد فرما باشند و از پارہ کاغذ دریلغ نہ فرمایند
زیادہ حد ادب۔

و باقی احوال فدوی زبانی اخون محمد اعظم و ملا سعد اللہ معلوم خواہد
شد۔ و بہ صاحبزاد ہائے عالی مراتب و حضار مجلس شریف بعد اداب
سلام التماس دعا۔

مکتوب حاتم

بعض خادمان حضرت صاحبی خدایگانی قبلہ دو جہانی معدن فضل و کرم
 منبع تفضل و شریعت صاحبی خدایگانی جیو مدظلہ العالی - از بندہ کترین
 حاتم بعد لوازم بندگی و کورنشآت کہ ذریعہ اختیار نیاز مند ان است
 بجا آورده می رساند - کترین شب و روز انتظار و دعای خیر جناب ساری
 بوده است - امیدوارم کہ مژده خیر خیریت مزاج شریف و از صاحبزاد
 قلمی و مرحمت فرمایند - کہ باعث جمعیت و طمانیت خاطر ازین خواهد شد
 بنده از گوشه خاطر قرا مویش نہ فرموده همواره دعای خیر در حق بنده می
 فرموده باشند - ورنہ روز محشر دست بدامان فیض تو امان نسای
 خواهد داشت - امیدوارم کہ دعای خیر همواره در حق بنده می فرمود
 باشند - کہ باعث جمعیت خاطر ازین خواهد شد -

زیادہ حدادت

۱۹۷

مکتوب محمد نصیر

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
 الحمد لله علی سبحانہ والشکر علی احوالہ فیضانہ
 مکتوب جناب ارشاد مآب قدوۃ السائلین زبدۃ العارفین لگانہ
 حضرت محمدیت مقرب لیاط احدیت مقبول بارگاہ بے پون زینت بخش
 تحریر یافت ہے

آرزو دارم کہ خاک آن قدم بہ توتیای چشم سازم دم بدم
 کمترین عقیدت گزین خلفہ طالب علم اداب تعظیمات معتقدانہ و مراسم کورنشائت
 نیاورمندانہ بجا آورده بموقف عرض حاشیہ بوسان لیاط فیض مناظر انجمن
 ہدایت موطن آن قبلہ ارباب تحقیق و توحید کعبہ اصحاب تدقیق و تحریر مخزن
 لطایف انسید معدن معارف قدسیہ، کریم الاطواق عمیم الاشفاق حضرت
 پیر دستگیر مد اللہ ظللال اجلالہ وافضالیہ رسالہ کہ اگرچہ کلمہ سرت مولوی
 نہ تنہا عشق از دیدار خیزد ؛ بساکیں دولت از گفتار خیزد
 اس فدوی جان نثار از مدت بسیار آرزو ہے پائے بوس ناصیہ سایان فیض
 نشان کہ اگر حسب وجود و فروغ بخش پیشانی سجود دست فوق الحد دارد
 ز بس بہ مکتب عم مشق لاغری کردم ؛ تنم بہ کاغذ مسطر کشیدہ می ماند
 لیکن قطع مسافت بہ سبب کم مہمتی دشوار ساختہ از حصول این دولت محروم
 درین صورت بہ مقتضای فیض آن قبلہ انام امیدوارم کہ اگر آفتاب بوجہ
 خاص دربارہ ذرہ بے مقدار تا بہ ہر آئینہ از گرداب اضطراب مناسخ خلاص باد

مصرع
 یک نظر و ملاکہ مستغنی شوم ز اپنا جنس
 پیوستہ خورشید برایت بر اوج «سعادت» و دریاے عنایت موج در موج
 باد سے توئی مقصود مگر مشغول غیم و توئی معبود مگر نزدیک دیرم
 ہے زبے صفا عمارت کہ در نماشاید دیدہ باز نہ گرد نگاہ از دیوار
 بیشترہ دسحر باد و معتبرہ دہ عاشق چیری

اذا القیت حبیبی فقل لہ خبری
 فرما نظر دلہ شمشاد درست جان کہ نہ دی
 انی جنایت قدمال دایما بصری

فقیر محمد نصیر

ترجمہ لپیٹو۔ اے باد سحری خوشبو عاشق کی طرف لا جب تو میرے محبوب سے
 ملے تو اس کو میرا احوال پہنچا۔ آپ کی نظر عنایت کافی ہے اگرچہ سارا جہان
 نہ ہو اس لئے کہ میری نظر صرف آپ کی طرف متوجہ ہے۔

۱۹۸

عشیت پناہ عفووت دست گاہ افونڈزادہ صاحب سلمہ اللہ علیہ
 ازین جانب خادم الفقراء محمد غلام سلام مالا کلام مقرون بہ صحت باشند
 بعدہ عرض آنکہ عجب انصاف است کہ در غازی استقامت کردند و
 شب گذرانیدہ میان و عیال مایان از خادمان آن صاحب باشند اگر
 تقصیر نمودم توبہ کردم۔ برائے فیذ اللہ از ان جانب استقامت در دیدہ
 کوئی اختیار کردہ کہ خدمت آن صاحب مشرف بشوم۔

زیادہ

۱۹۹

برادر عزیز افونڈزادہ جنور السلام و خدائے تعالیٰ شمارا از
 آفات دارین محفوظ دارد۔ و در حق ما دعای خیریت خاتمہ و خیریت دارین
 عنایت نمائید۔ بعدہ معلوم آن کہ پیش شما حبیب است و حال آن
 است کہ در این جا ضرور در کار است پس باید کہ ہمراہ آدم نفرسید کہ
 ماجور دارین شوید۔ ایام بکام باد۔

انوار اسرار فیض اقدس از باطن معور مقدس عالی جناب ارشاد

مآب شیخ الانام مقتدا کے طوائف اسلام منبع علوم روحانیہ مجمع فیوض سبحانی
مرشد کامل اکرم قدوہ مشایخ عجب و عجم اعلیٰ خواند زراہہ کہ اسمہا کے شمار

معلوم است چو بجائیت سلامت با کشید۔ ازین جانب بعد از
تعلیمات دودستہ و تسلیمات پیوستہ آن کہ ازین جانب مقرون

بجیرت و خیر خیریت صاحب جمع خورد و کلاں مدام از درگاہ رب المعبود
مطلوب است۔ مرام آن کہ مایان خدمت گار شما ہستیم و شما فراموشی

دعاری فرمایند و اشتیاق ملاقات صاحب بیاری داریم و لیکن
راہ مایان نیست و صاحب مرحمت رفتن این جانب نہ فرمایند (نمی فرمایند)

و مایان را پای رفتن کوتاہ است۔ چہر متعذیان براہ شستہ اند۔
امید کہ خدمت گار صاحب قدیم دراز دعا در حمت مجبور

نفرمایند۔

تمتہ بالخیر

مکتوب حکیم صاحب جزادہ محمد میر آغا جان صاحب بنام مرتب

(حکیم صاحب مرحوم نے مندرجہ ذیل مکتوب اپنے دست مبارک سے نقل کیے ہوئے مکتوبات کے مجموعے کے آغاز میں لکھ کر شامل فرمایا تھا یہاں
تبرگاً درج کیا جا رہا ہے)

جناب محترم مکرّم شفقّم مہربانم حاجی اطہر بن الشریفین جمع الفضائل ڈاکٹر علامہ مصطفیٰ
خان صاحب، صدر شعبہ اردو سندھ یونیورسٹی حیدرآباد سندھ زید فضلہ و عنایتہ
اسلام علیکم ورحمۃ اللہ وبرکاتہ۔ قریت جا نہیں نیک روزی یاد۔

ورود گرامی نامہ کے وقت احقر بوجہ بیماری لاحقہ شرف تبر آباد ہی سے
مردم ہو کر جیل کو ماور کیا۔ سفر حج سے یزیت واپسی مبارک ہو۔ سال بسال آپ کا
حج و زیارت روضہ اطہر سے مشرف ہونا نعمت الہی ہے۔ آپ کے طفیل۔۔۔ خدای عالم
احقر کو بھی نصیب فرمائے۔ اے بسا آرزو کہ خاک شدہ ویا نصیب۔

حسب الارشاد مکتوبات موجودہ نور محل مسجد صاحبزادگان اوج خود
نقل کر کے حاضر خدمت گرامی کر رہا ہوں۔ اگرچہ پیرانہ سالی کی کمزوری سنگ راہ تھی
مگر نقل مطلوب کے لیے کوئی اور قابل اور لائق نہ پا کر باوجود کم فرصتی و کمزوری
تعمیل ارشاد کی کوشش کی گئی جو محض فضل و توفیق الہی تھی اور جناب کی نیک نیتی
و اخلاص اور فیض رسانی کی برکت۔

اجرت تحریر کی ضرورت نہیں اور نہ بھیجھنے کی تکلیف فرمائی کہ یہ اپنا ہی
کام ہے اور آپ ہی ہمیں امداد نشر و اشاعت کی دے کر، سرفراز و مہزون فرما رہے
ہیں۔ جزاکم اللہ فی الجزائی الدارین۔ امید ہے سید سے متاثر فرمائیں گے والسلام
علی من اتبع الہدی۔

۱۳۸۹ھ

احقر محمد میر آغا جان علیہ السلام، اوج ریاست دیر یزیدی پاکستان ۶۰۰۰۰

اِشَارِيَه

فہرستِ اعلام

الف

احمد سعید ۲۲	آصف علی ۲۲
احمد شاہ ابدالی (درانی) ۵، ۴	ابراہیم ملاً ۱۵
۵۲، ۵۸، ۶۰، ۶۲، ۸۸، ۹۰	ابوالبرکات سید حسن قادری
۱۲۲، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۵۵، ۲۴۲	پشوری ۱۳
۲۰۶، ۲۳۵، ۲۳۹، ۲۴۹	ابوالحسن زید فاروقی ۱
احمد علی شاہ نقشبندی ۲۲	ابوالعوالی ۱۳۵، ۲۲۱، ۲۲۲
احمد کبیر ۲۲	بوالفتح ۷۵، ۱۶۶، ۱۶۷
احمد، میر ۲۲۲	۱۸۳، ۱۹۲، ۱۹۳
احمد خواجہ ۱۸۳	ابوالقاسم خان ۳۲، ۱۲۶، ۱۳۳
ارشاد حسین فاروقی ۲۲	ابوسعید ۲۲، ۲۲۱
ارشاد خان، نواب ۲، ۴، ۸	احسان حسین فاروقی ۲۲
۳، ۳۳، ۳۴، ۳۶، ۳۷	احمد اللہ ۱۹، ۱۰۲، ۱۰۷
۵۸، ۵۹، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۵	احمد حاجی ۱۱۳
۸۲، ۸۵، ۸۸، ۸۹، ۱۱۵، ۱۲۷	احمد حسین ۲۲
۱۶۵، ۱۸۳، ۱۸۸، ۱۹۱، ۲۱۵	احمد خان ۵۸، ۶۲، ۲۰۷
ارشاد خان ۷، ۱۰، ۱۴، ۱۵، ۱۵	۲۰۸، ۲۳۰

الربیاء ۲۱۷	۱۸۹، ۱۸۵
اللہ یار شاہ ۲۲۴	ارشاد علی ۲۲، ۱۶۳
اللہ یار شیخ ۲۲۸	اسد اللہ ۸۶،
امام الدین احمد خاں ۴۷، ۴۶	اسد اللہ بیگ ۱۶۴،
۲۰۶، ۱۶۵، ۸۵، ۷۲، ۶۹	اسلم خاں ۱۴۱،
امام الدین، اخوند ملاً ۲۲	اسلم اخون، ملاً ۲۲
امامین ۶۶	اسمعیل، میر ۱۲۵، ۱۹۲،
امامی بیگم ۲۲۰	اسمعیل، میرزا ۱۷۹
امان اللہ ۱۴۳	اصالت محمود خاں ۱۳۹
امان اللہ، اخون ۱۱۳، ۱۱۲	اعظم علی خاں ۵۳
امان، حاجی ۲۲۵	افضل ۱۴۴،
امان خاں، ملاً ۲۲۵	افضل خاں (افضل الدولہ) ۲۹، ۶
امان، شاہ ۲۳۵	۲۸، ۲۸، ۲۸، ۲۹، ۵۲، ۵۳
امانی بیگم ۱۳۰	۵۳، ۵۴، ۱۱۵
المداد حسین ۲۲	اکرام اللہ ۱۶۲، ۱۶۸،
امرناظر ۱۶۰	اکرام الدین ۱۸۳، ۱۹۶
امیر ۲۱۹	اکرام الدین احمد، حافظ ۲۲
امیر ناصر ۱۴۹	اکرام خاں ۲۲۶
امین ۲۱۹	اکرم ۷۷

بشارت اللہ ۲۶۵	امین احمد اظہر، شاہ ۲۲
بندے علی خاں ۱۷۰	امین الدولہ (امین الدین خاں)
بہادر ۲۱، ۲۵۹	۷۴، ۷۵
بہار، مٹلا ۱۷، ۲۰۵	امین محمد خاں ۷۲
بہار الدین، خواجہ ۲۵۲	امینہ ۱۹، ۸۱
بہار الدین، میر ۱۴۷	انامل، دلالہ ۶۷، ۶۸، ۷۲، ۷۳
بہرام بخش ۵۰، ۵۳	انور خاں ۲۱۹، ۲۲۷
بہرہ مند شاہ ۱۷۰	اولیا، مٹلا ۱۵
بیان ۲۵	ایزو بخش ۱۱۲
بیتہ ۶۶	ایمن، اخون ۲۲۸
پ	ایمنہ ۲۳۴، ۲۳۷
پتو ۱۰۸	ب
پیر جان، سید ۱۲، ۱۳	باز خاں ۲۲
پیر علی (شاہ علی) ۱۶، ۱۹، ۲۱، ۲۶	باز خاں، میر ۱۰
۳۸، ۳۹، ۴۵، ۴۱، ۴۴، ۴۶	بحرال دین ۱۳
۶۸، ۶۹، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۷	بختاور خاں ۶۰، ۶۱
۸۱، ۸۵، ۸۶، ۹۹، ۱۳۲، ۱۳۳	بخشی سردار خاں ۸۸
۱۵۸، ۱۷۵، ۱۷۸، ۱۸۳، ۱۸۷	برکت اللہ ۱۲۲
۲۲۰، ۲۳۲، ۲۳۷، ۲۴۱، ۲۴۱	بساون رائے بیدار ۱۲۸، ۱۲۹

ج	۲۵۹، ۲۲۲
جانچانان (دیکھیے منظر)	پیر محمد ۹۱
جان عالم خاں، ۱۲۲۹، ۱۳۰	ت
جان محمد، ملاً ۱۲، ۲۲۹	تیمرخاں ۱۶۱
جانی خانم ۲۲۲	تیمور، ملاً (ملا تیر) ۱۲، ۱۵
جاکو ۱۶۲	۱۸، ۲۱، ۲۱، ۲۱، ۲۱، ۲۱، ۲۱
جلال الدین، حکیم ۱۶۲	ش
جلیل، ملاً ۱۲	شمارہ اللہ پانی پتی، قاضی (سنا اللہ)
جمال احمد مجددی ۲۲۲	۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۱
جمال خاں ۲۲۷	۱۵، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۸
جنگی خاں ۲۰۶	۲۹، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶
جہانگیر، ملاً ۲۲	۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۸
جیون، سید ۱۵۱	۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸
جیون مل ۱۲۸، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲	۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸
چ	۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸
چنورام ۱۲۸، ۱۵۰، ۱۸۲	۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹
چتر مل ۱۲۸، ۱۵۱، ۱۵۲	۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸
ح	شمارہ اللہ سبغلی ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵
حانم ۲۶۶	۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳

حاجی ۱۴۱

حاجی، ملاً ۲۲، ۲۲۹

حاجی بیگم ۲۲۱

حافظ رحمت خاں (حافظ) ۵، ۹۴، ۹۱، ۸۸، ۷۶، ۶۲، ۵۸

حمزہ ۱۹۶

حمزہ، سید ۲۰۶، ۱۸۴، ۱۸۳، ۱۷۰، ۱۳۲، ۹۷

حمزہ، میر ۱۶۴، ۲۰۸، ۲۰۵

حمزہ خاں ۱۲۵، حافظ شاہ محمد ۲۱۲

حنیف اللہ صدیقی ۱، حافظ شیرازی ۲۵۶، ۶۸

حیدر خاں ۲۱۹، حبیب احمد ۲۲

خ

حبیب اخوند، ملاً ۲۲

خادم حسین ۱۶۷

حبیب الرحمن خاں ۲۲

خاڑی محمد، ملاً ۱۷، ۲۰۵

حبیب اللہ، شیخ ۹۹

خدیجہ بنت بکر الدین ۱۳

حجت اللہ ۱۰۳

خضر خاں ۲۲۷، ۲۲۷

حجن ۸۱، ۱۰۳

خلیق انجم، ۱، ۴، ۳۳، ۷۹، ۸۷

حسام الدین ۱۸۳، ۱۹۶

۱۲۰، ۱۰۷، ۱۰۲، ۸۹

حسن خاں، ملاً ۱۲۳

خلیل احمد سرہندی ۲۲

۱۴۴
۸۹، ۸۶، ۸۹

خلیل الرحمن سواری ۲۲

حفیظ الدین ۱۰۵

س	خواجہ بادشاہ نقشبندی ۱۲۷
راز محمد ۲۱۹	خواجہ محمد، مُلا ۱۷، ۲۱۷
راگھو (رگھوناتھ راو مرہ) ۲۸، ۲۰۲	خواص، مُلا ۲۲
رام پرشاد ۱۵۵	خوشحال، مُلا ۲۲۴
رائے بہادر سنگھ ۱۳۰	خیر الدین حسین، میر ۱۳۱
رحمت اللہ، شیخ ۷۶، ۷۸، ۷۹	خیر علی، میر ۱۳۹
۸۳، ۹۹	خیر محمد، مُلا ۱۶، ۲۲۳
رحمت اللہ کشمیری ۵۲، ۵۳	د
رحمت خاں (دیکھئے حافظ رحمت خاں)	دائم علی سرہندی ۲۲
رحمت، مُلا ۱۴، ۱۸، ۲۱۷، ۲۱۹	درانی (دیکھئے احمد شاہ ابدالی)
۲۶۲	درگاہی خاں ۲۲۶
رحم خاں ۱۰۰، ۱۲۵	دلیل اللہ ۱۲۶، ۲۳۵، ۲۳۷
رحم داد (رحیم داد) ۵، ۳۱	۲۳۸، ۲۴۰
۳۵، ۳۸، ۴۰، ۵۷، ۵۸	دونڈیا خاں ۲۷۰
۸۷، ۸۸، ۱۲۰، ۲۲۶	دونڈے خاں ۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸
رحیم الدین ۱۸۲، ۱۸۴	۷۰، ۷۳، ۷۴، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۹۵
رحیم خان ۸۶	دیندار (میاں دیندار) ۲۱۴، ۲۱۸
رحیم خاں خاںزادہ ۶، ۴۸، ۵۵	۲۱۹
	دین محمد ۲۷۰

سجاد ۲۱۹	۱۱۲، ۵۷
سراج احمد مجددی ۲۲	رحیم دار (دیکھتے رحم دار)
سراج شاہ بوٹیری ۲۲	رسول خان ۲۲۶
سراج، مٹلا ۲۲	رشد علی خان ۲۲
سردار، مٹلا ۱۶، ۲۳۲، ۲۳۵	رشید النبی مجددی ۲۲
۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰	رضا ۶۷، ۷۷
سرفراز خان ۲۱۹	رضا خان ۲۲۶
سعد اللہ، اخون ۱۷، ۲۶۵	رفیع، مٹلا ۲۲
سعد اللہ خان ۲۲، ۹۶	روح الامین ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸
سکندر خان، خواجہ ۸۲	روشن خان ۱۶۳، ۱۸۷، ۲۰۶
سلیم، اخوند میان ۲۲۶	روف احمد رافت ۲۲
سنار معصوم ۹۰	ریحان حسین ۲۲
سید احمد ۶۶	ز
سید احمد، اخوند ۲۲	زبردست، مٹلا ۱۶، ۲۳۲
سید جیون ۱۵۱	۲۳۷، ۲۳۸
سید حمزہ ۲۰۶	زبیدہ ۲۲۲
سید غلام ۱۳، ۱۴، ۱۷، ۲۲۵	س
سید قاسم خان (دیکھتے قاسم علی خان)	سیال شاہ ۱۸۵
سید ن بیگم ۲۲۰	سبحان شاہ ۱۷۹، ۲۰۵

شجاعت علی ۱۰۵	سیف الدین احمدی سرہندی ۲۵۷
شہبورا تے ٹھاکر ۵۹	سیف الدین، اخوند ۲۲۹
شیخ محمد ۸، ۷	سیف الدین، مُلّا ۱۵، ۱۷، ۱۷
شیر محمد ۱۲۸	۲۶۲، ۲۱۷
ص	سیف اللہ ۵۶، ۵۷، ۱۱۲
صالح خان ۱۰۵	مش
صالح محمد ۹۳	شادی رام ۹۹
صالح محمد، مُلّا ۱۷	شادی لعل ۱۵۸
صبغۃ اللہ ۵۲، ۲۳۵، ۲۳۷	شاہت، مُلّا ۱۷
صدر الدین، مُلّا ۲۲	شاہتار ۲۱۹
صدر المشائخ (فضل عثمانی) ۱۳	شاہ علی (دیکھتے پیر علی)
صفوة اللہ ۱۹، ۲۳۷، ۲۳۸	شاہ محمد ۶۷، ۷۲، ۲۱۰
صفی القدر ۲۲	شاہ محمد پیر مجذوب ۲۲
صفی اللہ، خواجہ ۱۳	شاہ محمد خان ۲۲۵
ض	شاہ مدار ۲۳، ۵۹
ضابطہ خان ۳۲	شاہ نذر ۶۷، ۷۲
ضیاء الدین حسین ۱۳۵	شاہ نور ۶۹
ضیاء المشائخ (محمد ابراہیم) ۱۳	شاہ نور خان ۲۲۲
ضیاء النبی مجددی ۲۲	شاہ ولی اللہ ۳۳، ۸۳، ۱۲۰

عبدالہادی، میر، ۷، ۲۸، ۲۸، ۲۸	عبدالرشید مجددی ۲۲
۲۴، ۹۹، ۸۰، ۱۹۱	عبدالستار جان ۱۴
عبداللہ اخون سواتی ۲۲	عبدالغزیر خان ۱۷، ۱۸، ۲۲
عبدالغزیر خان، خواجہ ۶	عبدالعلی، سید ۵۱
عرفان، ملا ۲۲	عبدالغفور پشاوری ۲۲
عزت اللہ ۲۲۰	عبدالقدوس ۱۶، ۲۳، ۲۴
عزت اللہ ابن راسخ ۵۱	۲۵۰، ۲۵۱
عزت اللہ شاہ ۱۳	عبدالقدیر اخوند ۱۶
عزیز اللہ خان ۱۱۵	عبدالقدیر، ملا ۱۶، ۲۴، ۲۴
عزیز خان روہیلہ ۱۱۷	عبدالقیوم ۱۹۶
عصمت اللہ شاہ ۵۶	عبدالقیوم، شاہ ۱۳
عظیم خان، ۲۲۶	عبداللہ ۱۹۶، ۲۱۶، ۲۱۷
علاء الدین مجددی ۲۲	عبداللہ انصاری ۷۶
علی حسن، سید ۱۳	عبداللہ جان ۱۴، ۲۱۹
علی اصغر، میر (میر ماکھو) ۱۰، ۹۲، ۹۴، ۹۵، ۲۰۸	عبداللہ جان فاروقی ۱۳
علی خان ۱۳۵	عبداللہ خان ۲۰۸، ۲۱۸
علی رضا خان ۲۸، ۴۸، ۵۱	عبداللہ، ملا ۱۴، ۱۵، ۲۲
علی شاہ، سید ۱۵، ۳۷	۲۶۲، ۲۶۳
	عبدالنبی ۱۸، ۲۱۶، ۲۱۸

فتح محمد ۱۴۳	غلام محمد (حضرت جی) ۱۳
فخر الدین ۲۰۷	غلام محمد معصوم ثانی ۱۳
فخر الدین ۲۵	غلام محی الدین ۱۳۳، ۱۳۴
غلام احمد مجذوبی ۲۲	غلام مصطفیٰ ۲۲، ۲۴، ۲۶، ۲۷، ۲۸
فدائے محی الدین ۱۳	۱۳۷، ۱۳۸
فرحت اللہ ۱۶۲	غلام مصطفیٰ خان ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲
فصیح اللہ خان ۲۳	غلام نبی ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸
فضل احمد معصومی ۱۳، ۱۴، ۲۳، ۲۵، ۲۵	غلام نبی، شاہ ۱۳
فضل عثمان (دیکھئے صدر المشائخ)	
فضل عمر (دیکھئے نور المشائخ)	فاروق، مٹلا ۱۷، ۲۱، ۲۳
فضل قیوم ۱۳	فتح اللہ ۱۸۳، ۱۹۶
فضل محمد ۲۱	فتح اللہ حافظ ۲۱، ۲۲
فقیر اللہ ۱۲	فتح اللہ، خواجہ ۱۲
فیض اللہ خان ۲۱، ۲۸، ۲۹، ۳۰	فتح اللہ، مرزا ۱۴۲
۲۵۹	فتح خان ۱۱۳، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳
فیض اللہ، خلیفہ ۱۵۴، ۱۶۴	۲۱۹، ۲۲۳
۱۸۸، ۱۸۷، ۱۶۵	فتح علی ۱۸۳، ۱۹۶
فیض اللہ، مٹلا ۱۷، ۱۶	فتح علی خان ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳
...	فتح علی خان، میر ۲۵۲

ق

قادر بازخان ۹۶

قادر بخش، مرزا ۲۵۲، ۲۵۳

قادر دادخان ۱۳۴

قادر شاہ ۱۸

قاسم ۷۷، ۷۸

قاسم بیگ ۲۲۲

قاسم، شیخ ۱۱۴، ۱۹۸

قاسم علی خان (محمد قاسم خان، سید)

قاسم خان (۵، ۶، ۴، ۱۱۹، ۱۷۲)

۱۷۸، ۱۸۰، ۱۹۰، ۲۰۲

قاسم خان ۱۰۱

قاسم خان، ملا ۱۰۰

قدرت اللہ ۵۶

قطب الدین ۱۷۷

قطب الدین، شاہ ۲۱، ۲۵۲

قطب الدین، شیخ ۱۵

قلندر بخش ۱۳۶، ۱۳۷

قلندر خان، خواجہ ۸۲

قلندر، ملا ۱۲۷، ۲۰۶

قمر الدین، شیخ ۲۲

ک

کامو ۱۲۶

کامیاب، خواجہ ۲۲، ۲۵، ۱۲۲، ۱۷۵

کبیر، ملا ۲۲

کرم، حافظ ۱۷

کرم خان ۸۵

کریم الدین ۱۸۳، ۱۹۶

کریم خان ۸۶

کتو کوکہ ۹۷

کتو، میر ۴۸، ۷۲، ۱۲۵

کلیم اللہ ۱۲۰، ۱۷۹

کمال خان ۲۲۸

کمال شاہ ۱۵۳

گ

گل محمد ۱۷، ۲۱۴، ۲۱۸

ل

لال محمد ۱۲۵

محمد ۴۷، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۸۸	بچین سنگھ ۱۲۲
محمد ابراہیم خان ۲۲	نعل خان
محمد احسان احمدی ۱۴، ۱۹، ۸۰	لطف اللہ خان، شاہ ۲۲۹
۲۳، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱	لطف اللہ، شاہ ۱۵، ۱۶
۶۲، ۷۹، ۸۰، ۸۲، ۹۵، ۹۷	م
۱۰۱، ۱۰۲، ۱۱۷، ۱۱۸، ۲۳۷، ۲۵۹	مبارک النساء ۱۹۹
محمد سعید جان ۱۲	مجدالدولہ ۵، ۸۸، ۱۲۶
محمد اشرف ۲۳۵	مجدد الف ثانی ۱۴۲، ۲۱۱، ۲۵۳
محمد اعظم، اخون ۱۷۰	مجیدین ۸۱
محمد اعظم (خلیفہ حاجی محمد افضل) ۱۲۲	محب اللہ ۱۶، ۲۳، ۸۶، ۲۳۸
محمد اعظم، ملا ۱۵۵، ۲۶۵	۲۵۰، ۲۵۱ -
محمد افضل ۱۶۱	محب اللہ (پسر محمد طاہر) ۱۹۸
محمد افضل خان ۱۲۵	محب اللہ خان ۵، ۳، ۴۸، ۴۹
محمد اکبر ۱۷	۱۲۵، ۱۷۵، ۱۹۵، ۲۱۵، ۲۶۲
محمد اکبر خان ۲۱۷	محب اللہ، ملا ۱۳۸
محمد اکرم، شیخ ۲۶۶	محبت خان ۲۲۷
محمد امیر شاہ قادری ۱۱	محبو ۷۲
محمد امین پشاوری ۱۲	محبوب علی، حافظ ۱۱۷
محمد امین شیخ ۶۵	محسن، ملا ۵۸، ۶۲

محمد خاں، میر ۱۲۵	محمد انور ۲۳، ۷۷، ۸۲، ۸۵
محمد خاں (بمبشیرزادہ دوندی خاں)	۱۷۵، ۹۳
محمد دلیل اللہ	محمد بشیر خاں ۳۵، ۳۰، ۱۵
محمد درجات ۱۶، ۲۲۳	محمد بصیر ۲۲۶
محمد ذاکر ۲۱۱، ۲۱۳	محمد بصیر ۱۶
محمد رسا، شاہ ۱۲	محمد پارسا، خواجہ ۱۲
محمد رسول ۲۲۲	محمد (پسر عبدالقدوس) ۱۶، ۲۲۶
محمد رضا ۵۱، ۵۴	۲۵۶
محمد رفیع ۹۹، ۱۷۵	محمد توکل ۱۶، ۲۲۳
محمد روشن ۱۵۴	محمد حبیب ۲۳۶
محمد سرور، حافظ ۲۰۸	محمد حسن جان ۱۴
محمد سرور خاں ۶۱، ۶۲	محمد حسن خاں خانزادہ ۶، ۲۸
محمد سلیم ۲۱۸، ۲۲۵، ۲۲۶	۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴
محمد شاکر ۷۷، ۷۷، ۱۵۴	محمد حسین پراچہ ۱۸، ۲۱۸
محمد شاہ ۱۸، ۲۸	محمد حسین جان ۱۴
محمد شاہ پیشوری ۲۱۶	محمد حنیف جان ۱۴
محمد شاہ خاں باجوڑی ۲۲	محمد حنیف، ملا ۱۶، ۲۳۲، ۲۳۷
محمد شاہ ولد غلام غوث ۱۶، ۲۱۷	۲۳۸
	محمد خاں ۱۵، ۲۳، ۱۵۴، ۱۶۴
	۱۹۱، ۱۶۵
	محمد خاں آفرینزی ۶

محمد عظیم مٹلا ۱۲	محمد اشرف ۱۶
محمد علی ۱۸۹، ۹۳، ۹۱، ۶۹	محمد شریف ۱۳
محمد علی بیگ ۱۰۱، ۹	محمد شعیب ۵۶، ۵۵، ۴۶
محمد علی خاں ۱۶۶، ۱۷۲	محمد شفیع ۲۱۷، ۲۱۶، ۱۸
محمد علی، میر ۲۴	محمد صادق، خواجہ ۱۳
محمد عمر، خواجہ ۱۵	محمد صالح ۱۷۷
محمد عمر مجیدی ۲۲	محمد صبغتہ اللہ ۱۹
محمد عنایت خاں بونیری ۲۲	محمد صبغتہ اللہ، خواجہ ۱۳
محمد غلام ۲۶۹	محمد صدیق ۱۹، ۲۳۷
محمد غوث، سید شاہ ۱۳، ۱۲	محمد صدیق خواجہ ۱۳
محمد فاروق ۷	محمد طاہر ۲۲۴، ۱۹۸
محمد فضل اللہ، شاہ ۱۳	محمد عارف ۱۷، ۲۱۷
محمد فقیہ الدین خاں ۱۶۶، ۱۶۸، ۱۷۲	محمد عبید اللہ، خواجہ ۱۲
محمد فیاض ۲۴۳، ۱۶	محمد عتیق ۲۴۳، ۱۶
محمد قدوس ۲۴۸	محمد عجب ۲۲۶
محمد کاشف ۲۱۷، ۱۷	محمد عظیم ۲۲۴، ۲۰۶، ۸۶
محمد کاظم ۲۴۹، ۱۶	محمد عظیم، حافظ ۱۲
محمد کلیم ۱۲۰، ۱۲۰، ۱۱۹، ۱۰، ۴	محمد عظیم فرید آبادی، شیخ ۱۶۴

محمد حسین، میر، ۱۹۰۹، ۱۲، ۳، ۸۵	محمد نسیم، اخوند ملاً، ۱، ۲، ۳
۱۹۲، ۹۱، ۸۹، ۸۸، ۸۷، ۸۶	۱۶، ۱۵، ۱۴، ۱۳، ۱۱، ۱۰، ۸، ۷، ۶
۱۹۸، ۱۴۴، ۱۲۱، ۱۲۰	۴۹، ۴۸، ۴۳، ۴۲، ۲۰، ۱۹، ۱۸، ۱۷
محمد نجیب ۵۷	۲۹، ۳۸، ۳۷، ۳۶، ۳۵، ۳۱، ۳۰
محمد محسن، حافظ ۵۷	۷۷، ۷۶، ۷۸، ۷۹، ۷۱، ۷۲، ۷۳
محمد مراد، ۱۰، ۱۹، ۲۱، ۲۶، ۳۳	۱۱، ۱۰، ۷، ۷، ۷، ۷، ۷، ۷، ۷، ۷
۱۴، ۱۴، ۷، ۷، ۹۹، ۹۸، ۱۳، ۱۳	۲۳، ۲۲، ۲۱، ۲۰، ۱۱، ۱۱، ۱۱، ۱۱
محمد رضی خان ۱۲۶، ۱۲۷	۲۳۸، ۲۳۷، ۲۳۶، ۲۳۴، ۲۳۳
محمد مسرور ۹۳	۲۵۴، ۲۵۳، ۲۴۲، ۲۴۱، ۲۴۰
محمد مشرف ۲۴۶	۲۴۳، ۲۴۲، ۲۴۰، ۲۵۸، ۲۵۷
محمد منظر ۲۲	۲۶۴
محمد معصوم ۱۸۳، ۱۹۶	محمد نصیر ۲۶۷، ۲۶۸
محمد معصوم، خواجہ ۱۲، ۱۳	محمد نعیم، ملاً ۲۴۹
محمد معین شاہ ۲۴۹	محمد نقشبند ثانی، خواجہ ۱۲
محمد مقیم ۱۰۵	محمد نور ۲۱۴، ۲۴۹
محمد میر ۱۰۵	محمد وجیہ الدین (شیخ مٹھا) ۱۳۶
محمد میر آغا جان ۲۵۳، ۲۵۱	محمد ہاشم جان ۱۴
محمد نبی، ۱۶، ۲۴، ۲۴	محمدی ۱۸۵، ۸۱، ۶۲، ۱۰۱، ۱۰۲
	محمد یار خان ۱۲۵

۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۸	محمدی بیگم ۲۲۰
۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷	محمدی، مہلا ۱۶، ۲۲۹
۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۸	محمدی، میر ۲۵، ۲۵۲
۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۸، ۶۹	محمد یوسف، حافظ ۲۱۰، ۲۱۱
۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۹۱	محمد یونس ۵۱
۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲	محمد خاں، خواجہ ۸۲
۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۱۰، ۱۱۱	محمد، خواجہ ۵۲، ۵۵
۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰	مدار، شاہ ۲۳، ۵۹
۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹	مداری ۱۹، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷
۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷	مراد، غازی شاہ ۱۲
۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴	مرزا خاں ۲۲۲
۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲	مرلی دھر ۵، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵
۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹	۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹
۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸	مرحبین ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴
۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷	مسرور ۲۰۷
۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵	مسعود پیرزادہ ۱۷، ۲۱۷
۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳	مشتاق رائے ۲۲، ۱۷۶
۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱	منظہر، میرزا جان جاناں ۲۰، ۲۰۱
۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹	۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۸
۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸	معبر شاہ جیو سید ۱۶

نقمن خان ۲۸، ۵۳، ۱۶	معین الدین، خواجہ (خواجہ بزرگ)
نشار علی خان ۱۲۵	۱۷۸، ۱۷۸، ۲۰۳
نجابت رو ہیله ۱۵، ۲۸، ۳۹	معین خان ۱۹۶
نجابت علی ۱۰۵	مغلو ۱۴۱
نجف خان ۷	مکھو ۱۶۲
نجیب الدولہ (نجیب خان) ۵	منصب خان ۱۳۸
۳۱، ۳۲، ۳۸، ۵۲، ۵۸، ۶۵	منظور ۶۷، ۷۲، ۷۷
۶۶، ۶۸، ۷۰، ۷۲، ۷۳، ۷۷	منور علی ۱۰۵
۸۱، ۹۱، ۹۲، ۹۴، ۹۷، ۱۱۱	موسیٰ خان، خواجہ ۸۲
۱۵۸، ۱۵۵، ۱۵۷	موسیٰ خان دھبیدی، سید
۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹	موسوی خان ۵۹، ۷۱، ۷۷
۱۸۵	مولوی (جلال الدین رومی) ۲۶۷
نصرت الدین ۲۲۸	مہربان، ملا ۹۲، ۹۴
نصرت اللہ خان ۹۶	میرزا محمد ۶۷
نصرت، ملا ۱۷	ن
نصرت یار، شیخ ۲۰۶	ناد علی ۱۲۵
نصری، ملا ۹۰، ۹۱	نامدار، حافظ ۲۱۲
نصیر احمد، سید ۱۲۹	نامدار خان ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۳
نظام الدین ۵۷	نانک چند ۷۲، ۷۸، ۸۲، ۸۴

نظام الدین اولیا ۲۵۸

نظامی ۱۹، ۳۳۴، ۲۳۷

نظر احمد (نذر احمد) ۲۲۲

نعمت اللہ ۲۱۲، ۲۱۳

نعمت اللہ، شاہ ۲۶۰

نعمت خاں ۱۳

نعمت خاں اخون ۱۷، ۲۶۲

نعمت، مولوی ۱۱۲، ۱۳۲، ۲۱۱

نعیم اللہ ۱۰، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۲۶۵

نعیم اللہ پراچی (محمد نعیم پراچی)

۲۵۹، ۱۰۴، ۲۱، ۲۰، ۸

نعیم اللہ سید ۱۰۴

نور الدین حسین ۶۰

نور العلی ۱۶۰

نور اللہ ۱۹۱، ۲۹

نور اللہ، شاہ ۲۲۷

نور اللہ میر ۱۹۱

نور المشائخ (فضل عمر، ملا شور)

بازار ۱۳

نور المصطفیٰ ۱۶۰

نور النصار ۲۲۴

نور الہدیٰ ۱۶۰

نور خاں، شاہ ۲۲۱

نور محمد ۱۶

نور محمد بدایونی، سید ۲۰، ۲۵۸

نور محمد قندھاری، اخون ۱۴

نور محمد مٹلا ۱۵، ۱۶، ۲۲۲

و

وحید الدین خاں ۱۷۴

ولایت شاہ ۱۸، ۲۱۸

ولی اللہ، شاہ ۳۳، ۸۳، ۱۳۰

ولی اللہ میر ۱۹۳

ولی النبی ۲۲

ولی محمد، مٹلا ۱۶، ۲۱۷، ۲۲۶

۲۲۷، ۲۲۹

ولی نظر (ولی نذر) ۷، ۹۱، ۹۲

ی

یار علی خاں ۷، ۷۰

۲۶۳، ۲۶۳	یار محمد، حافظ ۲۲۵
۲۶۲ اوچوں	یحییٰ، شیخ (حضرت جی صاحب)
بابڑہ ۲۱۷	یوسف خان، سید ۱۴۰
باجوڑ ۲۱۷	یونس، خواجہ ۱۵
بٹالہ ۲۱۸، ۲۱۷، ۲۱۶، ۱۸	
بھراپوں ۱۶۲	اماکن
بدایوں ۱۳۳	آنولہ - ۹۵، ۹۲، ۹۰، ۷۰، ۳۷، ۷
بڈھانہ ۳۱، ۲۹	۲۲۵، ۱۴۰، ۹۶
بریلی ۲۲۰، ۱۷۶، ۹۱، ۸۶، ۲۲۰، ۶	اترچھینڈی ۲۲
بسولی ۷، ۷۰، ۶۸، ۶۶، ۶۰، ۳۷	اجمیر ۲۵۳، ۲۵۲
۱۶۳، ۱۴۵، ۱۳۴، ۱۳۳، ۱۳۲	ارکات ۲۲۶
۲۰۰، ۱۹۱، ۱۸۷، ۱۷۹	اکبر آبادی ۶۹، ۲۵
بصرہ ۲۲۴	الہ آباد ۹۲
بغداد ۲۲۴	الہ ڈنڈ ۲۶۲، ۲۱۷، ۱۸
بکسر ۶	المرورہ ۱۴۹، ۳۷، ۲۳، ۲۲، ۲۱
بہتئی ۱	۲۶۰، ۱۸۵
بنارس ۲۲۷	الوجہ ۱۵
بندرا بن ۱۵۶	اوجھیا تی ۹۴
بنگال ۱۷۱، ۱۱۹	اوتھ ۲۰۵، ۱۹۳، ۱۵، ۱۴، ۲، ۱

حکمرہ ۲۶۲	بھرت پور ۲۵۳، ۲۵۲
چوک ناصر خان	بھکر ۱۵۱
حصار نم ۳	پانی پت ۱۹، ۲۱، ۲۹، ۳۱، ۳۵
حضروں قاضی والا ۲۱	۲۰، ۲۲، ۲۴، ۲۹، ۵۰، ۵۳، ۵۵
حیدر آباد سندھ ۱۳	۵۴، ۵۸، ۶۹، ۷۴، ۸۸، ۹۱
خوجہ ۱۵	۱۲۳، ۱۲۴، ۱۳۵، ۱۳۷، ۲۳۲
خیرپور ۱	۲۳۸
درگاہ شاہ ابوالخیر ۱	پٹنہ (دیکھئے عظیم آباد)
دکن ۲۰۲	پرانگ ۲۱
دو آبہ ۱۲۱	پشاور ۱۲، ۱۳، ۱۷، ۲۲، ۲۳
دہلی دشامپہاں آباد ۱، ۱۴، ۱۹	۲۰
۲۱، ۲۳، ۲۵، ۲۹، ۳۵، ۳۶	پنجاب ۲۱
۳۷، ۳۸، ۴۰، ۴۱، ۴۳، ۴۴، ۴۵	پیلی ۹۱
۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۸، ۴۹	پیلی بھیت ۲۲، ۲۴، ۲۷، ۲۸، ۱۸۲
۴۸، ۴۹، ۵۳، ۵۴، ۵۸، ۶۰، ۶۲، ۶۸، ۶۹	تنگی ۱۳
۷۸، ۸۹، ۱۰۲، ۱۲۰، ۱۲۲، ۱۳۳	تھانہ ۱۳
۱۲۰، ۱۴۴، ۱۷۰، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۸۱	تھانیسر ۱۳۶
۱۸۳، ۱۸۵، ۱۹۱، ۱۹۲، ۲۰۲، ۲۰۴	جموں ۳۱
۲۲۵، ۲۳۲، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۴۲	جدہ ۲۲۲
۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱	پانڈ پور ۱۱۲
	چتلی قبر ۱

سوات ۱۳، ۱۷، ۱۸، ۲۳، ۲۱۷ ۲۴۲	دھولان ۹۹
سورت ۲۲۷، ۲۲۷	دیر ۲۰۱، ۱۳۰۹، ۲۴۳
سونی پت ۸۸	ڈاسنہ ۱۵۳، ۱۲۹
سہسپور ۱۲۵	رام پور ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳
سہسوان ۶۶	۲۳۲، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۵۹
شاہ آباد ۱۹۱	۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲ -
عظیم آباد (پٹنہ) ۱۹، ۱۲۴، ۱۲۷، ۱۲۹	روہیل کھنڈ ۲
۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۴، ۱۳۹، ۱۴۳، ۲۳۲	ریواڑی ۱۳۰
غازی آباد ۹۶	سرائے چودھری ۲۰۶
فرخ آباد ۵۹، ۸۰، ۸۷، ۹۵، ۹۷ ۹۹	سرائے ہندوان ۱۵۵
فرخ نگر ۹۹	سرحد ۲۱۱
فرید آباد ۲۰۶	سرولی ۹۰، ۹۲، ۱۰۱
قندھار ۱۳	سرہند (سہرند) ۱۲، ۱۲۹، ۱۵۲
کابل ۱۳	۲۳۵، ۲۳۹ -
کٹہرہ محمد یار خاں ۶۰	۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۳، ۴۴
کرولی ۱۰۲، ۱۰۳	۴۴، ۴۹، ۵۳، ۶۰، ۶۱، ۸۲، ۸۳
کلا نور ۱۸، ۲۱۴، ۲۱۷	۹۳، ۱۰۱، ۱۳۲، ۱۴۲، ۱۴۷، ۱۴۸
کنج پورہ ۴۷، ۵۲	۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۸۱، ۱۸۸، ۲۰۰ ۲۰۶
کوٹلہ رشید خاں ۲۲، ۲۱۶، ۲۱۸، ۲۴۱	سندھ ۱۳

میرٹھ ۹۹، ۱۲۹، ۱۵۳، ۲۲۸

ناگور ۲۵۳

نجیب آباد ۶۷

شرتوپہ ۲۱۲، ۲۱۷، ۲۱۹

نور محل، خانقاہ ۱، ۲، ۳، ۴

نوابشہ ۵۲

پالنسی ۳۲

ہرتاری ۵۱، ۵۲، ۵۳

ہرداس پور ۱۰۱

ہشت نگر ۱، ۲، ۳

ہند ۱، ۲

ہوتی ۱، ۲

کوٹہ بونڈی ۱۱۷

کول ۸۷

گرٹھی ۲۱۷

گرٹھی حضرت خیل ۱۳

گلا وٹھی ۱۰۲

گمبٹ ۱

لاہور ۲۳۹، ۲۳۵، ۴۰، ۵۸

لکھنؤ ۱۳، ۱۷

مالا کنٹ ۱، ۳

محلہ فضل حق ۱۳

محلہ کاکا جمدار ۱۲

مدرسہ غازی الدین خان ۱۰۲

مدینہ منورہ ۲۲۳، ۲۲۷، ۲۲۹

مراد آباد ۲۵، ۱۳۹

مراد نگر ۲۲۸

مسجد محبت خان ۲۱۸

مرشد آباد ۹۵، ۱۱۹

منظر نگر ۳۱

مکہ معظمہ ۲۲۳، ۲۲۷، ۲۲۸

مجموعات منظریہ ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵

۱۰۴، ۱۱۹، ۱۲۱ -

مقامات منظری ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵

۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰

۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹

۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰

مکاتیب میرزا مظہر (مجموعہ بہت ہی مرتبہ)

عبدالرزاق قریشی (۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰)

۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰

۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰

۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰

۱۳۹ -

موسیٰ نامہ ۲۲۴

نیشاپوری، تفسیر ۱۶۲

وقائع عبدالقادر خانی ۲۲

ہدایہ ۱۶، ۲۲۰ -

==

کتابیات

(سلسلہ مقدمہ و حواشی)

احمد ابوالخیر: ہدیہ احمدیہ، مطبوعہ، مخزن کتب خانہ خاص، انجمن ترقی اردو کراچی
احمد علی خان شوق: تذکرہ کاملانِ رام پور، ہمدرد پریس دہلی ۱۹۲۹ء۔
الطاف علی بریلوی: حیات حافظ رحمت خان، نظامی پریس، بدایوں، ۱۹۳۳ء
خلیق انجم، ڈاکٹر: مرزا مظہر جانجانا کے خطوط، مطبوعہ الجمعية پریس، دہلی ۱۹۶۲ء
رحمان علی: تذکرہ علمائے ہند۔ اردو ترجمہ محمد ایوب قادری، مطبوعہ کراچی ۱۹۶۱ء
رؤف احمد رافت: درالمعارف، ملفوظات شاہ غلام علی، مطبوعہ نادری پریس دہلی۔

رؤف احمد رافت: جواہر علویہ، مطبوعہ نول کشور گیس پرنٹنگ پریس، لاہور۔
عبد الرزاق قریشی: مکاتیب میرزا مظہر، مطبوعہ اجمل پریس بمبئی، ۱۹۶۶ء
عبد اللطیف: ہسٹری آف پنجاب (انگریزی)، مطبوعہ دہلی ۱۹۶۴ء۔
غلام حسین طباطبائی: سیر المتأخرین، مطبوعہ نول کشور پریس لکھنؤ ۱۸۹۶ء
غلام سرور لاہوری: خزانۃ الاصفیاء، مطبوعہ نول کشور پریس لکھنؤ ۱۹۱۴ء
غلام علی، شاہ: مقامات مظہری، مطبوعہ مطبع احمدی ۱۲۶۹ ہجری۔
فقیر اللہ علوی: مکتوبات، مطبوعہ کتب خانہ اسلامی پنجاب لاہور۔
محمد امیر شاہ قادری: تذکرہ علماء و مشائخ سرحد، مطبوعہ اتحاد پریس لاہور
عبد القادر خان: علم و عمل جلد اول (اردو ترجمہ و قائلع عبدالقادر خانی مرتبہ محمد ایوب قادری، مطبوعہ کراچی ۱۹۶۶ء۔

محمد حسن کرپوری: مشائخ نقشبندیہ مجددیہ، اللہ والے کی قومی دکان، لاہور۔

نصیب اختر = شاہ عالم ثانی کے عہد کا دہلی دربار طبع اول کراچی،
۱۹۶۶ء (سفر نامہ پولیس)۔

نصیر احمد جامعی = احمد شاہ درانی، مطبوعہ پنجاب پریس لاہور، ۱۹۶۹ء
نعیم اللہ بہرائچی = معمولات منظر یہ، مطبوعہ مطبع نظامی کانپور، ۱۹۶۱ء

(نوٹ :- مزارات کی تصاویر، ترکی کے جناب
Ahmed Tuncer Akalin کے شکر یہ کے ساتھ ان
کے تصویری کتابچے "SERHEND" سے اخذ کر کے پیش
کی جا رہی ہیں)۔

پروفیسر محمد ایوب قادری صاحب کی مرتبہ کتاب وقائع عبدالقادر خانی

——————

مولوی عبدالقادر رامپوری (۱۷۹۵ء - ۱۸۶۹ء) اپنے زمانے کے نامور عالم اور فاضل تھے۔ انھوں نے تحصیل علم کے بعد انگریزی حکومت کی ملازمت اختیار کی۔ یہ وہ زمانہ تھا کہ انگریز شمالی ہند میں اپنی حکومت کو مضبوط سے مضبوط تر کر رہے تھے۔ مولوی عبدالقادر نے اپنے خود نوشت حالات فارسی زبان میں لکھے تھے۔ اس کتاب میں روہیل کھنڈ، بنگال، دہلی اور راج پوتانہ، جے پور، جودھ پور وغیرہ کے متعلق نہایت نادر معلومات ملتی ہیں۔ دراصل اس دور کی علمی و ثقافتی تاریخ ہے آل پاکستان ایجوکیشنل کانفرنس نے اس کتاب کا اردو ترجمہ دو جلدوں میں شائع کیا ہے اور یہ کتاب پروفیسر محمد ایوب قادری صاحب نے نہایت محنت اور قابلیت سے مرتب کی ہے۔ قیمت بیس روپے

==== **وقائع نصیر خانی** ====

مولوی عبدالقادر کے پوتے مرزا نصیر الدین برلاس نے اپنے دادا کی تقلید

میں اپنے خود نوشت حالات فارسی زبان میں نیکینہ انگلشٹری کے نام سے

لکھے تھے اس کتاب میں جنگ آزادی ۱۸۵۷ء سے متعلق بعض اہم معلومات

ملتی ہیں۔ پروفیسر محمد ایوب قادری صاحب نے اس کتاب کا مصنف کا تحریر کردہ

نامی نسخہ حاصل کر کے اس کا اردو ترجمہ کیا ہے۔ حسب ضرورت حاشیے بھی لکھے ہیں۔

یہ کتاب وقائع عبدالقادر خانی کے جلد دوم میں بطور ضمیمہ شامل ہے۔

ملنے کا پتہ: پاک اکیڈمی ۱۲۱/۱ وحید آباد کراچی ۱۸۔

[Faint, illegible handwritten text, likely bleed-through from the reverse side of the page.]